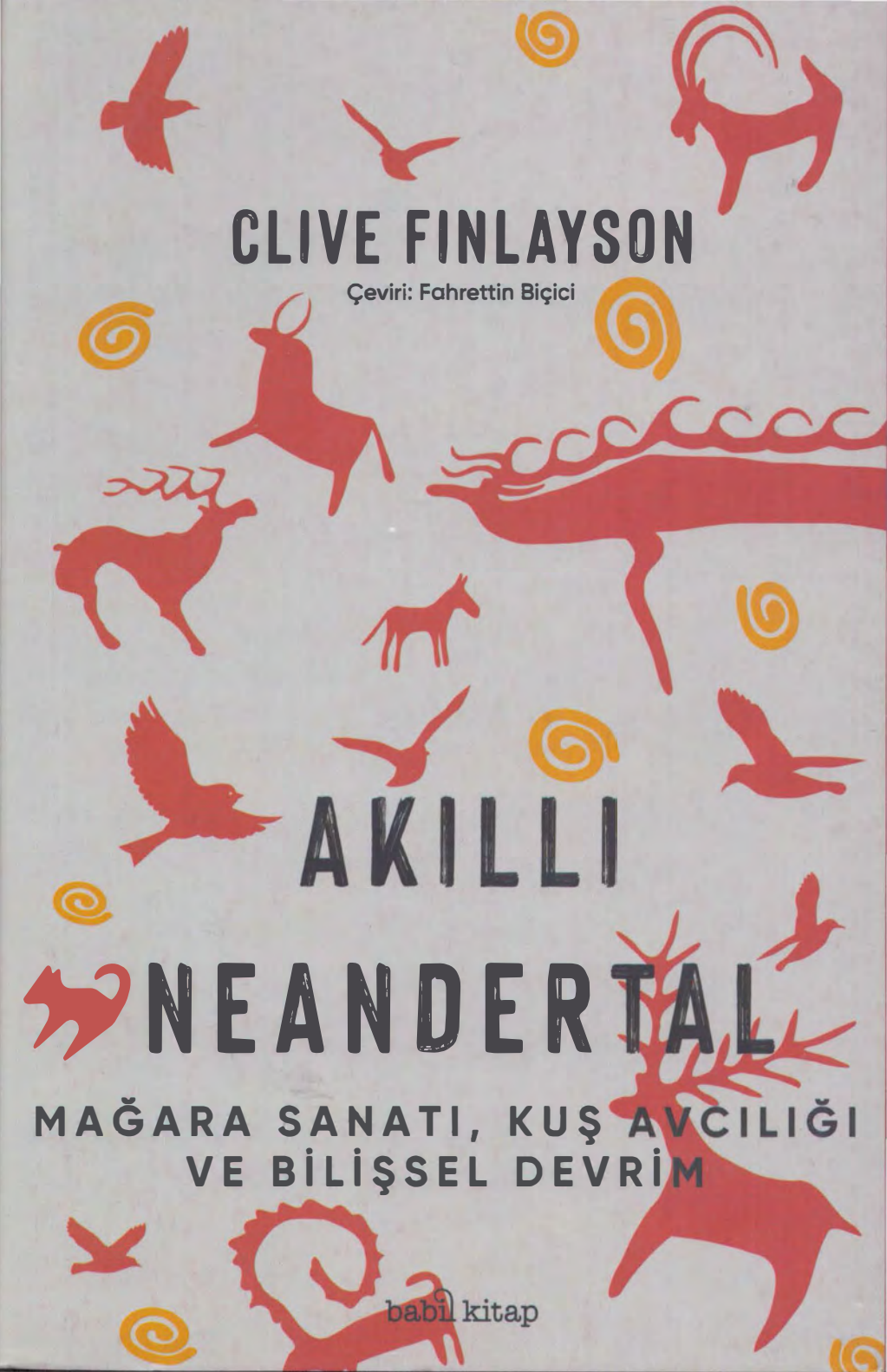


CLIVE FINLAYSON

Çeviri: Fahrettin Biçici

AKILLI NEANDERTAL

MAĞARA SANATI, KUŞ AVCILIĞI VE BİLİŞSEL DEVRİM

babil kitap

Babil Kitap: 41
Felsefe ve Bilim Dizisi: 17

Akıllı Neandertal - Kuş Avcılığı, Mağara Sanatı ve Bilişsel Devrim
Orijinal Adı: *The Smart Neanderthal: Cave Art, Bird Catching, and the Cognitive Revolution*

Genel Yayın Yönetmeni: Cemil Üzen
Çeviri: Fahrettin Biçici
Editör: Çiçek Eriş
Dizi Kapak Tasarımı: Kutan Ural
Kapak Uygulama: Umut Durmuşoğlu
Sayfa Uygulama: Sevda Karacan

1. Baskı: Mart 2023

© Clive Finlayson 2019

ISBN: 978-605-72631-0-0
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayıncılık Sertifika No: 52643

Babil Kitap
Altunizade Mah. Haluk Türksoy Sok. No:2/12 Beya Plaza 34662 Üsküdar / İstanbul
Tel: (0850) 259 58 53 – iletisim@libronet.com

Baskı ve Cilt:
Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B
Güneşli - Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 693 00 08
Matbaa Sertifika No: 52508

Bu kitabın Türkçe yayım hakları Libris Ajans aracılığıyla alınmıştır.

© Eserin işlenmiş hakları,
Libronet Bilgi Hizmetleri ve Yazılım San. Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

CLIVE FINLAYSON
Çeviri: Fahrettin Biçici

AKILLI NEANDERTAL

MAĞARA SANATI, KUŞ AVCILIĞI VE BİLİŞSEL DEVRİM

babil kitap

Clive Finlayson

1955 yılında Cebelitarık'ta doğmuştur. Zoolog, paleoantropolog ve paleontologdur. Zooloji lisansını Liverpool Üniversitesi'nde, felsefe doktorasını Oxford, Oriel Koleji'nde tamamladı. Cebelitarık Ornitoloji & Doğa Tarihi Topluluğu'nun kurucularındandır. Cebelitarık Müzesi'nin yöneticiliğini yapmıştır. Toronto Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde görevlidir. Neandertaller, modern insan ve kuşlar üzerine çalışmalarıyla tanınmaktadır. Londra Linne Derneği üyesidir ve Britanya İmparatorluk Nişanı sahibidir.

Bu Keşif Macerasındaki Seyyah Dostlarım
Geraldine ve Stewart'a,

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

1. Nana ve Flint 17
2. Neandertaller ve Kuşlar 29
3. Arktik Dersleri 39
4. Telkuyruk 49
5. Beyaz Hayalet 61
6. Cebelitarık 69
7. Kumulların Dinamik Dünyası 79
8. Göller ve Ovalar 87
9. Büyük Dalıcımartı 97
10. Koca Gözler 109
11. Mağaraları Kazmak 119
12. Neandertal Gayrimenkulleri 127
13. Foklar ile Deniz Salyangozları Hakkında 135
14. Kuşlar Bile Dengi Dengine 145
15. Kaya Kartalı 155
16. Leşçillere Pusu 165
17. Büyük Altılı 173
18. Akbabayı Nasıl Yüzmeli? 183
19. Güvercinler ile Dağ Kargaları 191
20. Akbabaları Beslemek 199
21. Hashtag ve Neandertal Özgürleşmesine Giden Uzun Yolun Sonu 207

Ek 1: Metinde Bahsi Geçen Kuş Türleri 217
Ek 2: Bahsi Geçen Memeli Türleri 223

Görseller 225
Resimler 227
Dizin 229

ÖNSÖZ

Bu kitapta iki bilimsel tutkumu bir araya getiriyorum: kuşların ve Neandertallerin incelenmesi. İlki çocukluğumdan beri tutkum olan kuşlardı, kendi tutkusu olan bu istisnai dünyayla beni de tanıştırdığı için rahmetli babama teşekkür ediyorum. Temel araştırma alanlarım biyocoğrafya ve evrimsel ekolojiye kuşlar vasıtasıyla girdim. Başladığımda epey küçük olmalıyım; tam emin değilim ama ilk gözlem notlarımı tuttuğumda yaşım on bir olduğuna göre, evveliyatı da var demektir.

Neandertallerle resmen ilgilenmeye Londra'daki Doğa Tarihi Müzesi'nden Chris Stringer ve Andy Currant'ın Neandertalleri bulmak için Cebelitarık'a gelmesiyle başlamış olsam da Leakey'lerin Doğu Afrika'da yaptıkları keşiflere içten içe duyduğum ilgi, okul günlerime dayanıyordu. Bu iki tutkum bir olup beni bugünkü ben yaptılar.

Kışları Gorham Mağarası'nda konaklayan kaya kırlangıçları konusunda araştırma yaptığımdan, mekânı iyi bildiğim için Chris'le Andy'yi oraya götürdüm. Bu mağaralarda, sonradan eşim olacak Geraldine'le birlikte incelemek üzere kuş yakaladığımızı ve göz alıcı oyuklarda kimlerin yaşadığı, neye benziyor olabilecekleri hakkında tartıştığımızı anımsıyorum. O zamanlar, 1950'lerde burada arkeolojik çalışmalar yapıldığını ve Neandertallerin mağarayı mesken tutmuş olduğunu biliyorduk sadece.

Geraldine'le mağaralarda neredeyse otuz yıl çalıştıktan sonra kuşlar ve Neandertaller ister istemez bir araya geldi. Başladığımız zaman Neandertallerin kuşlarla sadece beslenmedikleri-

ne, tüylerinden de giysi olarak faydalandıklarına dair doğrudan kanıt bulacağımız kimin aklına gelirdi? Kuşlar bize daha fazlasını da anlattı. Geraldine, kuşlardan edindiği bilgi sayesinde, doktora tezini Neandertallerin yaşadığı alanların detaylı tasvirlerine vakfetti.

Oğlumuz Stewart, mağaralara ilk indiğinde sekiz yaşındaydı. Çocukluğunun büyük kısmını, Geraldine'in araştırması için kuşlar ve habitatlarına dair detaylı notlar aldığı güneybatı İspanya'daki Doñana Milli Parkı'nda geçirdi. Mesleği orada kaptı, benim sayemde de dedesinin kuş tutkusunun esiri oldu. Şimdi doktora tezi için Neandertaller ve kuşlar üzerine çalışıyor, Neandertaller ile kuşların nasıl etkileşime girdiğini, Neandertal ekolojisi ve iklime verilen tepkilere dair kuşların bize neler öğretebileceğini araştırıyor. Gerçekten de bu kitap, Geraldine ve Stewart'ın muazzam katkıları olmaksızın yazılamazdı. Perde arkasındaki eş yazarlar diyebilirim onlar için.

Mağaralardaki çalışmalara pek çok kişi katkıda bulunsa da, anlatacağım hikâyede asli yer tutan beş kişi var. Bunlar, kitabın farklı noktalarında tanıştıracağım Ruth Blasco, Gary Bortolotti, Juan Jose Negro, Antonio Sanchez Marco ve Jordi Rosell'dir.

Bu kitap Neandertallerin kuşlarla kurduğu ilişkiyi nasıl keşfettiğimizi anlatıyor. Hikâye tamamlanmış değil ama anladığımız kadarıyla anlatabileceğimiz olgunluğa erişti. Stewart'ın çalışması Neandertallerin dünyasıyla ilgili içgörümüzü artıracak ve eminim onu başkaları da izleyecek. Neandertaller ile kuşlar arasındaki bağlantı eften püften bir şey değil. Bize Neandertallerin yetileri ve becerileri hakkında bir şeyler söylüyor. Modern insan davranışını tanımlamaya uğraşan, bu süreçte Neandertalleri ilkelliğin arkaik dünyası kümesine düşüren kim varsa, bu savunulamaz pozisyonunu gözden geçirmek zorunda kalacaktır.

Çalışmalar başladığından bu yana, insanın kökenlerini ve evrimi kavrama açısından en önemli dönemeçteyiz. Antik

DNA'ların incelenmesi sayesinde edindiğimiz güçlü araçlarla birlikte, çalışmaya başladığımız zamanlarda son derece keskin olan Neandertal-modern insan sınırının parçalandığını görüyoruz. Ayırıcı niteliklerini anatomilerinden çıkarmamızın mümkün olmayacağı kadar küçük kemik parçalarından Denisova İnsanları gibi yeni insan soylarını keşfediyoruz. Neandertalleri yeniden tanımlarken, bir yandan da kim olduğumuzu ve nereden geldiğimizi anlıyoruz. Bize öğretilen o basit "Afrika'dan Çıkış" hikâyesi değil artık mesele, öyle basit bir "Bilişsel Devrim" de yok. İronik ama Neandertallerin bizim kim olduğumuzu kaydadeğer ölçüde etkilediğini bu yeniden keşif serüveni gayet açık bir şekilde ortaya koyuyor.



Resim 1. Nana ve Flint. Rekonstrüksiyonunu Kennis ve Kennis'in yaptığı iki Cebelitarık Neandertali.



Resim 2. Günümüzde deniz seviyesinden Gorham ve Vanguard mağaralarına bakış.



Resim 3. Alacakaranlıkta ortaya çıkan, dikkat çekici gözleriyle bir bayağı kocagöz. Orta İspanya.



Resim 4. Kızıltilki leşiyle beslenen bir kaya kartalı. Orta İsveç.



Resim 5. Agresif bir duruş sergileyen kara akbaba. Orta İspanya.



Resim 6. Demir yönünden zengin havzalarda yıkanarak tüylerini turuncuya boyayan bir sakallı akbaba. Pireneler.



Resim 7. Kızıl akbabaların yanı başında duran Stewart. Pireneler.



Resim 8. Gorham Mağarası'nda kazı çalışmaları.

1. BÖLÜM

NANA VE FLINT



Bu sene Noel erken gelmiş gibi hissediyordum. Kocaman bir sandık, küçük bir forkliftle kamyondan yavaşça indirildi. Cebelitarık'ın dar sokaklarına daha büyük bir şey sığmazdı zaten. Forklift Cebelitarık Müzesi'nin kapısına vardı, daha ileri gidemedi. Kutu yere indirilince devri elle yapmamız, girişten geçirip üç basamak indirerek yeni hazırlanmış sergi alanına götürmemiz kalmıştı. Oldukça ağır olduğundan, ufak manevralarla yeni evine yerleştirmek için dört kişi lazımdı. Operasyon bir saat kadar sürdü ama bize bir asır gibi geldi.

Operasyon için on kişi toplanmıştı, şimdi beklentiyle birbirimize ve kutuya bakıyorduk. İkisi de bilim insanı olan eşim Geraldine ve oğlum Stewart önce birbirlerine, sonra da çoktandır bekledikleri işaret için bana baktılar. Stewart inisiyatifi ele alıp sandığın itinayla boşaltılması sürecini başlattı. Ahşap levhalar kaldırılınca altından baloncuklu naylona ve başka koruyucu ambalajlara sarılı kocaman bir koli çıktı. Koli ta Hollanda'dan buralara kadar yolculuk etmişti ve en ufak bir hasar verme riskine girilemezdi. Görmek için bu kadar heveslendiğimiz şeyi görmemizi sadece biraz daha ertelemiş oldu bu da.

Hepimiz aynı anda gördük onları. Doğal ölçülerinde iki göz kamaştırıcı Neandertal heykeli. Stewart çömelip yaratıklardan birinin gözüne baktı, yaratık da ona bakıyor gibiydi; neyse ki

benimle sonsuza dek kalacak o büyülü ânı fotoğraflamayı başardım (Görsel 1).



Görsel 1. İlk temas. Stewart ve Flint birbirine bakıyor.

Bütün bunlar Mayıs 2016'da oluyordu ama proje bundan on sekiz ay önce başlamıştı. Dünyaca ünlü adli tıp sanatçıları Adrie ve Alfons Kennis'le irtibata geçip fikir teatisinde bulunmak için onları Cebelitarık'a davet etmiştik. Çok geçmeden, karakterlerini ve yaptıkları bütün işlere yaklaşımlarını tanımladığını fark edeceğimiz bir coşkunlukla atlayıp geldiler. Doğrusunu söylemek gerekirse Kennis'lerle[1] yapacağımız ilk toplantıya pek de hazırlıklı değildik. İkizler havaalanından doğruca yanımıza gelip hepsi birbirinden şahane bir yığın fikirle işi hemen ele aldılar. Geraldine, Stewart ve ben birbirimize bakıp ağzımızı açmakta nadiren başarılı olabildik. Kennis'ler baskın çıkmıştı.

Cebelitarık, paleoantropoloji dünyasında Neandertalleriyle meşhurdur. Ta 1848'de taşocağı çalışmaları yapılırken bir kadın

1 Kennis'lerin harika çalışmalarının örneklerini internet sitelerinde bulabilirsiniz: http://kenniskennis.com/site/Home/

kafatası bulunmuştu. Keşif Almanya'daki Neander Vadisi keşfinden[2] sekiz yıl önce gerçekleşmiş olsa da, o zamanlar kimse kafatasının öneminin farkına varmadığı için Almanya'da bulunan fosil, resmî isimlendirme sürecinde yıllar içinde öne geçmişti. Daha sonra Cambridge'li arkeolog Dorothy Garrod[3] tarafından 1926 yılında yapılan bir kazı, Cebelitarık'taki ikinci Neandertalin kısmi kalıntılarını gün yüzüne çıkardı. Dört yaşında bir oğlan çocuğuydu bu. Cebelitarık deyince Neandertaller akla gelmeye başladı.

Cebelitarık fosilleri, biraz da kıt bir hayal gücüyle, paleoantropoloji dünyasında Cebelitarık 1 ve 2 olarak anılır oldu. Nasıl görünebileceklerini, dünyalarının neye benzediğini, bu dünyayla ve kendi aralarında nasıl ilişkilendiklerini merak ederek bu kafataslarına yıllarca baktım durdum ama bir cevap alamadım. Tek görebildiğim kafataslarıydı, elbette kafataslarının bu insanları teşhis etmemizi sağlayan, örneğin geniş burun boşlukları ve göz çukurları, kaş çıkıntıları ve basık bir nörokranyum gibi özellikleri ortaya koyduğunu biliyordum. Ama bu kafataslarıyla

2 Almanya'daki fosil, 1856'da Düsseldorf kenti yakınlarında, Neander Vadisi'ndeki Feldhofer Mağarası'nda bulundu. Önceleri patolojik bir modern insan olduğu düşünüldü (I. Tattersall & J. Schwartz, *Extinct Humans*, Westview Press, New York, 2000). Cebelitarık'taki fosil ise 1848'de Forbes Taşocağı'nda bulunup Teğmen Edmund Flint tarafından Cebelitarık Bilim Cemiyeti'ne teslim edildi [C. Stringer, "Gibraltar and the Neanderthals 1848–1998", C. B. Stringer, R. N. E. Barton ve J. C. Finlayson (ed.), *Neanderthals on the Edge*, Oxbow Books, 2000 içinde s. 133–8]. Alman'yada bulunan örneğe 1864'te *Homo neanderthalensis* bilimsel ismini veren William King oldu (M. H. Day, *Guide to Fossil Man*, Cassell, Londra, 1986, 4. Ed.).

3 Dorothy Garrod, Cambridge Üniversitesi'nde seçkin bir arkeologdu. Kasım 1925 ile Aralık 1926 tarihleri arasında Cebelitarık'ta yaptığı çalışma kariyerinde bir dönüm noktası oldu. Buradayken, Abel adını koyduğu bir Neandertal çocuğunun kafatasını buldu. Kitaptaki Flint, işte bu Abel'dir. 1939'da Cambridge'te Disney Profesörü olarak atanan Garrod, Üniversiteler Mevzuatı'nda kadınlara yer olmadığı için İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu konumunu sürdüremeyerek çalışmalarına "görünmez" profesör olarak devam etti [W. Davies ve R. Charles (ed.), *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic. Studies in the Prehistoric Archaeology of the Near East and Europe*, Oxbow Books, Oxford, 1999).

başka türlü ilişkilenemiyordum, bende empati yaratmıyorlardı.

Daha 2014'te Kennis'lerin muazzam işlerinden haberdardık. Yaptıkları antik insan heykelleri gerçekçiydi, isabetliydi ve ifadeleriyle, duruşlarıyla sanatçıların hünerini açık ediyorlardı. Cebelitarık 1 ve 2'ye birer suret kazandırmak istedik. İrtibata geçme görevi Stewart'a verildi, ne de olsa bütün bu süreç boyunca bizi ilerlemeye teşvik eden coşkulu ses oydu. O ilk görüşmenin üstünden iki yıl geçmemişti ki Stewart gözlerini bir Cebelitarık Neandertal'ine dikerken ben de bu ânı kaydediyordum.

Aradaki zaman, duruşlara ve hayal edebileceğiniz her ayrıntıya ilişkin açıklamalarla birlikte gönderdikleri taslaklar üstünde Alfons ve Adrie'yle müzakere yapmakla geçti. Günümüzün avcı toplayıcılarını izleyip incelemişlerdi. Kendi yorumlarını desteklemek üzere başvurabilecekleri devasa bir görsel katalogları vardı ellerinde. Bize Cebelitarık 1'i ilk sundukları vakit uzun uzun tartıştık. Heykel kollarını kavuşturmuştu, elleri çapraz biçimde omuzlarına değiyordu. Duruş bize tuhaf gelse de, bu şekilde duran insanlar gösterdiler bize. Kendilerine has üsluplarıyla "cepleriniz olmasaydı ellerinizi nereye koyardınız?" deyip bu süreçte bizi ikna ettiler.

Heykeller Neandertallerin nasıl görüneceğine dair günün araçlarıyla kotarılabilecek en ayrıntılı forensik canlandırmalardı. Marcellin Boule'un 1907'de yaptığı canlandırmadaki[4] maymunsu yabani figürle aralarında dağlar kadar fark vardı. Canlandırmalar ilaveten, boy postan vücut yapısına kadar gövdelerin her bir detayı üstünde çalışabilecek fiziki antropologların yardımına da gereksinim duyuyordu. Neticede elimizde yalnız-

4 Paris Doğa Tarihi Müzesi'nden Marcellin Boule, 1908'de bulunan La Chapelle-aux-Saints'i kullanarak neredeyse eksiksiz bir Neandertal iskeleti yapmayı başarmıştı. 1911 ile 1913 arasında elde ettiği sonuçları yayınlayarak, Neandertalleri ilkel, maymunvari mağara adamları olarak resmettiği ve bakış açımıza egemen olan ırkçı imajı yarattı (C. Stringer ve C. Gamble, *In Search of the Neanderthals: Solving the Puzzle of Human Origins*, Thames & Hudson, Londra, 1993).

ca iki kafatası olduğu için, düzgün bir şey ortaya koyacaksak en iyi uzmanların tavsiyesine ihtiyacımız vardı. Bunun için kime müracaat edeceğimize dair şüphemiz yoktu. Zürih Üniversitesi'ndeki dostlarımız Christoph Zollikofer ve Marcia Ponce de León alanlarının en iyisiydiler ve uçağa atlamaları için bir telefon yetti. Alfons ve Adrie'yle gerçekleştirdiğimiz ilk görüşmeden birkaç hafta sonra, Kennis'ler Avrupa otoyollarından Zürih istikametine doğru silindir gibi ilerliyordu.

Heykeller tamamlanmaya yaklaşınca Cebelitarık 1 ve 2'ye ne ad koyacağımıza dair birkaç kez beyin fırtınası yaptık. Oğlanın (Cebelitarık 2) ismi kolaydı. Ona Flint [çakmaktaşı] demeye karar verdik. Hem Neandertallerin alet edevat yapmak için kullandıkları kayacın adıydı hem de 1848'de Cebelitarık 1'i keşfeden subayın soyadıydı. Peki ya Cebelitarık 1? Alfons ve Adrie'den iki Neandertali bir arada gösteren bir betimleme istemiştik. İki heykeli bir araya getirmek onlar için de yeni bir deneyimdi ama işe yaradı. Kafatasları bulunan Neandertallerin muhtemelen çağdaş bile olmadıklarının farkındaydık ama derdimiz bir hikâye anlatmaktı. Dişi Cebelitarık 1'in Flint'in büyükannesi olmasında karar kılınca, o da Nana [nine] oldu. Böylece Nana ve Flint doğmuş oldu.

Nana ile Flint'i görünce sizi ilk vuran şey, ne kadar da insana benzedikleridir. Kafatası anatomisinin abartılı yönleri, kemiğin üstüne et ve deriyi koyunca sahiden gözden kayboluyor. Nana dişi insanlara göre biraz kısa kalsa da günümüzdeki kadınların boy aralığındadır. Çehreleri ve ifadeleri insaniliğe işaret eder. Neandertallerin modern insanlara (atalarımıza) kıyasla bilişsel açıdan bir şekilde daha geri oldukları düşüncesiyle on yıllardır cebelleşiyorum. Bana kalırsa onlar da doğrudan atalarımız kadar insandı ve paleoantropologların anatomik sebeplerle yaptıkları ayrımlar tam manasıyla aklıma yatmıyor, benzerliklere odaklanmayı tercih ediyordum. Arkeologların iki insan türüne

atfettikleri davranışsal farklılıklar da nispeten önemsizdi ve kültürel geleneklerdeki farklılıklarla kolayca açıklanabilirdi. Gelgelelim, Neandertallerin geri olduğuna dair paradigma uzun süre hüküm sürmüştür ve bugün bile insanlığın kökeniyle ilgili çalışmalar yapan önde gelen araştırmacıların, Neandertallerin daha üstün modern insanların gelişiyle yok olduğu anlatısına dair kuşkuları ortadan kaldırmak için öne sürdüğü önermelerin kalbinde yatmayı sürdürmektedir.

Nana ve Flint sergisini Cebelitarık Müzesi'nde (Resim 1) açtığımız ilk gün tam 1700 kişi onları görmeye geldi. Bunların çoğu, 30.000 nüfusluk bir bölgenin yerlileriydi. Neandertaller işte bu denli ilgi yaratmıştı. Nana ve Flint'i ilk kez gören insanların, özellikle de çocukların tepkilerini görmek müthişti. Artık herkesin dilinde o yavan Cebelitarık 1 ve 2 değil, Nana ile Flint var. Önemli bir dersti bu. Öncesinde bu insanlara belirli bir biçimde bakıyorduk, çünkü onlara bir isim vermiş, Neandertal demiştik. Böyle yaparak zihnimizde bir mahiyet kazandılar, bu isim de bu varlıklara bakışımızı şekillendirdi. Kafataslarıyla kemikler onların insandışılığını düpedüz pekiştiriyordu. Neandertal, "öteki" demenin bir başka yoluydu[5] ve bundan, ötekine ilişkin bir dizi çağrışım doğmuştu. Kemikten ibaret olmayan, kişilik sahibi bu sahici heykellerle ise yeni, insani bir mesaj pekiştiriliyordu.

Kendimize muadil bir isim bulma konusunda neden bu ka-

5 Polonyalı sosyolog ve filozof Zygmunt Bauman'a göre, "Toplumsal düzenin ifa ve tasavvuru açısından can alıcı ikiliklerde ayırt etme gücü bir kural olarak, karşıtlığın taraflarından birinin arkasına gizlenir. İkinci taraf, birincinin ötekisinden başka bir şey değildir, birincinin karşıt (düşürülmüş, bastırılmış, sürgün edilmiş) tarafı ve yaratısıdır. Dolayısıyla, anormalite normun, sapma yasanın, hastalık sağlığın, barbarlık medeniyetin, hayvan insanın, kadın erkeğin, yabancı yerlinin, düşman dostun, "onlar" "biz"in, delilik aklın, ecnebi devlet tebaasının, kamuoyu uzmanın ötekisi konumundadır. İki taraf birbirine bağımlı olsa da bu bağımlılık simetrik değildir. İkinci taraf birincisine, kurgulanmış ve zoraki tecriti için bel bağlarken, birincisi kendini onaylamak için ikincisine yaslanır." (Z. Bauman, *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, Cambridge, 1991).

dar uzun süre zorlandık? Kromanyon, Neandertallerin elde ettiği geniş kabulün yanına yaklaşamayınca biz de ikircikli tabirlerin üstüne gittik. İlk önce Anatomik Olarak modern insanlar dedik. Görünürde anatomik olarak arkaik özellikler taşıyan bazılarının doğrudan bize varan soyları olduğu anlaşılıp tabirin yanlışlığı açık hale gelince biz de Davranışsal Olarak modern insanlar der olduk.[6] Bu da bizi doğrudan, modern davranışın ne demek olduğu sorusuna götürdü.[7] Bu kitapta cevaplamaya çalışacağım temel soru işte bu. Arkeologların ve paleoantrpologların modern davranışı tanımlamak için kullandıkları ölçütlerin aynısını kullanarak Neandertallerin de en az çağdaşları kadar modern olduklarını göstererek yapacağım bunu. Keza Davranışsal Olarak modern insanlar da o çağdaşlar arasında bulunuyor.

Modern davranışa dair bu temel soruyla uğraşırken kendimi, özellikle arkeologlar tarafından uygulamaya dökülen geleneksel buluntu kaynaklarıyla sınırlandırmayacağım. Taştan aletler, kesik izleri ve benzeri insan müdahalelerine dair kanıtlar da taşıyan kemikler, taşınabilir ya da kayaya kazınmış sanat eserleri bunlar arasında yer alır genelde. Bunların mağaralar gibi kapalı alanlarda veya geniş coğrafi bölgelere yayılmış olması da yaşam alanlarının biçimlenişine yahut coğrafi genişlemeye ve değiş tokuş ağlarına delil olarak gösterilegelmiştir.[8] Bu buluntular da modern davranış tanımının lehine kullanılmıştır.

Delil yokluğunun yokluğun delili olmadığına dair eski vecize bu noktada oldukça geçerlidir, kitap boyunca da öyle olacaktır. Maddi kültürün büyük kısmını oldukça kolay bozunan organik

6 P. Mellars ve C. Stringer, "Introduction", P. Mellars ve C. Stringer (ed.), *The Human Revolution: Behavioural and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1989 içinde s. 1–14.

7 A. Nowell, "Defining Behavioral Modernity in the Context of Neandertal and Anatomically Modern Human Populations", *Annual Review of Anthropology*, 2010, 39, s. 437–52.

8 S. McBrearty ve A. Brooks, "The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behavior", *Journal of Human Evolution*, 2000, 39, s. 453–563.

hammaddeler oluşturur. Paleolitik sahaların birçoğunda bu arkeolojik buluntuların olmayışı, sahalarla birlikte, bu sahalarda ikamet eden insanların davranışlarını yorumlayışımızı tümden çarpık hale getirmiştir. "Yitik çoğunluk"[9] problemi eften püften bir mesele olmasa da arkeologları Paleolitik çağa dair hayli çarpık bir resim çizmekten alıkoymamıştır. Bu kitapta bu resmin, özellikle de iş Neandertalleri tasvir etmeye geldiğinde ne denli çarpık olduğunu göreceğiz.

Modern insan davranışlarının göstergesi olarak ortaya konan arkeolojik kanıtlar, Cambridge'li arkeolog Paul Mellars tarafından ta 1991'de özetlenmişti.[10] Neandertallerin ve diğer arkaik insanların yaşadığı Orta Paleolitik'ten, modern insanların yaşadığı Üst Paleolitik'e geçişini karakterize ettiğini söylediği yedi özellik sıralar. Bunlar:

1) taş aletlerin yapılma biçiminde yongadan dilgiye doğru yaşanan gelişim;[11] bununla birlikte alet yapımındaki standartlaşmanın artışı – ayrıca aletlerin, öncesine nazaran daha ekonomik tekniklerle yapılması;
2) yapılan taş aletlerin çeşitliliğinde ve karmaşıklığında eşzamanlı artış;

9 L. M. Hurcombe, *Perishable Material Culture in Prehistory: Investigating the Missing Majority*, Routledge, Londra, 2014.

10 P. Mellars, "Cognitive Changes and the Emergence of Modern Humans in Europe", *Cambridge Archaeological Journal*, 1991, 1, s. 63–76.

11 Esasen dilgi, genişliğinin iki katı uzunluğunda bir taş yongadır ancak daha da ince ayrımlara göre tanımlama yapan arkeologlar vardır. Harvard'dan Ofer Bar-Yosef ile Arizona Üniversitesi'nden Steve Kuhn, kanıtları gözden geçirerek dilgilerin Üst Paleolitik'ten (modern insanlara denk düşer) binlerce yıl önce görüldüğü, dilgileri kendi başına hominid anatominin herhangi bir yönüyle ya da hominidlerin davranışsal kapasitelerindeki herhangi bir büyük değişiklikle ilişkilendirmenin haklı bir sebebi olmadığı sonucuna vardılar. En önemlisi, dünyanın diğer bölgelerinden kanıtların Pleistosen Avrasya'sındaki evrimsel eğilimlerin tarihsel açıdan olumsal olduğunu, evrensel olmadığını gösterdiğini de eklemişlerdir (O. Bar-Yosef ve S. Kuhn, "The Big Deal about Blades: Laminar Technologies and Human Evolution", *American Anthropologist*, 1999, 101, s. 322–38).

3) kemik, boynuz, fildişinden yapılma karmaşık aletlerin ortaya çıkışı;[12]
4) aletlerin farklı coğrafi bölgelerde yapılışındaki sıklık ve farklılığın artmasıyla yeni teknolojilerin ortaya çıkışı;
5) boncuk, kolye ve başka "kişisel süsler"in ortaya çıkışı;
6) bazı durumlarda sofistike, natüralist sanatın ortaya çıkışı;[13] ve
7) ekonomik ve toplumsal örgütlenmede buna bağlı değişimlere dair güçlü ipuçları.

Paul Mellars, bu özellikleri nesnel olarak kanıtlamanın güç olduğunu itiraf eder. Onun aklındaki şeyler, belirli hayvanların avlanmasında uzmanlaşma, insan nüfusunun yoğunluğunda ve grup büyüklüklerindeki artışların yanı sıra baraka, çadır ve diğer mesken yapılarının ortaya çıkışı türünden şeylerdi.

Cambridge'ten bir başka ünlü arkeolog Colin Renfrew,[14] Mellars'ın listesine bakıp bu "insani devrim"in epeyce mütevazı

12 Kemik, boynuz ve fildişinden aletlerin görülmesi, modern insanların Avrasya Steplerini işgal etmesine denk düşer. Burası ağaçsız bir arazidir ve tahtaya alternatif materyallerin kullanımı, modern davranış örneği değil, yerel koşullara adaptasyon olarak görülmelidir. Hepsi değilse bile bazı teknolojik ögelerin açık bir ekolojik değere sahip olduğu ve hammaddelerin ulaşılabilirliğine bağlı olduğu açıktır. Hem Neandertallerin hem modern insanların bazı alet setlerini kullanımında büyük bir esneklik vardı (C. Finlayson, *Neanderthals and Modern Humans: An Ecological and Evolutionary Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004).

13 Avrupa'daki en eski natüralist sanat Fransa'daki Chauvet Mağarası'nda görülür ve 32.000 yıl önceye tarihlenir (J. Clottes, *Chauvet Cave: The Art of Earliest Times*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2003). Güneydoğu Asya'daki Sulawesi'de yakın zaman önce bulunan, 39.900 yıl öncesine tarihlenen bir el şablonu ile 35.400 yıl öncesine tarihlenen bir babirusa ("geyik-domuz") çizimi, natüralist sanatın kökenlerine ve yaşına dair soru işaretleri yaratmıştır (M. Aubert vd., "Pleistocene Cave Art from Sulawesi, Indonesia", *Nature*, 2014, 514, s. 223–8). Bunlara 2017'de bildirilen, Güneydoğu Asya'daki Wallacea'da 30.000 ila 22.000 yıl öncesine tarihlenen sembolik aktivite buluntularını da ekleyebiliriz. Bu buluntular, kişisel süslemeler ve taşınabilir sanat eserlerinin yanı sıra çevredeki aynı tarihli kaya sanatının çökeltilerinde bulunan, pigment işlemeye ve bu pigmentlerin kullanımına dair kanıtları da içermektedir (A. Brumm, "Early human symbolic behaviour in the Late Pleistocene of Wallacea", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2017, 114, s. 4105–10)

14 C. Renfrew, *Prehistory: Making of the Human Mind*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2007.

ve yerel ölçekli göründüğünü ileri sürmüştür. Natüralist sanat Fransa ve İspanya'yla sınırlıydı, bir de Çekya ve Sibirya gibi daha doğudaki yerlerde birkaç ufak heykelcik bulunmuştu. Bundan pek küresel bir olay çıkmazdı. Renfrew aynı zamanda, uzmanı olmayanlar için bu özelliklerin pek çoğunun hiç de aleni olmadığına vurgu yapar. Örneğin taş alet gruplamalarında Orta ve Üst Paleolitik arasındaki farklılıkları tespit ve tasnif etmek için işin uzmanı olmak şarttır. Renfrew'e göre çok daha sonraları, Neolitik'te tarımın doğuşuna ilişkin değişimlerin kanıtları,[15] çok daha etkileyici bir sıçramaya işaret ediyordu.

Mellars 2007 yılında,[16] insan devrimini ve Avrupa'da Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçişi teşkil ettiğini iddia ettiği unsurların pek çoğunun çok daha önce Afrika kıtasında bulunduğunu teslim etmiştir. Yine de muhtelif bileşenlerin aşağı yukarı aynı zamanda bir paket şeklinde ortaya çıktığını destekleyecek nitelikte kanıtlar olduğunu öne sürer. Mellars'ın "aşağı yukarı aynı zaman"ı 80.000 ila 60.000 yıl öncesi bir dönemdir. İnsani zaman ölçeğinde gerçekleşen bir şey için 20.000 yıllık bir zaman aralığının hassasiyetini okuyucuların takdirine bırakıyorum. Mellars insan devriminin zamanını ve konumunu düpedüz değiştiriyor olsa da bu devrim hâlâ modern insanlar, Afrika'yı terk edip Avrasya'yı kolonize edenlerin ataları tarafından gerçekleştirilmiş gibi görünmektedir. Avrasya'da mahsur kalmış Neandertallerin ise bu devrimden yana hiç şansları yoktur.

Diğerleri[17] devrim fikrine şiddetle karşı çıkarak modern pa-

15 İlk çiftçilerle ilişkilendirilen Neolitik'in 10.000 yıl kadar önce Ortadoğu'da başladığı düşünülmektedir (O. Aurenche vd., "Proto-Neolithic and Neolithic Cultures in the Middle East—the Birth of Agriculture, Livestock Raising, and Ceramics: A Calibrated 14C Chronology 12.500–5.500 cal BC", *Radiocarbon*, 2007, 43, s. 1191–202).

16 P. Mellars, "Rethinking the Human Revolution: Eurasian and African Perspectives", P. Mellars, K. Boyle, O. Bar-Yosef ve C. Stringer (ed.), *Rethinking the human revolution*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 2007 içinde, s. 1–11.

17 S. McBrearty, "Down with the Revolution", P. Mellars, K. Boyle, O. Bar-Yosef ve

ketin pek çok unsurunun 280.000 ila 40.000 yıl önce aralığında Afrika'da tedricen ortaya çıktığına dair kanıtlar ortaya koymuştur. Pek tabii, modern davranışın arkeolojik kanıtı hakkında yapılan bu alternatif açıklama kanıtı, o zamanlar Afrika'da bulunan yegâne insan türü olan modern insanlarla sınırlı kalıyordu. Pigment işlemeye yönelik kanıtlar 280.000 yıl, boncuklara yönelik olanlarsa 120.000 yıl öncesine kadar tarihleniyor olsa da, natüralist kaya sanatı ve küçük heykeller (modernliğin tartışmaya açık nişaneleri), Afrika'da hiçbir noktada Avrupa'dakinden önce ortaya çıkmamıştı. Neandertaller bu Afrika tartışmasının bütünüyle dışında kalmıştı. Tartışmalar, modern insanların ne zaman davranışsal olarak modern oldukları ve bunun bir anda mı tedricen mi gerçekleştiği etrafında dönüp duruyordu. Modern insanın üstünlüğüne dair çıkarım da sarsılmazdı. Bu modern insanlar, modern paketi elde edince daha aşağı, arkaik insanların mesken tuttuğu bir dünyayı fethetmek üzere Afrika'yı terk etmişlerdi.

Colin Renfrew, Sapiens Paradoksu adını verdiği bir fikirle çıkageldi. Daha üstün bilişsel kapasite sahibi modern insanların 40.000 yıl önce Avrupa'da ortaya çıkışı ile ona göre esas insani sıçrayış olan 10.000 yıl önceki ilk tarım devrimi arasındaki boşluğun nasıl açıklanabileceği sorusunu sordu. 30.000 yıllık gecikmeyi neye yormalıydı? Modern insanlar genetik olarak ayrık, daha üstün yaratıklarsa bu kültürel ve teknolojik parlama neden daha önce vuku bulmamıştı? En erken modern insanların 300.000 yıl kadar önce Afrika'da ortaya çıktıklarını gösteren en yeni kanıtları göz önünde bulundurursak,[18] Sapiens Paradoksu'nu açıklamak daha da güçleşir.

Buna bir de Avrasya'da bir yerlerde benzer, hatta daha er-

C. Stringer (ed.), *Rethinking the human revolution*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 2007 içinde, s. 133–51.

18 J. J. Hublin vd., "New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of *Homo sapiens*", *Nature*, 2017, 546, s. 289–95.

ken zamanlarda ortaya çıkan Neandertallerin modern davranış paketini oluşturan bütün o yetenek çeşitliliğini pratikte sergilediğine dair artan kanıtları eklersek iyiden iyiye bir açmazla başbaşa kalırız. Karşımızda artık Neandertal Paradoksu diyeceğim yeni bir paradoks var: Neandertaller bilişsel olarak modern insanların gerisindeyse nasıl oldu da Avrasya'nın şiddetli iklim kuşağında 300.000 yıl boyunca hayatta kalmayı başardılar ve bilişsel olarak üstün modern insanların Avrasya'da koloni kurması neden bu kadar zaman aldı? Bu gerçekten bir muamma mı yoksa Nana, Flint ve akrabalarının kabiliyetlerini fazla hafife mi alıyoruz?

2. BÖLÜM

NEANDERTALLER VE KUŞLAR



Bu kitap Neandertaller, kuşlar ve aralarındaki etkileşimi konu alıyor. Peki, ama neden ilgi çekici ve hakkında kitap yazmaya değer bir konu olsun ki bu? Bütün mesele, "1. Bölüm"de bahsedilen modern davranış paketiyle, Neandertallerin ne yapıp ne yapamadıklarıyla ve geleneksel arkeolojik tekniklerini kullanırken gözümüzden kaçan kanıtları bulmanın yeni yöntemleriyle alakalıdır. Kanıt yokluğu uzunca zaman yokluğun kanıtıymış gibi ele alındı. Anlamaya başladığımız kadarıyla, Neandertaller ve kuşlar mevzubahis olduğunda hiçbir şey gerçeklikten bu denli uzak olamaz. Peki, nereden geliyor kuşların önemi?

Kuşların arz ettiği önem, Neandertallerin de içinde yer aldığı ilkel insanlar için hızlı hareket eden, yakalaması zor hayvanlar olarak görülmelerinden kaynaklanıyor. Bu fikri bir dizi makaleyle zooarkeolog Mary Stiner biçimlendirmiştir.[1] Bu fikir, Paleolitik dönem insanlarının öncelikle hızlı hareket eden avlardan ziyade yavaş hareket edenlerden istifade edeceğini temel alıyor-

1 M. C. Stiner vd., "Paleolithic Population Growth Pulses Evidenced by Small Animal Exploitation", *Science*, 1999, 283, s. 190–4; M. C. Stiner, N. D. Munro ve T. A. Surovell, "The Tortoise and the Hare", *Current Anthropology*, 2000, 41, s. 39–73; M. C. Stiner, "Thirty Years on the 'Broad Spectrum Revolution' and paleolithic demography", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2001, 13, s. 6993–6; M. C. Stiner ve N. D. Munro, "Approaches to Prehistoric Diet Breadth, Demography and Prey Ranking Systems in Time and Space", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2002, 9, s. 181–214.

du. Stiner'ın yavaş hareket eden avlardan kastı gelgitle ortaya çıkan yumuşakçalar (örneğin midyeler ya da deniz salyangozları) ve kara kaplumbağalarıydı. Bu hayvanların yüksek yoğunlukta görüldüğü yerlerin, insanları kendine çekmiş olacağı düşünülüyordu. Mahvolmalarına sebepse üreme oranlarının düşüklüğüydü. Böylece bir alandaki kaynaklar hızla tüketiliyor, bu insanlar da muhtemelen aynı işlemi tekrarlayacakları bir sonraki toprak parçasına doğru hareket etmek zorunda kalıyorlardı.

Stiner'a göre bu aşırı avcılıkla kaynak tüketimi, yavaş hareket eden avların soylarının tükenmesine doğrudan etki ediyordu. Sonuç olarak hayvanların ortalama boyutu, türlerinin en büyükleri habitatlarından koparıldığı için küçülüyordu. Zaman içinde yavaş hareket eden hayvanlar kıtlaştı ve küçüldü.

Hızlı hareket eden avlar temelde kuşlar, adatavşanları ve tavşanlardı. Bunlar daha yavaş türlere nazaran yüksek üreme oranına sahip hayvanlardı, bu yüzden de daha dirençlilerdi. Dolayısıyla insanların yerleşim alanlarındaki toplam av miktarı içinde hızlı hareket eden avların oranının zaman içinde artması beklenirdi. Stiner bu yönde kanıtlar bulduğunu, bunun aynı zamanda insan nüfusundaki dalgalanmaları açıklayabileceğini iddia ediyordu. Daha fazla insan bir toprak parçasına doluşunca, soy tükenmesi etkisi de artacak, bu böyle sürüp gidecekti. Ona göre İtalya ve İsrail'de incelediği alanlarda Orta ile Üst Paleolitik (Neandertallere ve modern insanlara denk düşen) dönemler arasında belirgin bir sıçrama vardı. Neandertaller yavaş hareket eden avlardan istifade eden insanlardı. Kuşlar, adatavşanları ve tavşanlar onların boyunu aşıyordu. Modern insanlarsa hızlı hareket eden kuşları, adatavşanlarını ve tavşanları yakalamakta mahirdi. Bu hayvanlar yavaş hareket eden avlara göre daha hızlı ürediği için nüfusları yok olmaya daha az eğilimliydi ve hiç olmadığı kadar yüksek insan nüfuslarını kaldırabiliyordu. Böylece modern insanların hızlı hareket eden avları yakalama becerisi insan nüfusundaki artışla ilişkilendirilmiş oldu.

Bir başka arkeolog Richard Klein ve çalışma arkadaşları da, dünyanın başka bir köşesi Güney Afrika için benzer bir akıl yürütmede bulunur. Burada hiç Neandertal bulunmamış olsa da Klein, Neandertallerle kabaca çağdaş olan Orta Taş Devri (OTD) modern insanları ile içlerinde Afrika'dan çıkıp dünyaya yayılmaya başlayanların da olduğu Geç Taş Devri (GTD) insanlarını[2] birbirinden ayırmayı hedeflemiştir. Stiner'ın fikirlerinden yararlanarak OTD insanlarının faaliyetlerinin yavaş hareket eden avlara yoğunlaşırken, GTD insanlarının hızlı hareket edenler de dahil olmak üzere daha geniş bir aralığa sahip olduğunu ileri sürer.[3]

Klein'ın iddiası, 50.000 yıl önce gerçekleşen bir genetik mutasyonun[4] davranışsal olarak modern insanların ortaya çıkışından sorumlu olduğudur ve modern davranış biçimi ile coğrafi yayılımın da birbirine bağlı olduğunu varsayar. Bugüne kadar ne bu mutasyon bulunabilmiş ne de modernlik (gördüğümüz üzere bulanık bir kavramdır) ile coğrafi yayılım arasındaki bağ kanıtlanmıştır. Coğrafi olarak yayılmak için "dâhi bir tür" olmanıza gerek yoktur. Öyle olsaydı en büyük beyinli veya en karmaşık davranışlara sahip hayvanların yerküre üstünde en geniş coğrafyalara yayılmış olmasını beklerdik.[5] Böyle bir şeyin olmadığı açıktır: Hiç beyne sahip olmayan ya da çok basit be-

2 Arkeologların Afrika Paleolitik'ini Avrasya'nınkiyle karşılaştırırken farklı bir terminoloji kullanması kafa karıştırıcıdır. Avrasya'da Orta Paleolitik, Neandertalleri ve diğer "arkaik" insanları tarif ederken, Üst Paleolitik modern insanları tarif eder. Afrika'daysa Orta Taş Devri (OTD) arkaik modern insanları tarif ederken, Geç Taş Devri (GTD) "davranışsal olarak modern" insanları tarif eder. Afrika ve Avrasya terminolojileri kabaca denk olsalar da aynı değillerdir. Bir devirden ötekine geçiş tarihleri hakkında bolca belirsizlik vardır.

3 T. E. Steele ve R. G. Klein, "Late Pleistocene Subsistence Strategies and Resource Intensification in Africa", J. J. Hublin ve M. P. Richards (ed.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Springer, Dordrecht, 2009 içinde, s. 113–26.

4 R. G. Klein, "Archaeology and the Evolution of Human Behavior", *Evolutionary Anthropology*, 2000, 9, s. 17–36.

5 C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals died out and we survived*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

yinli pek çok hayvan türü –bitkileri ve mantarları saymıyorum bile– şu âna kadar gördüğümüz en geniş coğrafyalara yayılmış, en başarılı organizmalar arasında yer alır.

Güney Afrika'dan binlerce kilometre ötede yaşamış Neandertallerden bahsederken bu iddiaların önem arz etmesinin, geçerli olmasının sebebi nedir o zaman? Klein, 50.000 yıl öncesinde OTD modern insanları ile Neandertalleri birbirine denk görmektedir de ondan: "en erken modern ya da neredeyse modern Afrikalılar, modern olmayan Avrasyalı çağdaşlarından davranışsal (arkeolojik) olarak ayırt edilebilir değildi, asıl büyük davranışsal farklılık 50.000-40.000 yıl kadar önce gerçekleşmiştir."[6] Başka bir deyişle modern davranış paketine dair ele alınan bütün şeyler, yavaş ve hızlı hareket eden avlardan istifade ve benzeri konular, 50.000 yıl önceki atalarımızı yalnızca Neandertaller değil bizzat kendi ataları pahasına da el üstünde tutmakla ilgilidir.

Maddi kültür illa davranışsal becerilere ve bilince denk olacak diye bir şey yok. Öyle olsaydı, gelecekteki bir bilim insanı, bir benim kuşağımla ilişkilendirilen maddi kültüre bir de büyükanneminkiyle ilişkilendirilenlere bakıp onların bilişsel olarak benden geri olduğu sonucuna varabilirdi. Aynı hesapla Rönesans insanları, Romalılar, Yunanlar ya da Neolitik insanları da geri olurdu. Bir sahadan insan yapımı objeler toplayıp (kolay bozunan eşyalara karşı zaten avantajlıdırlar), buluntuları, o objeleri yapanların ya da objelerin sahiplerinin bilinç düzeyiyle ilgili bir kanıt teşkil edecek şekilde yorumlama cüretini göstermemeliyiz. Gelgelelim, insanların kökenlerine ve Neandertallerin yok oluşuna dair bir hikâye oluşturma amacı güden arkeologların yaptığı tam da budur.

Klein ve diğerlerinin modern insanların bilişsel kapasitesi-

6 R.G. Klein, "Anatomy, Behavior, and Modern Human Origins", *Journal of World Prehistory,* 1995, 9, s. 167–98.

nin üstün olduğuna dair on yıllardır ortaya attığı iddialar, insanın kökenleri ve evrim hakkındaki anlatının bir parçasıdır. Atalarımızın kaçınılmaz ortaya çıkışları ve karşılarına çıkan diğer bütün insanların tasfiyesiyle hikâye doruk noktasına ulaşır. Taş alet ve insan evrimi üzerine yazdığı mükemmel kitapta[7] arkeolog John Shea, insan evrimine dair anlatıları ve onlara içkin sorunları tartışır: "Hikâyeler ya da 'anlatısal açıklamalar', tarih kadar, hatta ondan çok daha eski kültürel tümelliklerdir. İlk paleoantropologlar insan evrimine dair hipotezlerini anlatısal çerçevelerde sunmuş, bu pratik günümüze dek sürmüştür. Anlatı kişiyi karmaşık evrimsel süreçleri basit doğrusal neden sonuç zincirleri şeklinde düzenlemeye zorlar. İnsanın kökenlerine dair bütün evrimsel anlatılar en eski bulguyla, jeolojik aşınmanın başlı başına, olabilecek en az şeyi bilmemizi güvenceye aldığı bulguyla başlar. Bu türden bir anlatıda başta yapılan yorumlama yanlışları, anlatının geri kalanındaki bütün yorumlamaları da hatalı kılar. Jeolojik/evrimsel zaman ölçeklerinde vuku bulmuş olaylar hakkında anlatısal açıklamalar özleri itibarıyla hatalı olmaya teşnedir."

Shea, insan evrimi hakkında anlatı biçiminde sunulan hipotezlerin, belli bir andaki bilgilerimize dair açıklama sunuyormuş gibi görünebileceğini ama tahmin gücünden yoksun olduğuna dikkat çeker. Böyle olunca her yeni keşif bir sürprizmiş, ezber bozuyormuş gibi görünür. Bunun sonucunda arkeologlar, yeni keşfedilmiş kanıtlara uysun diye durmadan bu anlatıların dökülen yerlerini toparlarlar. Anlatılar da gitgide daha karmaşık ve kavranması güç hale gelir.

John Shea'nın görüşü insanın kökenlerine dair güncel tabloyu çok güzel tasvir eder. "1. Bölüm"de Avrupa'da yaklaşık 40.000 yıl önce vuku bulan insan devrimi düşüncesine, insan devrimi-

7 J. J. Shea, *Stone Tools in Human Evolution. Behavioral Differences among Technological Primates*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.

nin pek çok unsurunun bu tarihten öncesine dayandığı ve başka bir kıtada bulunduğu ortaya çıkınca nasıl yama yapıldığını görmüştük. Yine de anlatı değişmedi. Bunun yerine kanıtlar mevcut anlatıya otursun diye biraz ovalandı: Bir zamanlar bütün insanlar ilkelmiş. Avrasya'nın ilkel insanlarına da Neandertaller denirmiş. Afrika'dakilere de arkaik modern insanlar. Hikâyenin bir noktasında, henüz bulamadığımız mucizevi bir mutasyon Afrikalı arkaik modern insanları bir anda Davranışsal Olarak Modern hale getirmiş. Bu modern davranışın bir sonucu olarak da insan nüfusu artmış. Nüfus artışı havyan avlamadaki etkinliği artırmış. Bununla da kalmamış, öncesinde el değmemiş yiyecekleri, özellikle de adatavşanları, tavşanlar, kuşlar gibi hızlı hareket eden avları insan diyetine dahil ederek diyetin çeşitlenmesini beraberinde getirmiş. Bu modern davranışların ve onu izleyen nüfus artışının bir sonucu olarak insanlar Afrika'dan yayılıp dünyayı kolonize etmişler. Bu süreçte dünyada bulunan bilişsel açıdan geri olan ilkel insanların yerini "davranışsal olarak modern insanlar"ın almasıysa kaçınılmazmış.

Bilişsel üstünlükle aynı şeymiş gibi ele alınan modern davranışı maddi kültür vasıtasıyla tanımlarız (yani arkeoloji). Maddi kültürün bilince eş olduğu yönündeki, açık biçimde hatalı olan öncülü kabul ettikten sonra modern davranış paketinin unsurlarını tanımlamaya başlarız. Bunları "1. Bölüm"de listelemiştik, zooarkeologların önemli addettiklerini de bu bölümde ekleyeceğiz.

Neandertalleri anlamak için kuşların neden önemli olduğunu artık biliyoruz. Şu âna dek tarif edilen alışılageldik bakış açısına göre Neandertallerin sistematik ve düzenli şekilde kuş avlaması mümkün değildi çünkü kuşlar hızlı hareket eden avlardandı, Neandertaller de kuşları yakalayıp tüketecek teknolojiden ve bilgi beceriden yoksundu. Neandertaller bu açıdan, bunları yapabilen modern insanlara göre daha geriydi.

Kuşlara geçmeden evvel, modernlik, modern insanın yayılışı ve bunu izleyen, Neandertellerin ikamesine dair bütün bir düşünceyi ciddi zan altında bırakacak bazı noktaları açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Öncelikle davranışımızdaki, dünyaya yayılmamızı sağlayan büyük değişiklikleri 50.000 yıl öncesine tarihlemenin bir dayanağı kalmamıştır. Bu tarih modern insanların Avrupa'ya gelişine denk düşebilir ama diğer yerlerde yaşananlara uymaz. Artık elimizde modern insanların 73.000 ila 63.000 yıl kadar önce Sumatra, Güneydoğu Asya'da bulunduklarına dair bariz kanıtlar var.[8] Modern insanların Avustralya'ya 65.000 yıl önce vardığı düşünülüyor artık.[9] Modern insanlara dair kanıtlar Çin'in güneyinde daha bile eskiye, en erken 80.000, hatta muhtemelen 120.000 yıl öncesine tarihleniyor.[10] Bu da insanların Afrika'dan 50.000 yıldan çok önce çıktığı anlamına geliyor. Çıkışa dair ılımlı bir tahmin olarak 85.000 yıl öncesi dile getirilebilir, ama bundan çok evvel de gerçekleşmiş olması mümkün. Bu kitap hazırlanırken dahi, modern insanların yaklaşık 85.000 yıl önce Arap Yarımadası'nda bulunduğu teyit edildi.[11] Avrupa'daki ilk modern insanlarınsa 45.000 ila 40.000 öncesine dayandığı iddia edilirken,[12] kitabın geri kalanında göreceğimiz üzere kanıtlar hiç doyurucu değil. Yine de şimdilik bu tahminlerin doğru olduğunu varsayalım.

Mühim soru, modern insanların Avrupa'ya varmasının Güneydoğu Asya ve Avustralya gibi çok daha uzak yerlere varmalarından neden kayda değer ölçüde daha uzun (ılımlı 85.000 yıl

8 K. E. Westaway, "An early modern human presence in Sumatra, 73,000–63,000 years ago", *Nature*, 2017, 548, s. 322–8.

9 C. Clarkson vd., "Human occupation of northern Australia by 65,000 years ago", *Nature*, 2017, 547, s. 306–13.

10 W. Liu vd., "The earliest unequivocally modern humans in southern China", *Nature*, 2015, 526, s. 696–700.

11 H. S. Groucutt vd., "*Homo sapiens* in Arabia by 85,000 years ago", *Nature Ecology and Evolution*, 2018, https://doi.org/10.1038/s41559-018-0518-2.

12 T. Higham vd., "The earliest evidence for anatomically modern humans in northwestern Europe", *Nature*, 2011, 479, s. 521–4.

önce tarihini alırsak, 40.000 yıl kadar) zaman aldığıdır. 2014'te bazı cevaplar hazırlamıştım:[13] Modern insanları Avrupa'ya sokmayan Neandertallerdi. 2015'te yayınlanan bir makale,[10] Çin'in güneyindeki modern insanların yaşının tam olarak aynı sonuca götürdüğünü ortaya koyuyordu. Önemli olan nokta ise, Neandertallerin modern insanları uzak tuttukları doğruysa, modern insanın bilişsel üstünlüğü anlatısının hatalı olması gerektiğidir. "1. Bölüm"de gönderme yaptığım Neandertal Paradoksu işte budur.

İkinci mühim soru ise Neandertaller ile modern insanlar karşılaştığında ne yaşandığıdır. Çiftleştikleri artık açıktır,[14] bugün Afrikalı olmayanlar yüzde 1,8 ila 2,6 arasında Neandertal DNA'sı taşımaktadır. Doğu Asyalılarda bu oran (yüzde 2,3-2,6), Batı Avrasyalılardakinden (yüzde 1,8-2,4) yüksektir. Bugün yaşayan her bir bireyin taşıdığı Neandertal genleri aynı değildir ve Neandertal genomunun yüzde 20 kadarının bugün de varlığını sürdürdüğü tahmin edilmektedir.[15] Neandertaller ile modern insanlar arasındaki farklılıkların yılmaz savunucuları bile, bu farklılıkların iki türün karşılaştığı gerçek zaman ve zeminde o kadar da büyük görünmediğini kabullenmek zorundadır.

2010'da Neandertal-modern insan melezleşmesine dair ilk kanıtlar ortaya çıktı,[16] bu kanıtları melezleşmenin nerede, ne zaman gerçekleştiği, ne anlama geldiği ve yaygınlığının ölçüsü konusundaki kanaatler hızlı bir biçimde izledi.[17] Plana uymayan, radikal biçimde yeni bir şey keşfedildiğinde yaşananlar, süregiden bu yamacılığa verilebilecek bir başka örnektir.

13 C. Finlayson, *The Improbable Primate: How Water Shaped Human Evolution*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

14 K. Prufer vd., "A high-coverage Neandertal genome from Vindija Cave in Croatia", *Science*, 2017, 10.1126/science.aao1887.

15 B. Vernot ve J. M. Akey, "Resurrecting Surviving Neandertal Lineages from Modern Human Genomes", *Science*, 2017, 343, s. 1017–21.

16 R. E. Green vd., "A Draft Sequence of the Neandertal Genome", *Science*, 2010, 328, s. 710–22.

17 P. Rincon, *Neanderthal genes 'survive in us'*, 2010, BBC News Online http://news.bbc.co.uk/2/hi/sci/tech/8660940.stm

Sonuçlar yayımlanmaya devam ediyor ve Neandertal-modern insan ayrımından yana taraf tutan muhaliflerin görüşlerinin aksine, melezleşmenin uzun bir zaman aralığını kapsadığını ve yaygın olduğunu ortaya koyuyor. Yakın zamanlı tahminlere göre genetik materyal alışverişi bir yandan 100.000 yıl kadar geriye giderken,[18] diğer yandan 37.000 yıl öncesine dek sürüyor.[19]

Neandertallerin kabiliyetleri meselesi nihayetinde bilişsel ve nörobiyolojik bir meseledir. Yeni bir çalışmada,[20] Avrupa kökenli sağlıklı bireylerden oluşan geniş bir grup incelendi. Araştırmacılar Neandertallerden başlayıp bugünkü insanlarda varlığını sürdüren genetik materyal ile kafatası ve beyin morfolojisi arasında önemli bir bağ olduğu sonucuna vardılar. Çalışmanın yazarlarının vardığı sonuca göre, "Neandertal sekans varyasyonu ile modern insanlardaki ortak lokalize kafatası ve beyin morfolojisi arasındaki bağlantılar, *H. neanderthalensis*'in mukavim, canlı ayak izlerini, bizimkine çok yakın olan soyu tükenmiş bir türle ortak, içlidışlı tarihimizi ortaya çıkarmaktadır." Buna şunu eklerler: "Modern insanlara doğru ilerleyen Neandertal gen akışının evrimsel bir mesele olmakla kalmayıp yaşayan *H. sapiens* beyni için işlevsel de olabileceğini ileri sürüyoruz."

Paul Mellars'ın modern insan paketinin üç temel veçhesi ve Mary Stiner ile Richard Klein'ın ona eklediği fırça darbeleri kitap boyunca bizi meşgul edecek. Bunlar boncukların, kolyelerin ve diğer "kişisel süsler"in ortaya çıkışı; bazı durumlarda karmaşık, natüralist sanatın ortaya çıkışı ile ekonomik ve toplumsal örgütlenmedeki değişimlerdir.

18 M. Kuhlwilm vd., "Early gene flow from early modern humans into Eastern Neanderthals", *Nature*, 2016, 530, s. 429–35.

19 S. Sankararaman vd., "The Date of Interbreeding between Neandertals and Modern Humans", *PLoS Genetics*, 2012, 8: e1002947.

20 M. D. Gregory vd., "Neanderthal-derived genetic variation shapes modern human cranium and brain", *Scientific Reports*, 2017, doi 10.1038/s41598-017-06587-0

Neandertallerden bunları yapabilmeleri beklenmezken, biz yapabildiklerine dair kanıtları arayacağız. En son çalışmamız kuşların bu hikâyenin ne kadar önemli bir yerinde durduğunu gösteriyor. Neandertallerin imdadına koşan, kuşlardı.

3. BÖLÜM

ARKTİK DERSLERİ



Sabah üçte alarma uyandım. Dışarısı karanlık. Böyle durumlarla baş etmenin, tekrar uyuma dürtüsünden kaçınmanın en iyi yolu hızla kalkıp ışığı yakmaktır. Aynı odayı paylaştığım oğlum Stewart'ı uyandırma gibi ilave bir etkisi de oldu bunun. Birkaç saniyeliğine aklım karıştı: Her şey yeni ve yabancıydı; nerede olduğumu, oraya nasıl geldiğimi unutuvermiştim. Hemen ardından Doğa'nın özel hediyelerinin bizi beklediğini idrak edince bütün bunlar yerini başka duygulara bıraktı.

Sıcak duş beni her daim ayıltır. Aceleyle üç kat yalıtımlı kıyafeti kuşanmaya çalışırken bizim için özel getirtilen cart kırmızı, tek parça Norveç cankurtaran teçhizatının içine girmek için epey cebelleştik. Otelin lobisine inerken elimizden geldiğince sessiz olmaya çalışsak da külçe gibi bir sırt çantasıyla Michelin Adamı gibi hissederken bu pek kolay olmadı. Arkadaş canlısı rehberimiz Fin ornitolog Petri'yle daha evvelsi gün tanışmıştık fakat ne gariptir ki her şeyin yepyeni olduğu bir dünyada geçirilen tek bir gün, Petri'yi bizim için ömürlük bir dost yapmıştı.

Cebelitarık'tan iki gün önce sabah altıda ayrılmıştık. Bir saatten fazla süren bir araba yolculuğunun ardından Helsinki'ye yapacağımız dört buçuk saatlik uçuşumuz için Malaga Havaalanı'nda *check-in* yapmıştık. Helsinki'den Kutup Dairesi'nin ötesindeki Fin Laponya'sında yer alan Ivalo'ya gitmek için ikin-

ci bir uçağa bindik, nihayet gece 10'da indiğimizde orada bizi yüzünde gülümsemeyle karşılayan Petri'ydi. Bu randevu için Finlandiya'nın batısındaki memleketi Oulu'dan buraya buzlu yollarda 500 kilometre yol yapmıştı. Saat geçti, yorulmuştuk ama Kaamanen köyündeki rüstik pansiyondaki yataklarımıza uzanmadan evvel gideceğimiz bir buçuk saatlik daha yol vardı. Yanımızda Petri olduğu için şanslıydık. Bir ara araba kiralayıp yolumuzu kendimiz bulmayı kafamızdan geçirmiştik fakat en mantıklısı, yolları avucunun içi gibi bilen biriyle gitmekti. Gece yarısı tayga ormanı[1] boyunca birkaç köy ve mezradan başka bir şey olmayan buzlu yollarda araba sürmek pek akıl kârı değildi.

Yol boyunca bize eşlik eden Aurora Borealis şenliğinin ardından Kaamanen'deki pek zevkli ahşap pansiyonumuza vardık. Saat geçti, herkes yatağına gitmiş olsa da nezaketlerinden, yatmadan silip süpüreceğimiz sıcak çorba ve atıştırmalıklar bırakmışlardı.

Kaamanen köyünün genellikle rengeyiği yetiştiriciliğiyle uğraşan iki yüz civarında sakini vardı. Ertesi sabah pek çoğuyla karşılaşamamış olsak da bir tanesi hassaten ziyaretimize gelmişti. Ben kahvaltımı bitiriyordum ki manzarayı seyretmek için dışarı çıkan Stewart gelip beni ve Petri'yi alelacele dışarı çağırdı. Tek boynuzlu bir rengeyiği temkinli bir biçimde ormandan çıkmış, varlığımızı hiç dert etmiyormuş gibi duruyordu. Sebebini hemen anladık. Ev sahibimiz Mika elinde ekmekle çıktı. Birazını Stewart'a verdi, rengeyiği de onun elinden aldı. Bir süre yakın çekim fotoğraf çekiminden sonra hayvan geldiği gibi sakına sakına gitti ve tayganın derinliklerine karıştı.

Bu kısa karşılaşma uzun yıllardır savunduğumuz bir mesajı ayağımıza kadar getirmişti. Bu mesele bizim kitabımızın da temel noktalarından biri olacak: Geçmişi ve çok gerilerde kalan Pleistosen'deki[2] atalarımızın kabiliyetlerini yorumlarken insan-

1 Avrasya'nın kuzey ucundaki bölgeler boyunca uzanan, iğneyapraklı orman şeridine verilen isim.

2 Bu dönem genelde, yaklaşık olarak 2,5 milyon yıl öncesinden 10.000 yıl öncesine uzanan Buzul Çağları ile bir tutulur.

lar ile hayvanlar arasında gerçekleşmiş sayısız karşılıklı ilişkiye gereken önemi vermedik. Gözümüzü arkeoloji ve paleoantropolojiye dikerken doğa tarihi çalışmadık. Uzak atalarımız yaşayan en iyi doğa tarihçileriydi, araştırmalarımızı kafataslarının, taş aletlerin ya da kemiklerdeki kesik izlerinin incelenmesiyle kısıtladığımız takdirde onları tam manasıyla kavramamız mümkün olmayacaktır. Onları anlamak için sahaya çıkmamız, onların da gördüğü, avladığı ve bazı durumlarda muhtemelen tapındığı hayvanları gözlemlememiz gerekir. Bunu da saha notlarını ya da elkitaplarını çalışarak öğrenmemiz mümkün değildir; ancak ve ancak çamura batmaya, donmaya ya da güneş yanığına hazırlıklı olursak bunu başarabiliriz.

Atalarımızın gördüğü pek çok memeli türünün[3] soyu tükenmiş ve erişilemez olsa da, kuşlarda durum böyle olmadığı için şanslıyız. Kitabın ilerleyen bölümlerinde karşımıza çıkacak büyük dalıcımartıyı istisna sayarsak,[4] atalarımızın Pleistosen'de gördüğü kuşlar bugün hâlâ bizimledir. Elimizde 100.000 yıl önceki (bazı durumlarda daha bile eski) insanların bildiği hayvanları gözlemleme ve inceleme gibi bu büyük bir fırsat varken, pek kimse bu işe gönül indirmemiş gibi duruyor. Biz buna on yıl önce kalkıştık, elinizdeki kitap da bulduklarımızın yanı sıra araştırmayı nasıl gerçekleştirdiğimizin hikâyesi. Bilimsel makalelerin genel anlamda uzmanlardan başka kimsenin okumadığı oldukça yavan metot bölümleri olur. Kitaplar sıklıkla sonuçları ve tartışmayı sunar ama işlerin çalışma boyunca nasıl yürüdüğüne dair, genellikle anekdot niteliğindeki ayrıntılara girmez. Bense bir zamanlar Neandertallere ve onların akrabalarına komşu olan kuşlar arasında yaptığım saha çalışmalarından aldığım tasavvur edilemez keyfi de anlatacağım. Neandertalleri

3 Örnek vermek gerekirse: yünlü mamut *Mammuthus primigenius* ile yünlü gergedan *Coelodonta antiquitatis*.

4 T. Birkhead, *Great Auk Islands: A field biologist in the Arctic*, T & A D Poyser, Londra, 1993.

araştırmak ikinci tutkusu haline gelen bir ornitolog olarak, benim için çok zengin ve tatmin edici bir teşebbüstü bu.

Finlandiya'da bulunmamızın sebebi tam da buydu. Her ne kadar bir tanesi düşüncemizi şans eseri epey pekiştirmiş olsa da, rengeyikleriyle yakınlaşmayı umduğumuzdan orada değildik. Avrasya'nın her yerindeki Neandertal ve diğer insan Pleistosen sahalarında sıklıkla karşımıza çıkan bir kuşu, telkuyruğu[5] bulma, davranışlarını gözlemleme, anlama amacıyla gelmiştik buraya.

Kaamanen pansiyonu, kuş gözlemciliği camiasında kuş yemliğiyle ün yapmıştır. Pansiyonun dışına düzenli olarak yemek konur, sert kışları tayga ormanının bu bölümünde geçirmeye cesaret eden kuşlar da buraya misafirliğe gelirler. Gerek buradaki gerek Grönland, İskandinavya, Kanada gibi kuzeyin diğer donuk bölgelerindeki tecrübeme dayanarak aç kalan kuşların savunmayı elden bırakıp insanlara yaklaşır hale geldiklerini söyleyebilirim. Kuşların yanına üç dört metre sokulmak için gümeye ya da herhangi bir örtüye ihtiyaç duyulmaz.

Kaamanen'deki beslenme istasyonu da istisna değildi. Yolumuz uzun olsa da, misafirleri görmek ve fotoğraflamak için yemliğin orada birkaç saat geçirmeye karar verdik. Hayal kırıklığına da uğramadık. Sibirya baştankaraları ve Sibirya alakargaları günün yıldızıydı, bu tayga kuşlarıyla ne yaşadığımız yerde ne Avrupa'nın buradan daha güneyindeki herhangi bir yerde karşılaşmayı umabilirdik. Burada, 69° Kuzey enleminde, Kutup Dairesi içinde, martın başında, -15°C sıcaklıkta onların borusu ötüyordu. Daha aşina olduğumuz başka kuşlar da vardı, hayrete düşürücü biçimde menzillerinin sınırında hayatta kalıyorlardı: Floryalar, büyük baştankara, dağ baştankarası, hatta bayağı serçeler, kuzeyli emsallerinden ve çamlar arasından uçup kar yığınlarını ince toz haline getirişini izlemesi büyük bir keyif

5 Kuş türlerinin bilimsel adları için bkz. Ek 1.

veren Avrasya kızıl sincaplarından cesurca tohum çalıyorlardı.

Kaamanen'deki yemlik farkında olmayarak bize, bir süredir alakadar olduğumuz bir başka küçük saha deneyi de gösterdi. Bu iklimin ve ormanların erbabı bazı kuşlar vardı. Onları oradan çıkarırsanız, uzun süre hayatta kalamazlar. Yerel iklim ve ekolojik koşulların iyi birer göstergesidir bu kuşlar. Bir Pleistosen mağarasında kalıntılarını bulursanız, mağaranın dışında o zamanlar neler yaşandığına dair sağlam bir fikir sahibi olursunuz. Sibirya alakargasının kalıntıları Almanya ve Fransa'daki Pleistosen sahalarında bulunmuştur. Tayga ormanının da o zamanlar güneye inip o enlemlere kadar genişlediği çıkarımını gönül rahatlığıyla yapabiliriz.

Florya ya da büyük baştankara gibi kuşlarsa pek az şey söylerler size. Bu kuşlar Avrupa'nın bütün enlemlerine yayılmış durumdadır ve çok çeşitli ağaçlık bölgeleri ya da ağaçlıklara yakın habitatı mesken tutarlar. Karşılarına çıkan iklim koşullarının çoğuyla baş edebilen genelci türler olarak dikkate değer olsalar da muhtemelen bir Sibirya baştankarasından, büyük baştankaradan öğrendiğimizden çok daha fazlasını öğreniriz.

Kaamanen'de bizi gerçekten heyecanlandıran kuş ise ispinozgillerden başka bir tür olan tayga çütresiydi (Görsel 2). Bu kuşu gördüğünüzde sizi ilk çarpan boyutu olur. 65 gram ağırlığına çıkabilirler, bu da floryaların iki üç katı demektir (ki floryalar da ispinoz standartlarında büyük sayılırlar). Çam iğnelerinin yeşili arasında seçilen parlak kızıl rengiyle erkekleri, uysal bir biçimde yemliğe kadar inip yakında duran bizlere arzı endam etti. Peki, bu kuş bizi neden bu kadar heyecanlandırdı?

Tayga çütreleri tayga sakinlerinden olsa da popülasyonunun bir kısmı kış aylarında kısa mesafeli göçler yapar. İstilacı davranışlarda bulundukları söylenir. Bazı seneler çok sayıda tayga çütresi kendi yaşam alanlarının dışındaki bölgelere inip üvez ve diğer türden ağaçların bütün meyveleri ile tohumlarının dibine

darı ekerler. Bununla birlikte, Batı Avrupa'da da nadiren görülürler. İber Yarımadası'nda görüldüklerine dair hiçbir tarihsel kayıt yoktur elimizde.[6]

Tayga çütrelerinin Avrupa'da, İspanya'nın kuzeyine kadarki pek çok yerde bulunan Pleistosen sahalarındaki varlığı bizi uzun süre hayrete düşürmüştü. Münferit vakalar da değildi bunlar, bu kuşların kalıntılarının bazı sahalarda çeşitli arkeolojik bağlamlarda görünmüş olması,[7] buralarda birden fazla kez bulunduklarına işaret ediyordu. Tayga kuşları açısından Pleistosen tayga çütreleri, Sibirya alakargalarından çok daha uzaklara gitmişti ya da yolları mağaralara daha sık düşmüştü.



Görsel 2. Tayga çütresi. Kaamanen köyü, Finlandiya.

6 E. de Juana ve E. Garcia, *The Birds of the Iberian Peninsula*, Christopher Helm, Londra, 2015.

7 Arkeolojik bağlamlar, bir saha içinde farklı dönemlere, örneğin sahadaki farklı yerleşim aralıklarına işaret eden birbirinden ayrı katmanlardır. Aralarında binlerce yıllık aralıklar olabileceği gibi, bir insan nesli gibi daha kısa aralıklarla da ayrılabilirler.

Bu kuşun bulunduğu bazı sahalar şaşırtıcı biçimde Neandertallerle ilişkilendirilmiştir. Elbette bu, Neandertallerin onları yakaladığı ya da yediği anlamına gelmez. Neandertallerin kuşları yakaladıklarına dair doğrudan kanıt bulmak kolay değildir ve bu konu bizi de kitabın ilerleyen bölümlerinde meşgul edecek. Yine de bu zorluk, neden bu ikisinin bağlantılıymış gibi göründüğünü düşünmekten bizi geri bırakmamalıdır. Kaamanen de bu konuda bize önemli bir ipucu verdi.

Bu tıknaz kuşları gözlemledikçe Petri'ye evcilliklerinin bizi ne denli şaşırttığını söyledik. O da bizi ağzımızı daha da açık bırakan bir hikâye anlattı. Tayga çütreleri üvez yemişleriyle beslenirken yaptıkları işe o kadar dalarlarmış ki ucunda sicimden bir kement olan uzunca bir sopayla onları kolayca yakalayabilirmişsiniz. İşi bitirmek için kementi kuşun boynundan geçirmek yeterliymiş. Bu teknik, kuşları yakalayıp ayaklarına taktıkları metal halkalarla hareketlerini izlemek için kullanılıyor ancak Petri bize bu tekniğin beslenmek için kuş yakalayan Finlandiya'daki yaşlı insanlardan alındığını söyledi. Tayga çütresi yakalama pratiği, bu kuşların bariz saflıkları ve uysallıklarıyla ilişkilendirilebilir çünkü Rusya'nın tayga ormanlarında doğan bu kuşlar, insanlarla olan ilişkilerinde muhtemelen pek naiflerdi. Batı Avrupa'da da istila yıllarında tayga çütresi avlamanın yaygın olduğu görünüyor.[8]

Tayga çütresi yakalama işi belki de çok daha eskilere, ta Pleistosen'e dayanıyordur. Bunun için pek de özel ve karmaşık bir teknolojiye ihtiyaç duyulmamış olsa gerek. Kullanılacak aletlerin de dayanıksız, arkeolojik olarak görünmez malzemelerden yapılmış olması muhtemeldir. Ama en önemlisi, böylesi bir işin açıkgözlülük gerektirmesidir.

Yola çıkma vakti gelmişti. Önümüzde bizi Norveç'in kuze-

8 M. Shrubb, *Feasting, Fowling and Feathers: A History of the Exploitation of Wild Birds*, T & A D Poyser, Londra, 2013.

yine ve Varanger Yarımadası'na, Barents Denizi'nin kıyısındaki Batsfjord şehrine götürecek uzun bir yol vardı. Tayga ormanının harikulade çamları ve kar manzarası içinde yola koyulduk. Uzun yolculuğumuz boyunca, telkuyruğa dair ilgimizi merak eden Petri'yle sohbet etme fırsatı yakaladık. Pek çok kuş gözlemcisi ve fotoğrafçı Batsfjord'a denizördeği görmek üzere giderken, telkuyruk listelerinin başında yer almıyordu. Denizördeğinin ardından revaçtaki diğer türler, buranın gözdesi olan süslü pufla ve kara gözlü puflalarmış. Biz de açıkladık.

Telkuyruk, Cebelitarık'ta Neandertallerle ilişkilendirilen pek çok arkeolojik bağlamda rastladığımız bir türdür. Bununla birlikte telkuyruklar artık kış aylarında nadiren İber Yarımadası'na kadar gidiyor, gittiklerinde ise yalnızca kuzey kıyılarında kalıyorlar.[6] Cebelitarık'ta bulduğumuz bu kuşlara ait kalıntıların miktarı, muhtemelen bir zamanlar kışları daha aşağılarda da görüldükleri söylüyor bize. Bu kuşları başlıca kış habitatlarında görmek istediğimizde Varanger Yarımadası, uzak olsa da, ilk akla gelen yer oldu.

Cebelitarık'ta telkuyruk kemiklerine arkeolojik bağlamlarda rastlanılan yerler mağaralardı, özellikle de Cebelitarık Kayası'nın doğu yamacına düşen Gorham ve Vanguard adındaki iki büyük deniz mağarası. Ayrıca Cebelitarık Kayası'nın kuzey yamacındaki, Devil's Tower Sığınağı [Şeytan Kulesi] adıyla da bilinen küçük sığınakta da bulunmuşlardı. Bu ikinci saha, taş aletler ve telkuyruk da dahil olmak üzere pek çok hayvan kemiğinin yanı sıra, dört yaşında bir Neandertal çocuğunun kafatasının keşfedilmesiyle ünlenmişti ("1. Bölüm").

Cebelitarık'taki esas mağaralar olan Gorham ve Vanguard'ı 1989'dan beri kazıyoruz. İçlerinde Neandertal kamp ateşleri, taş aletler, kesilmiş hayvanlar, yani bir Neandertal ekolojik tablosu oluşturmak için daha önce bulamadığımız ne lazımsa bulduk. Ortaya çıkan manzaraya göre, Neandertallerin mağaradaki var-

lığına dair ilk kanıtımız 127.000 yıl öncesine aitken son Neandertaller, Avrupa Buzul Çağı'nın hâkimiyeti altında olmasına rağmen Cebelitarık ikliminin daha ılıman olduğu 32.000 yıl öncesinde görülüyor. Yünlü mamut, yünlü gergedan, miskökü-zü, rengeyiği gibi Buzul Çağı memelilerinden hiçbiri bu kadar güneye inenemişken neden bir ördek inmiş?

Neandertallere gelirsek, en az 300.000 yıl öncesinden başlayarak Avrasya'nın her yanında yaşamışlardır. Cebelitarık, yaşam alanlarının en güneybatı ucunda yer almaktadır. Sadece 21 kilometre uzakta olmasına, Gorham Mağarası'ndan görünmesine rağmen Neandertaller bildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman Afrika'da bulunmamıştır. On yıldan uzun zamandır Neandertallerin hayvani, kıllı, maymunvari bir mahluk, arketipik mağara insanı olarak resmedilmesine karşı mücadele ediyorduk. Neandertallerin karmaşık davranışlar gösterdikleri ve Afrika'dan Avrupa'ya yaklaşık 40.000 yıl önce gelen sonraki modern insanlarla her hususta kıyaslanabilecekleri iddiamızı güçlendirmeye uğraşıyorduk.

Neandertallere atfedilmeyen bu davranışlar arasında, kuş yakalama yeteneği de vardı. Güya bu beceri Avrasya'ya bizim zeki atalarımız Afrika'dan geldiklerinde taşınmış. Çalışmamızsa durumun böyle olmadığını gösterdi. Kanaatimize göre ekoloji ve kuşların davranışlarına dair kıt bir kavrayışla ortaya atılan bu önermelerdeki hataları görmeye başlamıştık. Meseleyi ele almanın en iyi yolunun, bizim mağaralardaki çalışmalarımızda ve Avrasya'nın pek çok yerine yayılmış mağaralardaki çalışmalarda elde edilen sonuçları bizatihi kuşlarla içlidışlı olarak elde edilen bilgilerle bir araya getirmek olduğunu fark ettik. Mağaralardaki muhtelif kuş türlerinin ekolojisini ve davranışlarını bir avcı insanın gözünden anlayabilirsek onların Neandertallerle ilişkisini de kavramaya başlayabilirdik. Bugün kuşları incelemek Neandertallerin onlarla nasıl ilişkilendiğini tam manasıyla

anlatamayacak olsa da, neyin mümkün neyin imkânsız olduğuna dair bir içgörü sağlayabilir. Böylece biz de bir Neandertal doğa tarihi üretmek için ilk adımı atabiliriz.

Telkuyruğu bulmak, uzun yolumuzun o anki durağıydı; öncesinde yalnızca kendi mağaralarımızda bile 151 kuş türü[9] tespit etmiştik. Sadece bu mağaralardaki kuşlar, tüm Avrupalı türlerin yüzde otuzuna denk geliyordu. Bu da bize bir şey anlatıyordu. Konuşmamız nihayete ererken Batsfjord'a da ulaşmıştık. Yolda Fin-Norveç sınırında öğle yemeği için durmuş, kuzeye gittikçe habitatın nasıl değiştiğini hayranlıkla seyretmiştik. Tayga yerini önce bodur huş ormanına bıraktı, o da kar ve buzla kaplı tundraya. En azından kendi standartlarımıza göre erken bir akşam yemeğinin ardından yataklarımıza geçtik, ertesi gün telkuyruklarla randevumuz sabahın üçündeydi.

9 Ziyaretimiz esnasında tanımlanmış türlerin sayısıydı bu. O zamandan beri 160 türe yükseldi.

4. BÖLÜM

TELKUYRUK



Daha önce balaklavanın hiç faydasını göreceğini düşünmemiştim ama sert karinalı şişme bir botun içinde -19°C'de karanlıkta soğuk rüzgârlar eserken Norveç fiyortları boyunca yolculuk edince giyim kuşamınızın zaruri bir parçası oluyor birden. Kuş uçuşu 4.000 kilometre güneydeki Cebelitarık'tan iki gün önce ayrıldığımızda sıcaklık +20°C'ydi. Neredeyse 40 derecelik bu fark Avrupa'nın enlem genişliğini gözler önüne seriyor. Avrupa'nın güneyiyle kuzeyi arasındaki iklimsel zıtlıklar ve bunların Neandertalleri nasıl etkilemiş olabileceğine dair düşüncelerim, suyun üstünde yüzen büyük bir bloğa varınca dağılıverdi. Bu yüzen güme, sonraki sekiz saat boyunca bizi misafir edecekti.

Batsfjord'da yaşayan Norveçli Ørjan, arktik denizördeklerini yakından gözlemleyebileceğiniz iki yüzen güme işletiyor. Onunla botlarını bağladığı kasabanın hemen dışındaki küçük iskelede sabah dörtte tanıştık. Alelusul bir tanışma ve hoşbeşin ardından, mendirekle botların üstü de yoğun kar ve buz kaplı olduğu için büyük bir dikkatle botlara atladık. Yüzen gümesine doğru yol alırken bu buzun üstünde oturuyorduk. Bottan inip dar bir çıkıntıdan gümenin girişine gelişimiz de, hem ekipmanlarımızı hem kendimizi taşımaya çalıştığımız için aynı ölçüde maceralı oldu. Kayıp buzlu suyun içine düşmek pek iyi bir fikirmiş gibi görünmüyordu.

Tam dik duramasak da güme beklenmedik biçimde ferahtı, en azından başka yerlerde alışık olduğumuz standartlara kıyasla. Bu gümeler, kuşları rahatsız etmeden yakın mesafeden gözlemleyip fotoğraflarını çekebileceğiniz açıklığı olan kutulardan ibarettir. Gümelerin üstündeki açıklıkların bazıları omuz, bazısı da yer hizasındaydı. Tabanı biraz da olsa yalıtım sağlaması için hasır örgüyle kaplıydı. Vardığımızda hâlâ karanlık olduğu için açıklıkların hepsi kapalıydı, önümüzü kafa lambalarıyla görüyorduk. Kuşlar geldiğinde varlığımızı hissetmesinler diye bu kadar erkenden gelmiştik, Ørjan ayrıldıktan sonra da şafak sökene, kuşlar varana kadar uzunca karanlıkta bekledik.

Batı Palearktik Kuşları Elkitabı,[1] erkek telkuyrukların yüksek sesli kur şarkılarını "a-aah-VAA" diye tarif eder. Tam manasıyla hakkını veremese de, nidayı kelimelere tam tamına dökmek mümkün olmadığı için en azından yaklaştığı söylenebilir. Dışarıyı görecek kadar ışık gelmeden önce iki şeye şahit olduk: biri belirgin kanat çırpma seslerinin hızla hareket eden suların şarıldamasına karışması, ikincisiyse akıldan çıkmayan kendine has "a-aah-VAA" sesiydi. Orada karanlıkta oturup bu seslere kulak verirken, çok uzun zaman önce bir Neandertalin belki ta Cebelitarık kadar güneydeki bir yerde oturup benzer bir şeyi deneyimlemiş olabileceğini düşündüm. Avrupa'nın Atlantik kıyıları boyunca yer alan birkaç Neandertal sahasındaki telkuyruk kalıntılarından yola çıkarak bunun muhtemelen istisnai bir deneyim olmadığı sonucuna varılabilir.

Mesele Avrupa'daki Neandertallerin davranışlarını ve coğrafi dağılımlarını anlamak olunca telkuyrukların Pleistosen'de Avrupa'nın Atlantik kıyı şeridindeki hareketleri tali bir konu olmaktan çıkar. Batı Avrupa'nın ılıman, nemli havası Neandertaller

1 S. Cramp (ed.), *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa: The Birds of the Western Palearctic*, 1. Cilt, Oxford University Press, Oxford, 1977.

için bulunmaz nimetti.[2] Onlara on binlerce yıl en uygun ekolojik şartları sunmuştu: yiyecekten yana bereketli ormanlık arazi ve bolca tatlı su kaynağı. Kuzeye ve doğuya gittikçe kurak karasal iklim ormanlık alanları sınırlamış, su temin etmek güçleşmiştir. Telkuyruklar, dikkatimizi ideal koşulların nasıl değiştiğine, zaman zaman soğuk ve kurak iklim Batı Avrupa'ya doğru ilerledikçe nasıl sınırlandığına çeker. Kuşların iklim değişikliğine büyük memelilere kıyasla daha hızlı tepki verebildiği gerçeği, iklimde yaşanan daha küçük ölçekli değişimleri kuşlarla daha iyi anlayabileceğimiz anlamına da gelir. Bu da Neandertallerin iklim değişikliklerine verdikleri tepkileri anlamamızın önünü açar.

Örneğin, bir yünlü mamut topluluğunun iklim değişikliği sebebiyle Avrupa'ya yayılması için en azından birkaç nesil geçmesi gerekir. Pek çoğu kendi yaşam alanlarındaki şartlar sertleştikçe yok olurken, diğerleri elverişli hale gelen yeni bölgelere yavaş yavaş girer. Telkuyruklarsa, karasal iklim geleneksel bölgelerine doğru çıktıkça üreme ve kışlama bölgelerini hızlıca güneye ve batıya taşıyabilmişlerdir. İklimsel bozulma görece kısa ömürlüyse, diyelim birkaç on yıl sürmüşse mamutların yaşam alanlarındaki değişimi tespit etmemiz bile mümkün olmaz; yola koyulduklarında iklim yeniden iyileşmiş, onlar da geri dönmüş olurlar. Ördeklerse bize açık işaretler bırakır, Cebelitarık'ta bulduğumuz da işte bu işaretlerdi.

Oğlum Stewart da doktora tezinin bir parçası olarak, Neandertaller zamanında Cebelitarık'a kadar inen kuzey ve arktik kuşlarının eldeki türlerin rastlantısal çeşitliliğini mi yansıttığını yoksa belirli bir azınlık mı olduğunu bulmaya uğraşıyor. Doğru olan ikincisiyse, bu türler bize ne olup bittiğine dair ipuçları verebilecek özellikleri taşımakta mıdır? Niyetim bu olmasa da "3. Bölüm"de tayga çütresini ve davranışlarını tarif ederken bu

2 C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals died out and we survived*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

sorunun cevabına dair de bir tüyo vermiş oldum. Tayga ormanında yaşayan bu tür, Pleistosen boyunca Avrupa'nın her yanına yayılmış olmakla beraber Cebelitarık'ın bulunduğu enleme hiç inmemiştir. Stewart'ın incelemesi kuzey ve arktik kuşlarının hepsinin Cebelitarık enlemine kadar inmediğini, inenlerdeyse ortak bir şey bulunduğunu açık biçimde gösteriyor.

Kuşlara geçmeden önce memelilere bir göz atalım ve bize kendi aralarındaki ilişkiler, ekolojileri, Neandertaller hakkında ne anlattıklarını dinleyelim. Zooloji okuyan bir lisans öğrencisiyken bana, farklı hayvanları kıyaslayıp karşılaştırmanın biyolojilerinin asli yönlerini açığa çıkarmaya yardımcı olması açısından her zaman faydalı bir teknik olduğu öğretilmişti. Dolayısıyla memelilere dair yapılacak bu analiz, kuşların kendisini incelerken de ayaklarımızı yere sağlam basmamızı sağlayacak. Neandertalleri, dünyalarını, yok oluşlarını anlamaya çalışırken, popülasyonlarının coğrafi parçalanışına ve sayılarında bunu izleyen düşüşe götüren şeyin ağaçsız step-tundrasının Avrupa'daki yaşam alanlarına doğru genişlemesi olduğunu iddia etmiştim.[2] Bunun nedeni, Neandertallerin saplamak için tasarlanmış mızraklar kullanan, pusu kurarak avlanmaya uyum sağlamış büyük memeliler olmasıydı.[3] Bu yöntemde başarılı olabilmeleri için de ağaçların sağladığı örtüye ihtiyaçları vardı. Arazi ağaçsızlaşmaya başlayınca zeki insanlar olan Neandertaller de uyum sağlama yoluna gittiler, ancak hantal fizikleri yeterince hızlı değişemedi ve sayıca azalmaya başladılar. En azından o zamanlar böyle düşünüyordum.

Bu yorumun, benim de kafamı bir süre meşgul eden problemlerinden biri, step-tundra faunasına sahip Orta Avrupa boyunca yer alan Neandertal sahalarının varlığıydı.[4] Bunların

3 S. E. Churchill, *Thin on the Ground: Neandertal Biology, Archeology, and Ecology*, Wiley Blackwell, Ames, 2014.

4 C. Finlayson, *Neanderthals and Modern Humans: An Ecological and Evolutionary Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Neandertallerin sınırda yaşadığı, zar zor hayatta kaldığı sahalar olabileceği üzerine düşündümse de, daha derinlemesine bir düşünceye ihtiyaç vardı. Ben de Avrupa genelindeki Neandertal sahalarının kaçında step-tundra hayvanlarının olduğunu, kaçında olmadığını görmeye karar verdim. Bu analizde önemli olan,[5] sahaların yerinin tespit edilip Neandertallerin bu hayvanlarla tam olarak nerede karşılaştıklarının görülmesiydi.

Neandertal sahalarında ezici bir şekilde en sık görünen iki tür, at ve bayağı geyikti.[6] Bu hayvanlar aynı zamanda doğuda Rusya'dan güneybatıda Cebelitarık'a kadar uzanan bir coğrafyaya da yayılmış durumdaydı. Bunlar step-tundra hayvanları olmasa da, neredeyse kırlıktan kapalı ormana kadar geniş bir habitatı mesken tutmuşlardı ve pusu avcısı Neandertaller için de ideal av sayılırlardı. Dolayısıyla, Neandertal sahalarında bulunmaları şaşırtıcı değildi ve step-tundraya çıkma teşebbüslerinde bulunan Neandertaller hakkında hiçbir şey söylemiyordu.

Listede daha sonra hangi türler geliyordu peki? İncelediğim sahaların aşağı yukarı yarısında üç tür vardı, işler de burada ilgi çekici hale gelmeye başlıyordu. Üçüncü sırada yer alan rengeyiğini, çok yakın şekilde kurt ve benekli sırtlan izliyordu. Bu alışılmadık birleşim garip görünebilir ama benekli sırtlanlar bir zamanlar Avrasya'nın her yanında görülebiliyordu;[7] farklı habitatlara ayak uydurabilen avcı-leşçillerdi ve günümüzün Serengeti'sini anımsatan büyük otçul sürüleri onlar için sayısız olanak sağlıyordu. Kurtlar için de işler iyi gitmiş olsa gerek ki Avrupa'nın her yanında görülebiliyorlardı. Peki ya rengeyiği? Neandertal sahalarının yarısında görülmeleri ilk bakışta, step-tundra arazilerinde ileri sürdüğüm Neandertal varlığının onlar için pek de ideal olmadığına işaret ediyor olabilir.

---

5 Verilerimi Finlayson (2004) ile birlikte şu yayından aldım: T. H. van Andel ve W. Davies (ed.), *Neanderthals and modern humans in the European landscape during the last glaciation*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 2004.

6 Memeli türlerinin bilimsel adları için bkz. Ek 2.

7 B. Kurtén, *Pleistocene Mammals of Europe*, Aldine, New Brunswick, 1968.

Bu rengeyiği sahalarının coğrafi dağılımına baktığımızda, şu âna dek incelediğimiz türlerden çok çarpıcı bir farklılık çıkar karşımıza. Rengeyiklerinin olduğu Neandertal sahaları, Orta Avrupa Ovası'nın her yanında, Birleşik Krallık'tan doğuda Macaristan ve Çekya'ya kadar bulunabiliyordu. Daha kuzeyde ve doğuda yaşamış rengeyikleri varsa da, Neandertallerle görünürde ilişkilendirilememişlerdir. Yani ilk gözlemimiz Neandertallerin aslen (ya da münhasıran) Avrupa'daki rengeyikleriyle bağlantılı oldukları yönünde. Örüntüye daha detaylı baktığımızda çoğu sahanın Fransa'da, rengeyiği menzilinin neredeyse en uç batısında olduğu görülür. Çokça çalışılan Fransa sahalarının sayıca çokluğunun gözlemlerimizi saptırması, Neandertal-rengeyiği korelasyonunu haddinden fazla yüksek göstermiş olması ihtimal dahilindedir. Rengeyikleri İspanya'nın kuzeyine ve İtalya'ya kadar girmiş olsa da buralarda Neandertalleri cezbetmemişler gibi duruyor, ayrıca daha güneyde birbirlerine hiç erişimleri olmamıştır. Rengeyikleri hiçbir zaman Cebelitarık'a kadar ulaşmadı.

Daha fazla ilerlemeden önce düzeltmem gereken hatalı bir varsayım var. "1. Bölüm"de bir rengeyiğinin Kaamanen'deki pansiyona yaptığı kısa ziyareti anlatmıştım. Tayga ormanından gelip tekrar oraya döndü. Yakınlarda tundra namına bir şey bulunmuyordu. Yani bu rengeyiği de bir tundra alameti değildi. Aslına bakılırsa rengeyikleri hayli uyum sağlayan hayvanlar oldukları için tundrada olduğu gibi taygada da yaşayabilirler.[8] Orman hayvanları tundradaki akrabalarından daha küçük gruplar halinde yaşar, tundra sürülerinin uzun göçlerinin aksine yerleşiktir. Orta ve Batı Avrupa'daki bugün görülmeyen rengeyiği varlığı, ya açık tundranın ya da kapalı tayga ormanının bir yansımasıdır. Neandertal sahalarının tundra mı (Neandertallerin

8 V. Geist, *Deer of the World: Their Evolution, Behavior, and Ecology*, Stackpole Books, Mechanicsburg, 1998.

kırlık alanda yaşadığına işaret edecektir) yoksa tayga ormanı mı olduğunu ayırt etmemiz mümkün müdür peki? Elimizde tür listeleriyle bunu yapmak zor olsa da aklıma bir fikir geldi, bu fikir de bize önemli bir ipucu sağladı.

Neandertal sahalarında rengeyiğinden başka hangi memeliler vardı peki? Özellikle aradığım dört tür vardı. Bayağı geyik ile yabanöküzü farklı koşullarda, genellikle orman örtüsü altında yaşayan ılıman iklim hayvanlarıdır, aşırı soğuklarda ve ağaçsız arazilerde hayatta kalamazlar. Yünlü mamut ve yünlü gergedansa, step-tundra türlerinin en iyi örneklerindendir. Onları rengeyiklerinin yanında bulursak bu, açık, ağaçsız habitatlara işarettir. Bu yüzden ben de rengeyiği, yünlü mamut, yünlü gergedan olan Neandertal sahalarını (step-tundra), step-tundra hayvanlarıyla birlikte bayağı geyik ve yabanöküzü olan (orman ve step-tundranın birlikte bulunduğu) sahalardan ve yalnızca bayağı geyikle yabanöküzü olan (ağaçlık ve ormanlık) sahalardan ayırdım.

Sahaların üçte birinden fazlasında yalnızca bayağı geyik ve yabanöküzü bulunması, rengeyiklerinin ormanda yaşayan hayvanlar olduğunu düşündürüyordu. Bu sahaların hepsi Fransa'da, Neandertallerin ve rengeyiklerinin yaşam alanlarının en güneybatısında, muhtemelen iklimin en ılıman olduğu ucunda yer alıyordu. Sahaların neredeyse yüzde 40'ında bütün bu türlerin yer alması ise, habitatların karışmış olduğunu ve rengeyiklerinin orman ya da tundra sakini olabileceklerini düşündürüyordu. Sahaların üçte ikisinden fazlası Fransa'da bulunsa da, iklimin daha haşin olması muhtemel daha kuzeyde ve doğuda bulunan sahalar da vardı. Sahaların sadece dörtte biri tundraydı, bunların da yalnızca yüzde kırkı Fransa'da, geri kalanı kuzey ve doğudaydı. Sonuç olarak Neandertaller tundra hayvanlarından nadiren istifade etmişti, istifade ettikleri yerler de muhtemelen ağaçlık alanlardan çok uzak değildi.

Bu sonuca rağmen, bir kısım Neandertal sahasının step-tundra koşullarına dair açık emareler verdiğini göz ardı edemeyiz. Aynı şey, Neandertal sahalarıyla ilişkili kuşlara baktığımızda da geçerli olur. Cebelitarık'ta kar baykuşları, karaca kazlar, arktik denizördekleriyle birlikte telkuyruk da bulmuştuk. Bunların hepsi tundra ve tundra gölü türleridir. Peki bu, tundranın Batı Avrupa'ya, güneyde Pireneler'den ta Cebelitarık'a, Avrupa'nın en güney ucuna kadar yayıldığı anlamına mı gelmektedir? İlk çıkarılacak sonuç buymuş gibi görünse de, bunu kabul etmek bizi bir paradoksla baş başa bırakacaktır. Cebelitarık'ta hiçbir tundra memelisi (rengeyiği, yünlü mamut, yünlü gergedan) bulamayışımızı neye yormalı?

Elimizde olanlar tamamıyla ılık, ağaçlıklı koşullara işaret eden bir memeli topluluğuydu. İber dağkeçisi, bayağı geyik, yabanöküzü, yabandomuzu, at, bunların hiçbiri tundra hayvanı değildi. Beklediğimiz gibi defaatle Neandertallerin yanı başında bulunuyorlardı ve araziye zeytinle fıstıkçamının[9] hâkim olduğu Akdeniz iklimi koşullarında yaşıyorlardı. Polen ve kömürden çıkarsayabildiğimiz üzere Cebelitarık mağaralarındaki bitkilerin dizilemelerinde, step-tundraya has tek bir bitki çeşidi yoktu.[10]

Telkuyrukların yanında, bugün Cebelitarık'ın Akdeniz ikliminde yabancılık çekmeyecek kuş kalıntıları da bulunca paradoks iyice karmaşık bir hal aldı.[11] Peki, ne dönüyordu burada? Stewart'ın baktığı sorulardan biri de buydu, oldukça ilginç ve ikna edici bazı sonuçlara da ulaştı. Özetle, telkuyrukların Cebe-

9 Yabani zeytin *Olea europaea* ile fıstıkçamı *Pinus pinea*.

10 J. S. Carrión vd., "A coastal reservoir of biodiversity for Upper Pleistocene human populations: palaeoecological investigations in Gorham's Cave (Gibraltar) in the context of the Iberian Peninsula", *Quaternary Science Reviews*, 2008, 27, s. 2118–35.

11 Cebelitarık'ta telkuyrukla birlikte bulunan kuşlar arasında Afrika'dan gelen tipik yaz göçmenleri vardır: küçük kerkenez, bataklık kırlangıcı, kızıl boyunlu çobanaldatan, boz/bayağı ebabiller [sağangiller].

litarık'a gelişleri, Cebelitarık'taki iklim koşullarından çok onun dışındaki yerlerin iklim koşullarıyla alakalıydı.

Kutup Dairesi içinde yer alan Varanger Yarımadası'nda kışları telkuyrukları gözlemleyebilmemizin sebebi, tropik Karayip sularında Körfez Akıntısı olarak başlayıp Kuzey Atlantik Akıntısı olan sızıntının ta buraya, Barents Denizi'ne kadar ulaşmasıydı. Suların buz tutmasını önler ve Sibirya'nın kuzeyinden gelen denizördekleri doğruca burada toplaşır. Bu enlem üstünde doğuya, Rusya'ya doğru gittiğinizde deniz kış aylarında donar. İkinci Dünya Savaşı boyunca ABD, Kanada ve Büyük Britanya'dan gelen Müttefik konvoyları, denizördeklerini gözlemlediğimiz yerlere çok yakın olan, Rusya'nın Murmansk ve Arhangelsk limanlarına milyonlarca tonluk ikmal yapmıştır. "Murmansk Görevi" olarak bilinen bu tehlikeli operasyonlarda pek çok kişi yaşamını yitirmiş olsa da, denizördeklerini buraya getiren aynı okyanus akıntılarının hafifletici etkisi olmasaydı operasyonlar hiçbir şekilde yapılamazdı. Daha doğuda yer alan limanlar kış aylarında gemi trafiğine kapalıdır, kuşlar için de çizgi burada çekilmiştir.

Otuz bin yıl ya da daha fazla geriye gittiğimizde ise Buzul Çağı'nın zirve noktasına erişiriz. İskandinavya Yarımadası ile Britanya Adaları'nın çoğunu içine alan saldırgan buz örtüsüyle karşılaşırız. Deniz buzu okyanusun üstünü kaplar ve yazları bile herhangi bir canlının kendine yaşayacak alan bulabileceği çok küçük bir alan bırakır. Tundra buzun güneyine kaymıştır ve gördüğümüz gibi Almanya ve Fransa'nın geniş arazilerine kadar iner. O zamanki koşullar bugüne kadar sürseydi, Varanger Yarımadası ve Rusya limanları yalıtılmış ve erişilmez kalır, Murmansk Görevi diye bir şey olmazdı.

Sonuç olarak telkuyruklar gibi kuşların yuvalama alanları güneye doğru inmek zorunda kaldı. Bu kuşlar, yavrularını Kuzey Kutbu'nun yukarı bölgelerinde yetiştirmek yerine yuvalama

için uygun habitatları artık Güney Britanya'da ya da Fransa'da buluyordu. Günümüzde kışın bu kuşları Sibirya içlerinden Norveç'in ılıman Atlantik kıyılarına, hatta İskoçya'ya (çok sayıda telkuyruk gözlemlemdiğim Shetland'daki Unst Adası'nın korunaklı kollarına) götüren göçlerin yerine Fransa, İspanya ve Portekiz'in Atlantik kıyılarına, ta Cebelitarık'a, hatta Akdeniz'e kadar inen akınlar vardı. Tek etkilenen telkuyruklar değildi.

Telkuyruklardan bile daha acar olan denizördeklerinin çıkagеldiği, İspanya'nın kuzey yakasındaki Biskay Körfezi kıyılarında bir saha bulunmaktadır.[12] Varanger'de başka iki denizördeği gözlemledik: kara gözlü pufla ile süslü pufla. Bunlar o kadar çetin türlerdir ki inip inecekleri güney burasıdır. Bugün Avrupa'da ender görülürler, o da yalnızca kışları. Yani onlar bile son Buzul Çağı'nda Britanya'nın güneyi, Fransa ve Kuzey İspanya kıyılarına kadar inmek zorunda kalmıştı. Elinizdeki kitabın bölümle-

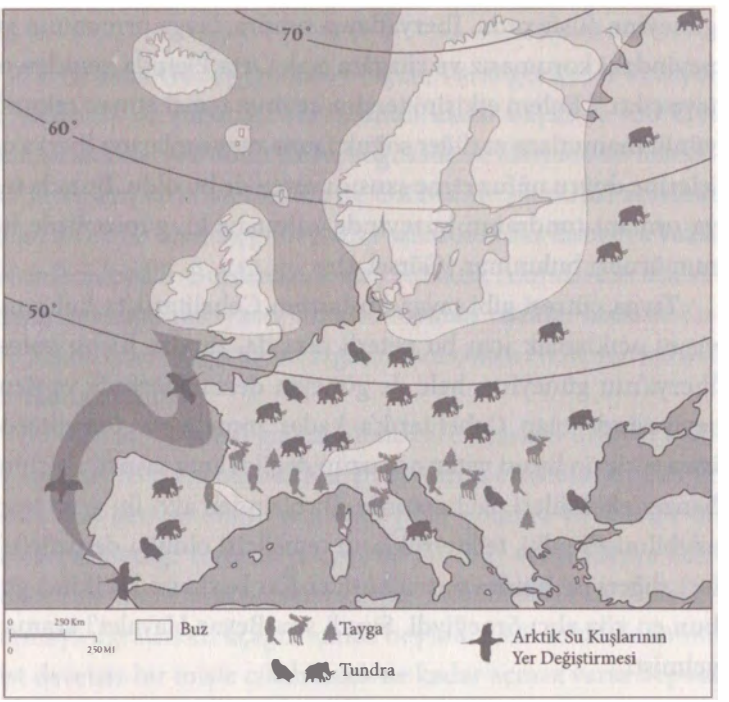


Görsel 3. Günümüz Varanger'inde kara gözlü puflalar ve telkuyruklar.

12 Biskay'daki Santa Catalina.

rinin üstünden geçerken Gorham Mağarası'nda kara gözlü pufla kalıntılarına rastlandığı yönünde inanılmaz haberler geldi, böylece Kuzey Kutbu'nun üst bölgelerinde yaşayan bu türü de listeye ekleyebildim. Bir zamanlar Cebelitarık'ta yaşamış bir Varangerli olduğu yönündeki tasavvuru pekiştirdi bu (Görsel 3).

Stewart, Cebelitarık'a kadar inen ve inmeyen "soğuk" kuş türlerini incelerken bir "Evreka!" ânı yaşadı. Üstünde uzun bir kuş türleri listesi yer alan çıktıyı heyecanla sallayarak laboratuvarıma daldı. Çok geçmeden bana ne gösterdiğini kavradım,



Görsel 4. Pleistosen'in soğuk dönemlerinde taygaların güney sınırını gösteren harita. Tundra genellikle tayganın kuzeyinde kalır ama Akdeniz yarımadalarının yüksek rakımlı bölgelerinde, özellikle de soğuk faunanın Orta Plato içlerine kadar uzandığı İbarya'da, tayganın üstünden atladığı da görülür. Arktik su kuşları ve bazı tundra kuşları, kuzeyden itilmelerinin sonucunda Cebelitarık'a ulaşmıştır.

sonuçlar da işaret ettikleri de baş döndürücü biçimde berraktı. Geç Pleistosen sırasında Cebelitarık'a ulaşan kuşlar, kıyı bölgelerine ve tundraya has arktik kuşlarıydı. Tayga ormanı kuşları o kadar güneye inmemişti, dolayısıyla da daha kuzeydeki kuşlar onlardan daha uzak bölgelere erişmişti.

Avrupa'da koşullar buzullaşmalarla birlikte daha da soğudukça kuzey ormanları şeridi güneye doğru kayıp Balkan Yarımadası'nın, biraz İtalyan Yarımadası'nın, çok az da İber Yarımadası'nın içine doğru girdi. Bu ormanlar tahmin edilebileceği üzere, Batı ve Orta Avrupa'nın her yanına yayılmış tundranın güneyine düşüyordu. İberya'daysa tundra, tayga ormanının güneyindeki korumasız ve rüzgâra açık Orta Plato'da yeniden ortaya çıktı.[13] Enlem etkisini tersine çeviren temel etmen rakımdı, yünlü mamutlara ve diğer soğuk fauna mensuplarına İberya'nın içlerine doğru nüfuz etme şansını veren de bu oldu. Burada tayga ormanı tundranın kuzeyinde kalmıştır ki, günümüzde bunun örneği bulunmaz (Görsel 4).

Tayga çütresi gibi tayga kuşlarının Cebelitarık'ta bulunmayışını açıklamak için bu yeterli olsa da, tundra hiçbir zaman İberya'nın güneyine, hele de güneyin derinliklerinde ve deniz seviyesinde olan Cebelitarık'a kadar inmemişti. Cebelitarık'a inen türlerin listesi yeterince uzun değildi ama şaşırtıcı biçimde benzer ekolojileri paylaşıyordu. Birbirinden ayrı iki grup tespit edebilmiştik: ilki, telkuyrukların temsilcisi olduğu denizördekleri, diğeri ise tundra yırtıcı kuşları. Kar baykuşu, bu ikinci grubun en göz alıcı örneğiydi. Şimdi sıra Beyaz Hayalet'i aramaya gelmişti.

13 Bu platoların rakımı 1000 metreyi geçebilir.

5. BÖLÜM

BEYAZ HAYALET



Kanada'nın Güney Ontario bölgesi, Varanger kadar kuzeyde olmasa da şubatları en az onun kadar beyaz ve -30°C'ye inen sıcaklıklarıyla onun kadar soğuktur. Aralarında 25 derecelik bir enlem farkı vardır, biz de Ottawa ile Montreal arasında kalan kırlık bir alanda, güneybatı Fransa'daki Bordeaux'ya yakın bir enlemdeydik. Bordeaux, Kuzey Atlantik Akıntısı'nın ılık sularının etkisi altındayken Ontario kıyıdan uzakta, kışların Kuzey Kutbu'ndan aşağı inen rüzgârlardan çokça etkilenen karasal bir iklime sahipti.

Stewart'la bir şubat gecesi Montreal'e uçarken bölgeyi kışın en sert fırtınası vurmuştu. Kar fırtınasının ortasına yapılan iki tatsız iniş denemesinin ardından pilot yönünü fırtınanın bir nebze hafiflediği Toronto'ya çevirmeye karar verdi. Oraya daha az sorunla indik ama bu sefer de yer mürettebatı bizi dışarı çıkarmaya uğraşırken uçağın içinde beş saat tıkılı kaldık; donmuş pist davetsiz bir inişte çıkabilecek ne kadar açmaz varsa hepsini önümüze sermişti. Diğer şeylerin yanında kafamı meşgul eden bir şey varsa o da, Kuzey Amerika'nın bu enlemlerindeki koşulların Batı Avrupa'da aynı enlemdeki görece halim selim iklimden ne kadar farklı olduğuydu.

Bu olay yüzünden işlerimiz yirmi dört saat aksasa da, neden

burada olduğumuzu, benzer bir işi neden Avrupa'nın herhangi bir yerinde, hatta en kuzeydeki Varanger'de bile yapamayacağımızı açık ve net anlamamızı sağladı. Ertesi gün trenle Ottawa'ya gittikten sonra araba kiralayıp donmuş taşra yollarından hedefimize, hiçliğin ortasındaymış gibi görünen sahaya doğru yola koyulduk. Buraya gelirken aklımızda tek bir hedef vardı ve Neandertallerin zamanında yaşasaydık hedeflediğimiz şeyi Cebelitarık'tan çıkmadan da gerçekleştirebileceğimiz düşüncesi bizi kısmen de olsa altüst etmişti.

Uzun yolculuğun ardından, dört gün kalacağımız üssümüze vardık; bembeyaz devasa toprakların ortasında ilginç bir pansiyondu burası. Odamıza yerleştik, gece çökünce bütün günü arazide geçirmiş mihmandarımız Marc bizi Beyaz Hayalet'in topraklarına buyur etti. Bitip tükenmiş olsak da erkenden yatıp sabah işe koyulmaya hazır ve heyecanlıydık, ne de olsa uçuş rötarından dolayı ilk günü kaçırmıştık.

Ertesi sabah beşte kalktık, kahvaltı altıda yapılacaktı. Muhteşem Kanada kahvaltısını yemek için masaya geçtiğimizde hava daha aydınlanmamıştı. Marc, sahaya çıktığımızda çok kalori yakacağımızdan ötürü kahvaltıdaki her şeyi bitirmemiz için ısrar etti. Güne erken başlamak için diretmemizin sebebi havaydı. Gökyüzü berrakmış gibi duruyorsa, gün doğmadan konumumuzu almamız gerekiyordu. Kapalıysa içeri geçip bir kahve daha içebilirdik. Yeterince berrak olduğu görününce çok geçmeden üçüncü kat elbiselerimizi giyip kar botlarımızı verandaya koyduk, buzun üstüne kaymamaya çalışarak kameralarımızı, tripodlarımızı toplayınca gitmeye hazırdık.

Araba yolculuğu, yine karanlıkta olsa da kısaydı ama bize akıl sağlığımızı sorgulatan, ondan sonraki 500 metrelik kısa yürüyüş oldu. Marc bize meçhul bir beyaz hiçliğin içindeki küçük bir kaya yığınına yakın durmamızı söyledi. Buraya kurulacaktık ama nefes nefeseyken ve üstümüzde bu kadar giyecek varken

bu pek de kolay olmadı. Cebelleşerek de olsa hepsi düşük sıcaklıklara (-10°C'lik "ılık" bir sıcaklığa) karşı iyi muhafaza edilmiş ağır kameralarımızla lenslerimizi kurmayı başardık. Vücut ısımızla sıcak kalsınlar diye kıyafetlerimizin alt katmanlarının içindeki ceplere tıkıştırdığımız bir sürü yedek bataryamız da vardı. Düşük sıcaklıklarda bataryalar kısa süre dayandığı için böyle yolculuklara çıkmadan iyi hazırlanmanız gerekir.

Gökyüzünün sabahın erken saatlerindeki koyu mavisi yavaş yavaş hafif turuncumsu, pembemsi geçişlerle soluklaşıyordu ki Beyaz Hayalet ilk kez belirdi (Görsel 5). Diğer bütün baykuşlar gibi sessizce uçan görkemli kar baykuşu, daha nereden çıkageldiğini anlamadan gelip önümüzde duran kaya yığınının tam üstüne tünedi. Fotoğraf çekilemeyecek kadar karanlıktı, hayran hayran bu güzel kuşa, Harry Potter filmlerinin yıldızının en vahşi haline bakakaldık. Kar baykuşları buraya kış aylarında yüksek arktik bölgelerden gelir, gözlem platformları olarak kullanabilecekleri kaya yığınlarının bulunduğu arazileri sahiplene-



Görsel 5. Beyaz Hayalet.

rek oradan avlayacakları kemirgenleri gözler. İnsanlarla pek az temas halinde oldukları Kuzey Kutbu'ndan gelen bu baykuş, bir sonraki öğününü tespit etme görevine yoğunlaşırken bizim varlığımızı umursamıyormuş gibi duruyordu.

Sonraki birkaç gün boyunca bu büyülü kuşlara yaklaşmak ve davranışlarını yakın mesafeden izlemek için bolca fırsatımız oldu. Onlara neden Beyaz Hayaletler dendiğini anlamıştık. Bize yaklaşırken o kadar alçaktan uçuyorlardı ki neredeyse yere değeceklerdi. Özellikle de tipi varken, yaklaştıklarını ancak tam tepemize geldiklerinde görebiliyorduk. Zavallı masum bir kemirgenin bu heybetli, sinsi yırtıcı karşısında hiçbir şansı olamazdı.

Yakından görünce üstünüzde kuvvetli bir tesir bırakan bazı hayvanlar vardır. Kitap boyunca pek çoğundan bahsedeceğiz. Kar baykuşu da bunlar arasındadır. Bu kuşların Cebelitarık'taki mağaralarımızın dışında olduğunu, Neandertallerin hayatlarında hiç görmedikleri, böyle yeni, bu kadar beyaz ve hayalete benzeyen bir şey karşılarına çıktığında ne yapmış olabileceğini düşündük. Tabii bunu ancak hayal edebiliriz.

Batı ve Orta Avrupa'daki saha kayıtlarına dayanarak,[1] kar baykuşlarının son Buzul Çağı'nın başlarında sık görüldüğü sonucunu çıkarabiliriz. Bölgenin büyük kısmına step-tundranın hâkim olduğunu görmüşken bu, son derece mantıklı. Tundra, Kuzey Kutbu'nun buz tarafından yutulan üst bölgelerinin güneyine inmek zorunda kalırken, kar baykuşları da aynı mecburiyetle karşılaşmıştır. Dünyaları değişmişti. Şüphesiz tundra kuzeydeki halinden pek farklı olmasa da, bu orta enlemlerde Kuzey Kutbu'nun 24 saatlik yaz günleri ve 24 saatlik kış gecelerinden bir hayli farklı olan yeni bir gün-gece düzenine ayak uydurmak zorunda kalmışlardı. İklim sık sık ve sürekli değişse de enlemler ve buna denk düşen gün-gece düzenleri değişmez.

1 E. Potapov ve R. Sale, *The Snowy Owl*, T & A D Poyser, Londra, 2012.

Neandertaller de, tıpkı kar baykuşları gibi, iklimin yanı sıra enleme bağlı olarak yaşam tarzlarını adapte etmek zorunda kalmış olmalı.

Kar baykuşları, tıpkı bugün olduğu gibi, kış aylarında yaşanması güçleşen üreme bölgelerinden birkaç aylığına güneye inerdi. Güneye doğru hareketleri onları İber Yarımadası'na kadar getirmiş olsa gerek, belki bazıları sonrasında çok da uzakta olmayan Cebelitarık'a kadar gelmiştir. Oraya varmalarının sebebi Cebelitarık'ta tundra olması değildi –yoktu, tıpkı bugün Ontario'da olmadığı gibi–, kuzeyin koşullarının onları güneye doğru itmesiydi. Hareketin raddesi, bugün olduğu gibi kemirgenlere bağlı olabilir. Belki de kemirgenlerin bol olduğu yıllarda Cebelitarık'a hiç inmemişlerdir. Daha kuzeyde yiyecek kıtlaşınca, bu denli güneye inmek zorunda kalmışlardır. Neandertaller, her ne kadar bundan haberdar olmasalar da, büyük ihtimalle kar baykuşlarını Cebelitarık'ta, Güney Fransa ve Kuzey İspanya'daki kemirgen popülasyonunun düştüğü yıllarda görmüşlerdi.

Böyle durumlar bugün bize olağandışı gelse de, Kuzey Amerika'ya giderseniz hayret edersiniz. 2014'te aşırı soğuklarla lemming popülasyonundaki gerilemenin bir araya gelmesi, pek çok kar baykuşunu Kanada'nın güneyinden ABD'ye kadar itmiştir. Hatta bazı kuşlar 30°K enlemindeki Florida'da bile görülmüştür.[2] Bu kuşların Cebelitarık'ın da güneyinde indiği enlem 36°K'ydi. Kıyılarına Atlantik'in ılık sularının vurduğu Batı Avrupa'da koşullar bugün müsait değildir, Britanya ve Fransa'da kışları kar baykuşları nadiren de olsa görününce kuş gözlemcileri arasında büyük heyecan yaratır. Bu durum, son Buzul Çağı'nın başlangıcında oldukça farklıydı şüphesiz.

Bu gözlemler beni tek bir sonuca götürdü. Neandertaller kar baykuşlarıyla zaman zaman, belki bazı yerlerde daha da sık kar-

2 https://www.news4jax.com/news/local/snowy-owl-makes-rare-appearance-in-florida

şılaşmış olsalar da, kar baykuşlarının tundranın güneyine itildiği açıkken bu, Neandertallerin tundrayı mesken tuttukları anlamına gelmiyordu. Bu kuşlar yakın zamanda nasıl ki Florida'da gözlemlendiyse, Neandertaller de bu kuşları Cebelitarık'ta, kıyıdaki kum tepeciklerinde neredeyse kesinlikle görmüşlerdi.

Dolayısıyla Stewart'ın daha kuzeyden Cebelitarık'a ulaşan kuşlara dair yaptığı analizin özeti şu iki örnekte bulunabilir: denizördekleri ve tundra yırtıcıları. Kar baykuşu ile paçalı şahin ikinci gruba dahildir. Tayga kuşları, İber Yarımadası'nın birazcık içerilerine kadar giren orman kuşaklarından ayrılmamış, Cebelitarık'ın bulunduğu güney enlemlerine hiç inmemişlerdir.

Şimdi esas ilginç noktaya geliyoruz. Bu kuşlar güneye gelince Akdeniz kuşlarının da değişen koşullara ayak uydurmak ya da yerlerini yeni gelenlere vermek üzere daha güneye inip Cebelitarık bölgesinden ayrılması beklenirdi. Değişen koşullardan dolayı bölgeyi terk etme sebebini zaten elemiştik. Ne de olsa kar baykuşları, telkuyruklar ve diğerleri, bu enlemlere habitatların ve bağlantılı iklimlerin peşinden koşarak değil başka yerdeki koşulların onları güneye itmesiyle inmişlerdi. Peki ama telkuyruklar diğer ördek türlerini daha da güneye sürmüş müydü? Ya da benzer biçimde kar baykuşları Akdeniz baykuşlarını yerinden etmiş miydi?

Cevap "hayır". Bu kuşlar geldi ama zaten orada olanlar hiç ayrılmadılar, bugün artık emsaline hiç rastlamadığımız ilginç bir türler topluluğu yarattı bu da. Buzul kuzeybatı Avrupa boyunca yayıldıkça kuşlar güneye itildi fakat güneydekiler de olduğu yerde kaldı. Bugün güneydeki Cebelitarık'tan kuzeydeki Varanger'e kadar bütün Avrupa'yı işgal edenlerin hepsi, Batı ve Orta Avrupa ile Akdeniz kıyılarının güneyinde sıkışmış haldeydi. Benzer bir şey memelilerde de yaşanmış olsa da, tundra türleri hiçbir zaman bu kadar güneydeki enlemlere inmemiştir. Neandertaller kendilerini işte bu sıkışmış alanda yaşarken buldular.

Bu artan basıncın Neandertaller üstündeki etkisini saptayabilir miyiz? Neandertal sahalarıyla ilişkilendirilen memeliler ile daha yakın zamanlı modern insan sahalarıyla ilişkilendirilenleri kıyaslayarak bir tahminde bulunabiliriz ancak. Neandertal sahalarında modern insan sahalarındakinden daha sık görülen türler hangileridir? Otçullara bakarsak karşımıza bariz bir tür maiyeti çıkar: Bayağı geyik, yabanöküzü, yabandomuzu, İrlanda geyiği, savan koşullarına özgü *Dicerorhinus* cinsinden ılıman iklim gergedanları ve İber dağkeçisi. Ağaçlık bölgeler azalıp step-tundra artarken daha bol olması beklenen yünlü gergedanlar bunun tek istisnasıymış gibi duruyor. Genel olarak güneyin sıcak refijyumlarında kalarak sayıları azalan türler, ılıman ağaçlık bölgelerde yaşayan türlerdi. Etçillere bakınca da benzer bir resimle karşılaşırız: benekli sırtlan, mağara ayısı, yabankedisi, pars, İber vaşağı, gelincik, porsuk ve kokarca. Neandertaller sayıları azalan bu memeliler topluluğunun bir parçasıydı.

Sayıları artan ve modern insanlarla ilişkilendirilen türlerse aksine, daha ziyade step-tundra olan açık, genellikle ağaçsız habitatlarda bulunan türlerdi: rengeyiği, at, elik, yünlü mamut, dağkeçisi, misköküzü, sığın, Kutup tilkisi, kızıltilki, kurt, vaşak ve volverin. Muhtelif şartlarda hayatta kalma becerisine sahip aslan ve bozayı gibi büyük yırtıcıların sayısı Neandertal ve modern insan sahaları arasındaki dönemde ne artmış ne azalmıştır.

Bütün bunlar, telkuyrukların, kar baykuşlarının ve diğer kuşların bize halihazırda gösterdiği şeye dair açık bir resme işaret etmektedir: step-tundranın Avrupa'ya giderek yayılması, güneyde sıcak ağaçlıklı faunanın yerini koruması ve başka türlü bir arada bulunamayacak türlerden oluşan toplulukların varlığı.

6. BÖLÜM

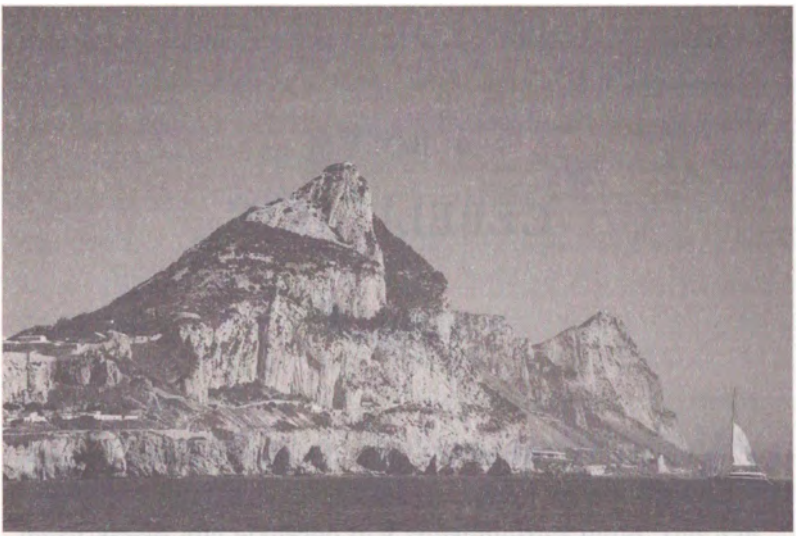
CEBELİTARIK



Önümüzdeki bölümlerde, Neandertaller ile kuşlar arasında –eğer varsa– ne tür bir ilişki olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Bunu yapabilmemiz için öncelikle tam olarak hangi türlerle temas halinde olduklarını ve bu kuşlarla karşılaştıkları, sıklıkla bulundukları habitatların hangileri olduğunu tespit etmemiz gerekmektedir. Önceki bölümlerde iklim değişikliğinin Neandertaller üstündeki etkisini, son Buzul Çağı'nın doruk noktasında Avrupa'yı tesiri altına alan iklim değişiklikleri olmasaydı coğrafi menzillerinin içinde karşılaşmalarının mümkün olmadığı arktik ve kuzey bölgelerinin kuşlarının hareketleri çerçevesinde anlatmaya çalışmıştım. Şimdi de düzenli olarak karşılaştıkları türlerin hangileri olduğunu bulma zamanı.

Öncelikle en aşina olduğum ve dünyanın herhangi bir yerindeki Neandertal sahaları arasında en uzun kuş türü listesine sahip olan Cebelitarık'la başlayalım: Burada bulunan 160 tür, bugünün Avrupa'sındaki kuş türlerinin aşağı yukarı yüzde 30'una denk düşer. 6 kilometre uzunluğunda kireçtaşından bir yarımada üstünde bulunan dört mağaradaki kuş kalıntılarından bahsettiğimiz göz önünde bulundurulursa muazzam bir sayıdır bu.

Cebelitarık'ta deniz seviyesinden başlayıp 426 metre yüksekliğe kadar uzanan kireçtaşı falezler vardır. Bu falezlerin tabanında, deniz seviyesinde, 30 yıla yakındır kazdığımız iki ana



Görsel 6. Eteğinde Neandertal mağaralarıyla Cebelitarık Kayası.

Neandertal sahası olan Gorham ve Vanguard Mağaraları yer alır (Görsel 6, Resim 2). Bu dünyayı Neandertallerle paylaşan kuşları incelerken ortaya çıkan bir grup tür, görülme sıklıkları hasebiyle oldukça çarpıcıydı. Neandertal yerleşimlerinin arkeolojik katmanları kazıldıkça aynı türler tekrar tekrar ortaya çıkıyordu. Artık arada bir kendini gösteren telkuyruklar ya da kar baykuşları yoktu. Bunlar, en azından Cebelitarık'ta Neandertal ekolojik ortamının bizatihi parçası olan kuşlardı.

Yuvalarını falezlere ve kayalık çıkıntılara yapan kuşların varlığı mağara kayıtlarında istikrarlı biçimde gözlenir. Kullanışlı geniş falez habitatını düşünürsek pek şaşırtıcı değildir bu. Mağaralarda bulunan kemik sayısına bakılırsa en bol bulunan kuş, dağ kargasıdır. Mağaralardaki varlıkları on binlerce yıla yayılır ki bu da Neandertallerin yaklaşık 127.000 yıl önceki son buzullar arası dönemde başlayıp 32.000 yıl öncesine kadar uzanan varlığıyla örtüşür.[1] Dağ kargaları, oldukça geniş kargagiller fa-

1 C. Finlayson vd., "Late Survival of Neanderthals at the southernmost extreme

milyasının üyeleridir. Yumuşak toprakta omurgasızları aramak için kullandıkları uzun, kıvrımlı gagalarına kargagiller arasında pek rastlanmaz. Dünya üzerinde yalnızca iki türü vardır ve bunlar da batıda İber Yarımadası'ndan doğuda Himalayalar'a uzanan kayalık dağ kuşağına özgüdür.

Günümüzde kırmızı gagalı dağ kargası, kuzeni sarı gagalı (ya da Alp) dağ kargasına nazaran dağların daha alçak bölgelerinde yaşar. Cebelitarık mağaralarında kırmızı gagalı dağ kargası kalıntılarına daha sık rastlansa da sarı gagalı dağ kargaları da ender görülmez. Öyle görünüyor ki bugün rakımın birbirinden yalıttığı iki tür, Neandertallerin zamanında yan yanaymış. Avrasya boyunca bu iki dağ kargası türünün birlikte bulunduğu pek çok Neandertal sahası olduğu için bu durum yalnızca Cebelitarık'a da özgü değildir.

Arktik kuşlarının çok daha güneydeki türlerle temas etmeye zorlandığı sıkışma fenomeni dağ kuşlarında da görülmüş olabilir. Soğuk hava koşullarının dağların yükseklerini yaşamaya elverişsiz hale getirmesiyle sarı gagalı dağ kargalarının aşağılara inip kırmızı gagalı dağ kargalarıyla doğrudan temasa girmek zorunda kalmış olması muhtemeldir. Daha ılıman dönemlerde sarı gagalı dağ kargaları dağların yükseklerine dönmüştür. Bu da Cebelitarık'ta neden bazen yalnızca kırmızı gagalı dağ kargasına rastlayıp bazen ikisini birden gördüğümüzü açıklayabilir. Kırmızı gagalı dağ kargaları güneye doğru itilmiş olsaydı yaşanabilecek üçüncü ihtimal, yalnızca sarı gagalı dağ kargasına rastlama durumu ise hiç gerçekleşmemiştir.

Muntazam bir hikâye olsa da bundan fazlası olabilir. Bugün Fas'ta sarı gagalı dağ kargalarının kıyıya kadar indiği, bu iki türü beslenirken yan yana görebileceğiniz yerler vardır. Pek sık karşılaşılan bir durum olmasa da, iki türün Neandertallerin zamanın-

---

of Europe", *Nature,* 2006, 443, s. 850–3; C. B. Stringer, R. N. E. Barton ve J. C. Finlayson (ed.), *Neanderthals on the Edge*, Oxbow Books, Oxford.

da kendi yaşam alanlarının büyük bir bölümünde sıklıkla komşu olurken artık neden olmadığını yorumlamaya açık bir kapı bırakır. Bu da bugünün bilgisine dayanarak geçmişi yorumlarken ne kadar özenli olmamız gerektiğini görmemizi sağlar.

Cambridge'li zoolog Nathan Emery, kargagilleri kuşlar arasında emsali bulunmayan olağanüstü zekâlarından ötürü "tüylü insansı maymunlar"[2] olarak tanımlamıştı. Kargagiller, bütün Neandertal bağlamlarında bulunan kuşlar arasındadır. Dağ kargalarının yanına bilhassa kuzgunları ve küçük kargaları ekleyebiliriz, bunlar da dağ kargaları gibi kayalık habitat kuşlarıdır. Tekrar tekrar, Cebelitarık'taki gibi falez hatları üstündeki mağaralara ve kaya sığınaklarına yerleşen Neandertallere, bu gürültücü, koloni oluşturan ve hayli zeki kuşların daimi varlığı eşlik etmiş olmalı. Bunlar mağara girişlerinin yakınına gelecek ya da Neandertallerin avlarından artakalanları didiklemek için onları takip edecek kadar zeki kuşlardı.

Akbabaları çekmek için etrafına leşlerin yem olarak konduğu fotoğraf gümelerinde saatler harcamışlığım var. Bu kokuşmuş etlere neredeyse her zaman ilk gelen kuş türleri kuzgunlar, kara leşkargaları, saksağanlar ve İberya saksağanlarıydı. Son üçü falezlerden ziyade ağaçlara yuva yapsa da pek çok Neandertal sahasında mağara kargagillerinin yanında bulunmuşlardır. Et ortaya koyulduktan ve etrafta kimse kalmadıktan en fazla birkaç dakika sonra gelirler. Kargagiller, akbabalar için bırakılan yemekler için varır varmaz hummalı bir faaliyete başlar, acele ve gürültüyle ufak lokmalar gagalarlar ama karkasları açmak için akbabaların gelmesine ihtiyaçları vardır. Bunca gürültü ve havadaki faaliyet, akbabaların dikkatini yemeğin olduğu yere çekmek üzere tasarlanmış olsa gerek ki akbabalar da çok geçmeden varır.

2 N. Emery, "Are Corvids 'Feathered Apes'? Cognitive Evolution in Crows, Jays, Rooks and Jackdaws", S. Watanabe (ed), *Comparative Analysis of Mind*, Keio Üniversitesi, Tokyo, 2003 içinde s. 181–214.

Bütün bunlar zeki kargagilleri tıpkı akbabalar gibi, yakındaki leşler için erken uyarı sistemi olarak kullanan Neandertaller tarafından biliniyor olsa gerek. Tek başına bilişsel kapasitenin bir işaretidir bu. Kargagillerin davranışlarını gözlemleyen sırtlanlar, kurtlar, akbabalar arasından oraya ilk varan olmak da artık Neandertallere kalmıştı.

Özellikle kuzgunlar ve kara leşkargaları, kaya kartalı gibi büyük ve tehlikeli yırtıcıların gelişini haber vererek akbabalara ve diğer kuşlara yardımcı olur. Bu güçlü kartallar, bölgelerinden kovmak için büyük akbabaların üstüne güçlük çekmeden pike yapabilir, kurbanlarına ciddi zarar verebilir, hatta zaman zaman onları öldürebilir. Akbabalar için ufuktaki kuzgunların kaya kartallarını bezdiren ısrarcı haykırışları, vakit kaybetmeden yoldan çekilmeleri için bir işarettir. Kartalın tehdidi altında olmayan Neandertaller içinse başka çağrışımları olabilir – bunu "17. Bölüm"de göreceğiz. Şimdilik kuzgunların ve kaya kartallarının, Neandertallerin evlerinin üstündeki göklerde günlük olarak gözlemledikleri hava gösterilerinin ve çarpışmaların birer parçası olduğu düşüncesinde duralım.

Cebelitarık'ın falezlerini pek çok sefer ve değişik durumlarda mesken tutan kayalık kargagillerini gözlemledim pek çok kez. Bunlardan çoğu, bu türlerin hâlâ insani faaliyetlerden uzakta yaşadığı, Pireneler gibi yüksek dağlardaydı. Eve dönüp Neandertal mağaralarını bir kez daha ziyaret edince mavi göklerle birleşene dek yukarı doğru ebediyen uzanıyormuş gibi görünen sarp falezlerin dikliğine bakıp, aklıma kazınmış dağların imgelerini bunların yerine koydum. Mağaralardaki fosiller Cebelitarık Kayası'nın üstündeki göklerde bir kez daha hayat buldu.

Hiçbir yerde, zihnimde bile canlandıramadığım şeyse, Neandertaller zamanında Cebelitarık'ın etrafındaki falezleri ve düzlükleri mesken tutmuş hayvanların katışıksız niceliğidir. İçinde yaşadığımız dünyanın ne denli fakirleştiğinin farkında

değiliz sanki. Yalnızca nesli tükenmiş ya da tükenmenin eşiğindeki türler değil mesele, daha da beteri. Mağaralardaki kuş ve diğer hayvan kalıntılarının sayısına bakarsak Pleistosen'den günümüze kadarki düşüşün inanılmaz derecede yıkıcı olduğu görülür. Doğabilimcilerin son iki yüzyıldaki kayıtlarını karşılaştırmak bile ekolojik trajedinin boyutunu görmemiz için yeterlidir. Bir mucize gerçekleşseydi de bir Neandertal uyanıp yaşadığımız dünyayı görseydi, gökyüzünün neden bu kadar boş olduğunu kavramakta güçlük çeker, kederle gözyaşı dökerdi. O zamanlar her şey çok farklıydı. Şekillenmesi yüzbinlerce yıl süren dünyalarını uygar İnsanın imha etmesi, yalnızca birkaç yüzyıl almıştır.[3] Neandertallerin, özellikle de kuş yakalama gibi becerileri hakkında tartışırken aklımızda tutmamız gereken önemli bir noktadır bu da.

İngiltere'ye ilk gidişimi hatırlıyorum da, on bir yaşında hevesli bir kuş gözlemcisi olarak baktığımda (o zamanlar adımız kuş gözlemcisiydi; sebebini anlayamasam da bir süredir "kuşçu" terimi kullanılıyor), gökyüzü bomboş görünüyordu. Evden çıkar çıkmaz gayriihtiyari yukarı bakma güdüsüyle yetiştirilmiş, gökyüzünde karartılar görmeye alışkın biri olarak durum benim için hem tuhaf hem de moral bozucuydu. Başımın üstünden Avrupa'yla Afrika arasında gidip gelen yüzlerce, hatta binlerce yırtıcı kuşun geçmesine alışkındım. Bahar ve güzde günbatısı rüzgârları estiğinde her gün yaşanan bir olaydı bu. 1960'ların İngiltere'sinde ise görebileceğiniz tek bir yırtıcı kuş bile yoktu.

Daha da kötüsü, insanların gökyüzünde yırtıcı görmeye alışkın olmamaları, onları görmeyi beklememeleriydi. Balıkkartallarının İskoçya'nın kuzeyindeki Loch Garten gibi yerlere

3 Avrupa'daki korumalı alanlar içindeki toplam böcek biyokütlesinde son 27 yılda yüzde 75'lik bir düşüş olduğu tahmin edilmektedir (C. A. Hallmann vd., "More than 75 per cent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas", *PLoS One*, 2017, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0185809)

çifleştirmek üzere geri getirildiği zamanlardı. Balıkkartallarını görmek üzere oraya götürüldüğümü ama o yıl üremedikleri için göremediğimi hatırlıyorum. O zamanlar Britanya'da balıkkartalı görmek büyük bir olay olsa da ben onları Cebelitarık'tan iyi tanıyordum. Birkaç gün sonra Firth of Forth'a gitmiş, kıyı kuşlarına[4] bakınıyordum. Çamur içinde beslenen kuşlara teleskoplarıyla bakan pek çok başka kuş gözlemcisi de vardı. Göç yolundaki bir balıkkartalı benim ve diğerlerinin üstünden uçunca heyecanlanmıştım. Benden başka kimse görmemişti.

Neandertallerin Cebelitarık'ta göğe baktığında karşılarına çıkan manzaralar beni bile hayrete düşürecek cinsten olurdu. Bugünkü gibi yalnızca göçebe kuşlar değil, falezlerde yuvalayıp konaklayan kuşlar da olurdu. Cebelitarık'taki falezler kargagillerin yanı sıra kaya kartallarına, tavşancıllara, bayağı deniz kartallarına, sakallı akbabalara, kızıl akbabalara, Mısır akbabalarına, bayağı doğanlara, ada doğanlarına, bayağı kerkenezlere ve küçük kerkenezlere ev sahipliği yapıyordu. Zaten kalabalık olan göklere kıyı düzlüklerindeki ağaçlara yuvalayan yırtıcıları ekleyebiliriz: kara akbabalar, cüce kartallar, kızılçaylaklar, karaçaylaklar, bayağı şahinler ve belki de İspanyol şah kartalları.[5] Göklerdeki büyük alıcı kuşlar Cebelitarık Neandertallerinin günlük hayatının bir parçasıydı, bunu yaşam alanlarındaki pek çok sahada bulunmuş olmalarından çıkarıyoruz. Bu önemli noktayı, sıra Neandertaller ile kuşlar arasındaki münasebetleri tartışmaya geldiğinde hatırlamakta fayda var.

Kıyı düzlüklerini mesken tutan, ağaçlara yuvalayan yırtıcı kuşlardan bahsetmiştim. Neandertallerin zamanında mağaraların dışında kilometrelerce uzanan bu düzlükler, 10.000 yıl önce gerçekleşen küresel ısınmayla birlikte deniz seviyesinin yüksel-

4 Gelgit arası düzlüklere ve haliçlere yerleşen bu kuşlar, çamurda yürüyüp uzun gagalarıyla eşelenerek beslenirler.

5 Mağaralarda kalıntıları bulunan meçhul *Aquila* kartallarının da bu türler arasında bulunduğu neredeyse kesindir.

mesiyle yutuldu.[6] Mağaraların içindeki çökeltiler sayesinde bu düzlüklerde başka yerlerdeki kumullardan gelen kum olduğunu biliyoruz. Kumulların Cebelitarık falezleriyle karşılaştığı bir bölgede rüzgâr yerçekimine karşı koyarak bu kumulları yukarı taşımıştır. Artık fosilleşmiş olan bu kadim kumulu bugün deniz seviyesinden 300 metre yükselen etkileyici bir manzara olarak görüyoruz. Mağaraların içinde bulunan polen ve kömür fosilleri, Neandertallerin avlanma sahası olan kıyı düzlüklerinde neler yetiştiğine dair bize fikir verirken, bu kadim Neandertal arazisinin detaylı bir resmini yeniden yaratmamızı mümkün kılan, kuşlar olmuştur.

Eşim Geraldine bu meseleyi doktora tezinde ele almıştı[7] ve kuşlar, Neandertellarin dünyasını anlamamıza bir kez daha katkı sunmuştu. Geraldine bunun için Neandertallerin zamanındaki mağaralarda bulunan kuş türlerinin kalıntılarıyla çalışmıştı. Odaklandığı türler bir şekilde bitkiyle kaplı habitatları mesken tutan türlerdi. Mükemmel bir iş çıkardı.

Geraldine İber Yarımadası'nı birkaç yıl boyunca karış karış dolaştı. İmkân bulduğumda ben de ona eşlik edip saha asistanlığını üstlendim. O zamanlar daha on yaşında olan oğlumuz Stewart da bizimle gelip mesleğe ilk adımını atmış oldu. Plan basit ve sadeydi. Geraldine ziyaret etmeye niyetlendiği bölgeler için haritada 100x100 kilometrelik karelajlar çizer, sonra bunları 10x10 kilometrelik daha küçük birimlere bölüp bunlara tanımlayıcı kodlar verirdi. Sonra rastgele bir numara jeneratörü marifetiyle bazı kareleri örneklem için rastlantısal olarak seçerdi. Yıllar süren saha çalışması boyunca, 10x10 kilometrelik seçili kareler içindeki 1 hektarlık arsalardan oluşan bunun gibi bini

6 J. Rodriguez-Vidal vd., "Undrowning a Lost World—The Marine Isotope Stage 3 Landscape of Gibraltar", *Geomorphology,* 2013, 203, s. 105–14.

7 G. Finlayson, *Climate, Vegetation and Biodiversity—A Multiscale Study of the South of the Iberian Peninsula*, Doktora Tezi, Anglia Ruskin Üniversitesi, Cambridge, 2006.

aşkın noktadan numuneler aldı. Bu örnekler bugün İber Yarımadası'nın iklimlerini ve habitatlarını baştanbaşa katediyordu.

Geraldine titizlikle her bir karedeki habitat yapısını, o arazi içinde bitkilerin, kayaların ya da diğer nesnelerin haritasını çıkardı. Ağaçların, çalıların, otların boyunu, ağaç yoğunluğunu, açık ve çıplak zemin miktarını ölçtü. Buna mukabil her bir arazide tespit edilen bütün kuş türleri kayda geçirildi. Sonuçta Geraldine, İber Yarımadası üstünde kayda geçen her bir kuş türü için bu türlerin tespit edildiği arazilerin hepsindeki sonuçları net olarak bir araya getirebilir ve her bir kuş türünün ihtiyaç duyduğu habitat yapısının detaylı bir resmini çizebilir durumdaydı.

Böylece artık her bir arkeolojik Neandertal tabakasında hangi kuşların bulunduğunu teşhis edebiliyor, güncel verilerini kullanarak bulunan bütün türler için sonuçları bir havuzda toplayabiliyordu. Elinin altında bu denli güçlü bir bilgi olunca da, kuşların ve Neandertallerin dolaştığı mağaraların dışındaki kıyı sahanlığı üstündeki habitat yapısının özelliklerini sayılarla ortaya koyabiliyordu.

7 BÖLÜM

KUMULLARIN DİNAMİK DÜNYASI



Neandertallerin avcılık, toplayıcılık faaliyetlerinin çoğunu gerçekleştirdiği Cebelitarık'ın kadim kıyı sahanlığı habitatları, onları kuş türleri açısından geniş bir çeşitliliğe maruz bırakmış olsa gerek. Neandertallerin kuşlarla nasıl ve ne zaman münasebete girdiğini anlayacaksak yapmamız gereken şey, nelere ulaşabildiklerinin ve nelerle karşılaşmış olabileceklerinin farkına varmaktır. Nelerin ihtimal dahilinde olup nelerin olmadığına dair ipuçları vermesi açısından bu alışverişlerin gerçekleştiği çevreyi görmek de önem teşkil eder.

Geraldine'in detaylı analizi bu iş için mükemmel bir başlangıçtır. Ulaştığı sonuca göre kıyı sahanlığı habitatları zaman içinde çok az değişim geçirmişti. O zamanlar Avrupa'yı etkisi altına alan sert iklim değişikliklerine rağmen kayda değer bir istikrar sözkonusuydu. Bu da Cebelitarık'ta yaşayan Neandertallerin mağaraları dışındaki dünyaya aşina oldukları, onu tahmin edilebilir gördükleri anlamına gelir. Çiçeklenme, tohum ve meyve üretiminde, geyiklerin kızışma döneminde, Akdeniz foklarının üreme zamanlarında, kuşların yuvalama, göç etme, kışlamalarında, göllerin ve göletlerin dolup kurumalarındaki mevsimsel değişikliklerin hepsi düzenli yıllık örüntüleri takip etmiş olma-

lı. Neandertal çocukları ana babalarından, onlar da kendi ana babalarından bunları öğrenmiş olsa gerek. Bu dünyada hayatta kalmada kültürel aktarımın yardımı yadsınamaz.

Kendi dünyalarının sınırlarında yaşayan Neandertallerin başına gelen şeylerle doğrudan zıtlık içindedir bu. Orada uzun hortumlu devasa yünlü yaratıklar, üzerinde pek az şeyin bittiği donmuş topraklar yüzünden gitgide küçülen bölgelerine doğru sokuluyorlardı. Belirsizliğin hâkim olduğu bir dünyada iklim soğuyup ısınırken değişimler de muhtemelen gelgitliydi.[1] Yaşamlarını geleneksel olarak ağaçlıklı ortamlarda sürmüş dede ve ninelerinin becerileri, ağaç bulmanın, hatta ağacı tanımanın bile zor olduğu yerlerde koşturan torunları için boşa düşmüş olmalı. Onların torunları da ağaç denilen şeyin ne olduğundan bile habersiz olabilirdi, ta ki ağaçlar kısa bir sıcaklık dalgasıyla geri dönene dek.

Arkeologların sık sık tartıştığı bir konu da modern insanların aletlerindeki gözle görülür çeşitlilik karşısında Neandertallerin taş alet yapma biçimlerinin neden binlerce yıl neredeyse aynı kalmış olduğudur. Alet teknolojilerinin modern insanların Avrupa'ya girdiği zamana isnat edilmesi beni biraz üzüyor çünkü destekleyici kanıtların pek de sağlam olmadığına inanıyorum. Şimdilik bunu bir kenara bırakalım ve insanların durağan olarak algıladıkları yerlerde davranışlarının ne olabileceği ile bir hayli kestirilemez olarak gördükleri yerlerdeki davranışlarını kıyaslayalım. Kestirilemezlik tarih boyunca baş düşmanımız olmuştur, bugün de hava tahminleri olsun, finans piyasaları olsun bizi günlük yaşamımızda yiyip bitirmeyi sürdürmektedir. Subaşlarında bayağı geyiklere pusu kurmak için havanın onları

1 İtalya'daki Lago Grande di Monticchio'da son buzul döngüsü sırasında (120.000-10.000 yıl önce) orman ve ağaçlık stepler ile stepler ortalama her 142 yılda bir birbirlerinin yerini almıştır (J. R. M. Allen vd., "Rapid environmental changes in southern Europe during the last glacial period", *Nature*, 1999, 400, s. 740–3).

ne zaman oraya getirecek kadar sıcak olacağı hususunda endişelenen ya da bahar havasının alametlerini izlemek için gözlerini havadaki kaya kartallarına diken Neandertaller için de aynı şey geçerli olsa gerek. Doğru tahminde bulunmak bizim için her daim hayati öneme sahipti, tutmayan tahminler ise evrimin asli güçlerinden biri olmuştur.

Alet yapımında değişmezlik meselesine dönersek, Neandertaller bin yıllar boyunca belirli çevrelerde avladıkları hayvanlar ve topladıkları bitkilere en uygun düşen aletleri geliştirmişlerse neden değişim olsun ki? Bu değişmezlik, beceriksizliklerinin bir işareti midir sahiden? Öte yandan 40.000 yıl kadar önce Avrupa'da görülen ve bir kısmının tesadüf eseri Neandertal icatı olduğu düşünülen teknolojik yeniliklerin hepsi,[2] genişleyen buzul dünyasının daimi tehdidi altındaki bölgelerde ortaya çıkmıştır. Teknolojik çeşitliliğin, buz ile tundranın ve bunlarla gelen büyük otçul hayvan sürülerinin hâkim olduğu yeni dünyayla başa çıkma çabalarının yansıması olması kuvvetle muhtemeldir.

Neandertaller Cebelitarık'ta binlerce yıldır iklimsel ve ekolojik bir istikrar içinde yaşıyordu. Yöntemlerini hiç değiştirmediler, değiştirmeye de ihtiyaçları yoktu. Değişim o kadar keskin ve hızlı geldi ve geriye o kadar az Neandertal kaldı ki adaptasyona zaman kalmamıştı, yok oluş kaçınılmazdı.

Cebelitarık Neandertallerinin öngörülebilir dünyasının başlangıcına, "6. Bölüm"de tasvir ettiğim ağaçlıklar, çalılıklar, çayırlar, mevsimsel göller, arkalarına dik falezleri alan kayalık ve kumlu sahillerden oluşan heterojen bir arazi hâkimdir. Heterojenliği rüzgârın kumullar üstündeki etkisinden gelir. Atlantik Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan dar bir deniz kanalı olan Cebelitarık Boğazı, rüzgârlarıyla nam salmıştır. Güneydeki yüksek dağlar (Kuzey Afrika'daki Rif Dağları) ve kuzeydeki kıyılar (Gü-

2 F. d'Errico vd., "Neanderthal Acculturation in Western Europe?: A Critical Review of the Evidence and its Interpretation", *Current Anthropology,* 1998, 39, S1–S44.

ney Avrupa'daki Betik Dağları) bir boru işlevi görerek durumu şiddetlendirir. Hâkim rüzgârlar Boğaz'ın doğu-batı yönündeki akışını izler.

"6. Bölüm"de tasvir ettiğim, Cebelitarık'ın doğu yamacındaki fosilleşmiş kumul, kadim rüzgârların kumu nasıl yığdığına iyi bir örnektir. Gorham Mağarası'nın yukarısına, Cebelitarık Kayası'nın 60 ile 180 metre üstüne çıktığınızda bir zamanlar deniz seviyesinde biçimlenmiş, Afrika ve Avrasya plakalarının üst üste binip Kaya'yı tektonik olarak kaldırması sonucu yükselerek fosilleşmiş başka kumullar da bulursunuz. Güneybatı İspanya'daki Doñana Millî Parkı, kumul hareketlerinin hızına dair en iyi örneklerden biridir ve benim kumul dinamiğini kavramama da oldukça faydası dokunmuştur.

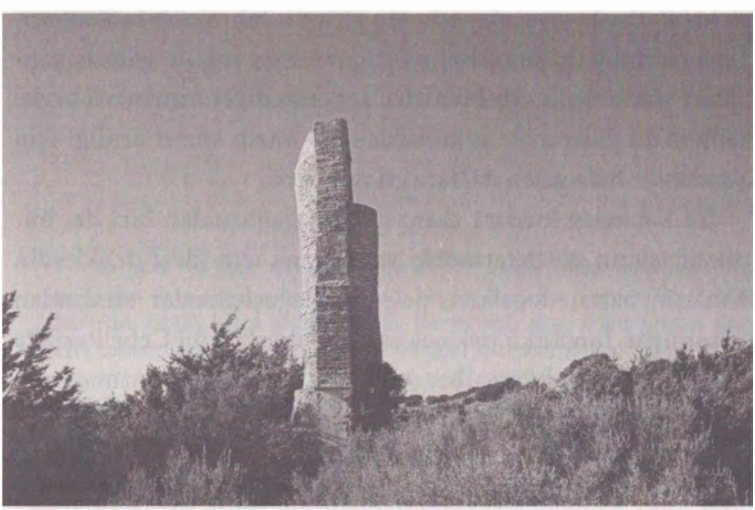
Doñana aynı zamanda Geraldine'in çalışma sahalarından biriydi ve burayı bir zamanlar Cebelitarık'ta bulunan kadim kıyı kumulu habitatlarının iyi bir halefi olarak değerlendirirdik. Doñana'da kumulların hareketliliği etkileyiciydi ve yenilenme süreleri kısa olduğundan kumullarda kolonileşmeye hayli elverişli olan fıstıkçamları daimi bir yaşam-ölüm mücadelesi içindeydi. Kumullar hızla iç bölgelere doğru ilerleyip buranın yerlilerinin *corrrales* dediği çam korularını kuşatıyordu. Kuşatmayla birlikte o çam topluluğunun sonu da geliyordu. Tıpkı Neandertallerin yaşanılamaz koşullar tarafından tecrit edilip kuşatılması gibi çamlar da yalnızca en uzunları veya tepelerindeki iğneler kalana dek etraflarını kuşatan kumulun içine gömülürdü. Bir süre sonra onlar da gömülünce orada bir zamanlar ağaç yetiştiğini anlamak bile mümkün olmuyordu.

Ziyaretlerimizden birinde kumulun hızına verilecek şahane bir örnekle karşılaştık. Kumulların orta yerinde karşımıza birden tuğladan yapılma uzun bir yapı çıkınca 4x4'ün frenlerine asıldık. Burada kırsal kesim çöle o kadar benziyordu ki *Arabistanlı Lawrence*'ın yapımcıları, filmin bazı kısımlarını bu bölge-

de çekmişti. Mavi göğe doğru 20 metre, hatta belki daha fazla uzanan garip bir yapı vardı. Zaman içinde, oradaki bekçilerle de muhabbet edince bu yapının kurumuş bir kuyu olduğunu fark ettik (Görsel 7). Su tablasına erişmek için kumulun içine kazılmıştı. Kumul hareket edince o da göğün ortasında sallanır vaziyette kalmıştı. Yapının görünürdeki yaşından hareketle, tüm bunlar bir yüzyıldan kısa bir zaman zarfında olmuş gibiydi.

Yani Cebelitarık kumullarının hareketliliği, arazinin heterojenliğinin teminatıydı. Çam koruları gelip geçiciydi. Kumullar kıyıdan uzakta sabit hale geldikçe ardıçlar kök salabiliyordu. Mantar meşeleri ve zeytinler –ikincisi muhtemelen kireçtaşı Kaya'nın kendisinden serpilmişti– zamanla yerlerini sağlamlaştırmış olsa gerek. Paradoksal biçimde Neandertallere tahmin edilebilirliği sunan da bu hiç durmadan değişen dünyaydı. Bir anlamda değişim halinde olsa da arazinin üstünde her daim kumullar, çam koruları ve diğerleri vardı. Rüzgâr bir tek yerlerini değiştiriyordu.

Beni evimde, konfor alanımdaymış gibi hissettiren en rahat-



Görsel 7. Doñana'daki eski kuyu. Kumul hareket edince kuyu ortaya çıkıp gökte "sallanır" halde kalmış.

latıcı deneyimlerden biri, ılık bir bahar sabahı erkence bir mantar meşesinin gölgesinde oturduğum andı. Bu ağaçlar genellikle savanları andıran, tek tük ağaç ve çalının göze battığı çayırlara dağılmış halde bulunur. Her yerde kuşlar öter, açık araziler ve ağaçların altındaki çalılar çiçeklerle bezelidir, ara ara bir bayağı geyik sakınarak görünür, sonra çaktırmadan yoluna devam eder. Bu manzara Neandertallerin zamanından beri pek değişmemiş, kuşlar da aynı kalmıştır.

Bu Güney Avrupa savanları, baharlık habitatlardır. Pek çok kuş da Afrika'dan buraya sıcakların ve çiçeklenen bitkilerin ortaya çıkardığı böcek bolluğunun keyfini sürmek üzere gelir. Pek çoğu daha yazın başında sıcaklıkların 40°C'nin üstünde seyrettiği, en az üç ay boyunca yağış almayacak uzun, sıcak ve kurak yazdan kaçmak üzere ayrılır. Sonbaharda önce Afrika'ya doğru giden göçmen kuşların geçişine, ardından da kış boyu burada kalacak olanların gelişine şahitlik edilir. Kıyıdaki iklim, sıcaklıkların özellikle ocak, şubat aylarında düzenli olarak sıfırın altına düştüğü iç bölgelere nazaran daha ılımandır. Neandertaller bu habitatlarda yiyecek peşinden gittiyse, tahminim bunu yazın değil ekimden haziran başına kadar süren yağışlı aylarda yaptıkları yönündedir. Muhtemelen senenin diğer zamanları başka habitatlara gidiyor ve yakınlardalarsa, yazın karlar eridiği için ulaşılabilir hale gelen dağlara çıkıyorlardı.

Bu habitatın kuşlara cazip gelen taraflarından biri de, büyük ağaçların gövdelerindeki yuvalamak için ideal deliklerdir. Bunların bazısı doğalken, pek çoğu ağaçkakanlar tarafından delinmiştir. Bugünkü pek çok sahada olduğu gibi Cebelitarık'ta da bunun sorumluları, İber yeşil ağaçkakanları ile orman alaca ağaçkakanlarıydı. Neandertaller bu büyük, renkli kuşlara ve seslerine aşina olsalar gerek. Yeşil ağaçkakan uçarken yüksek sesle öter. Orman alaca ağaçkakanının ağacı delerken çıkardığı davul benzeri yankılı sesi de bu ağaçlıkların kendine has

seslerindendir. Bu çığırışlara eşlik eden, ibibiklerin inatçı "hüthüthüt-hüthüthüt"leri, ispinozların aralıksız şakımaları ve kara sığırcıkların bütün seslerle gürültüleri farklı biçimlerde karıştırarak yaptıkları taklitler, Neandertal ormanlarının selenini oluşturuyor; baharın kokuları, renkleriyle birlikte mevsimin habercisi oluyordu.

Bu habitat, üstünde yer aldığı kıyı sahanlığı 10.000 yıl kadar önce sular altında kaldığı için mağaraların dışında artık bulunmasa da habitatı karakterize eden kuş türlerinin pek çoğunun[3] Cebelitarık mağaraları içinde bulunması oldukça dikkat çekicidir. Türleri art arda yazınca habitatın zenginliği ortaya çıkar, Neandertallerin mesken tuttuğu farklı habitatların niteliklerini incelediğimizde bunu da ele alacağız. Bugünkü türler ile Neandertallerin zamanındaki türler arasındaki çakışma şaşılacak cinstendir, hele de dünyanın o günden bugüne iklimsel olarak ne kadar farklılaştığını göz önünde bulundurduğumuzda. Avrupa'nın aşağı enlemlerinde bulunan bu habitatların dirençliliğine bir tür övgüdür bu. Bunlar, buzul sığınaklarının ekolojik dayanaklarıdır.

3 Yıl boyunca yerleşik olması muhtemel ve mağaralarda bulunan türler şunlardır: kara akbaba, bayağı şahin, bayağı kerkenez, kızıl ayaklı keklik, bıldırcın, tahtalı, alaca baykuş, ibibik, İberya yeşil ağaçkakanı, orman alaca ağaçkakanı, orman toygarı, maskeli ötleğen, karatavuk, ökse ardıcı, İberya örümcekkuşu, büyük baştankara, bahçe tırmaşıkkuşu, İberya saksağanı, saksağan, küçük karga, kara sığırcık, kaya serçesi, ispinoz, kocabaş, saka, florya ve bir serçe türüdür (muhtemelen söğüt serçesi ya da orman serçesidir). Baharda bunlara Afrika'dan gelen göçmen kuşlar katılıyor olmalıydı: leylek, karaçaylak, cüce kartal, delice, üveyik, ishakkuşu, kızıl boyunlu çobanaldatan ve kara sinekkapan. Son tür muhtemelen geçiş yolundaydı ve yavrulamak için kalmıyorlardı. Bugün olduğu gibi kuzeyden kışı geçirmek üzere gelenler de vardı: kızılçaylak, çulluk, çitserçesi, kızılgerdan, kara kızılkuyruk.

8. BÖLÜM

GÖLLER VE OVALAR



Bütün bu habitatın üstünde bulunduğu kıyı sahanlığı 10.000 yıldır sular altında,[1] ancak bu Geraldine'i yıldırmadı. O ve Cebelitarık Müzesi Sualtı Araştırmaları Birimi'nin (URU) diğer üyeleri, başta York Üniversitesi'nden Geoff Bailey ve Southampton Üniversitesi'nden Nic Flemming olmak üzere Birleşik Krallık'tan gelen meslektaşlarıyla sualtındaki bu arazide bulunan ipuçlarını araştırmak amacıyla Gorham Mağarası'nın açıklarındaki sulara dalıyorlar. Oldukça zorlu bir iş. Dalış teknelerinde bulundum, sualtında arkeolojik araştırma ve kazı yürütmenin zorluklarını kendi gözlerimle gördüm. Her şey karadakinden çok daha fazla planlama gerektiriyor ve özellikle de derinlere dalındığında saha süresi ciddi ölçüde kısıtlı.

Şu âna kadar deniz yatağında bulunmuş bir Neandertal yok ama elde edilen sonuçlardan biri, hayalgücünü harekete geçirecek cinsten. Gorham Mağarası'nın açıklarında 30 metre derinlikte bir yerde Kaya'yı oluşturan kireçtaşından oldukça farklı bir tortul kayanın[2] oluşturduğu tepecikler bulunuyor. Neandertallerin yaptığı ve mağaranın içinde bulunan taş aletlerin bazıları, tam da bu kayaç türünün çakıllarından yapılmış. Kireçtaşı her ne kadar bol bulunsa da kolayca dağıldığı için alet yapımına pek

1 Son Buzul Çağı'nın sonundaki küresel ısınmanın bir sonucu olarak.
2 Fliş.

uygun değildir. Neandertaller alet yapmak için çakmaktaşı ve başka elverişli kayalar arıyordu, bu tepecikler de çok uzakta olmayan muhtemel kaynaklardan biriymiş gibi görünüyor.

Tepeciklerin en heyecan verici yanı, tepecikleri oluşturan ve deniz yatağının parçası olarak denize uzanan kayalarla Cebelitarık kireçtaşının girdiği temasın sonucudur. Cebelitarık'a düşen bütün su, gözenekli kireçtaşından süzülürken mağaraları oluşturur ve yeraltından denize doğru ilerler. Tepeciklerin geçirimsiz kayalarına ulaşınca yüzeye çıkar ve Geraldine oraya daldığında bugün bile tatlı suyun yüzeye çıktığına şahit olabilmektedir. Bütün bunların yüzeyde gerçekleştiği, denizin basıncının ortadan kalktığı ve suyun göller, göletler oluşturmak üzere yukarı çıktığı zamanları hayal edin. İşte böylece Neandertal mağaralarındaki bir başka kuş grubunun mevcudiyetini anlayabiliriz.

Mağaraların içinde kurbağalar, kara kurbağaları, semenderler gibi pek çok amfibinin kemiklerine rastlanır. Bu tür hayvanlar hayatta kalabildiğine göre yılın belirli zamanlarında tatlı su mevcut demektir. Bazen mağaraların içi o kadar iyi korunmuştur ki, kurudukça balçık haline gelen kadim göletlerin ve mevsimsel sudan istifade eden küçük kurbağaların kalıntılarına rastlarız. Bu koşulların mağaralar dışındaki pek çok yerde de aynı şekilde gerçekleşmiş olma ihtimali olsa bile kanıtlar çoktan yok olmuş olsa gerek. Bu su kütlelerinin bir kısmının göletlerden daha büyük olduğunu düşünmemizi sağlayansa sucul kuşların varlığıydı.

Doñana'nın bugünkü kumul dünyasında su tablasının yüzeye ulaştığı, kumulların suyun denize doğru kaçmasını engelleyen bariyer işlevi gördüğü, her şekil ve boyuttaki gölleri görmek mümkündür. Yağışlı mevsimde dolar, yazları da yavaş yavaş kururlar. Sadece daha büyük ve derin olan göller sene boyunca bir miktar su tutar. Çoğunluğu yaz aylarında susuzdur. Bu göller

genellikle çam savanları tarafından çevrelenmiştir, bu habitatta bulunan ve "7. Bölüm"de sıraladığım kuşlar böylece tatlı suya kolayca erişebilir. Ötekiler de tıpkı bugün olduğu gibi su için geliyorlardı muhtemelen. Bir kez daha Neandertallerin zamanı ile bugün arasındaki eşleşme hayret vericidir. Pek çok ördek türü bulunuyordu.[3] Bu türlerin bazılarının iklim toleransı yüksekken, Macar ördekleri ile yaz ördekleri, daha önce kışları kuzeyden aşağı indiklerini gördüğümüz telkuyruklara, kara ördeklere ve puflalara kıyasla daha ılıman iklimlerin kuşlarıdır. Bu da kuzeyli türler güneye gelirken halihazırda güneyde bulunan türlerde muadil bir kayma olmaması sonucunda, farklı koşullara ayak uydurmuş kuş türlerinin bugün garipseyeceğimiz biçimde bir araya toplandığına delalet eder. Bir telkuyruk sürüsünün bir kıyı lagününde macar ördeklerinin yanında dinlendiğini görmek, bugün herhangi bir ornitoloğu sersemletirdi.

Ördekler, Neandertal katmanlarında karşımıza çıkan tek sulak alan türü değildir. Bu habitatlarda bugün bile bulunan bazı türler, ılıman iklim koşullarına işaret eder.[4] Balıkçıllar, aynaklar ve yelveler tipik olarak bataklıklarda bulunan sucul bitki örtüsü kuşlarıdır. Mor balıkçıl, bahar aylarında tropik Afrika'dan gelip yaz kuraklığının başlamasıyla ayrılan bir ılıman iklim kuşudur. Bataklık kırlangıcı da baharda tropik Afrika'dan gelir, tehlikeli bir teşebbüs olsa da, üzerine yumurtalarını bırakacağı kurumuş çamur tabakalarından faydalanır. Bu kuşların geniş koloniler halinde yuva yapması onları yerdeki yırtıcılardan bir ölçüde korur. Neandertaller de bu yumurtaları toplamak için risk alıp kolonilerin içine dalmışlar mıydı acaba? Yumurta kabuklarını korunmuş halde bulmak güç olduğundan bunu asla bileme-

3 Macar ördeği, yaz ördeği, yeşilbaş, bir küçük ördek (çamurcun ya da çıkrıkçın), bir büyük ördek (boz ördek ya kılkuyruk), elmabaş patka, tepeli patka, telkuyruk, bayağı kara ördek, kadife ördek ve bir pufla türü (*Somateria*).

4 Mor balıkçıl, bayağı aynak, sukılavuzu, benekli yelve, sakarmeke, bataklık kırlangıcı, uzunbacak, kızkuşu, kara sumru.

yeceğiz. Tek söyleyebileceğimiz, Neandertallerin bir bataklık kırlangıcı kolonisini yağmalamakta hiç güçlük çekmeyeceği, herhangi bir teknolojiye de ihtiyaç duymayacağıdır. Geçmiş yıllara dair hatıralarından, nereleri ne zaman arayacaklarına dair bilgiden ve üstü örtülü yumurtaları tespit edecek bir çift keskin gözden başka bir şeye ihtiyaç duymamış, arkeologların bulması için de arkalarında eylemlerine delil olacak hiçbir şey bırakmamış olsalar gerek. Bir başka ifadeyle, zeki bir insanın bilişsel yetilerine sahiplerdi.

Benekli yelveler ile uzunbacaklar, günümüzde yazları tropik Afrika'dan Avrupa'yı ziyarete gelen kuşların tipik örnekleri olmakla birlikte, İber Yarımadası'nın güneybatı ucundaki iklim koşulları bazılarının kış boyunca kalmasına müsaade eder. Avrupa'da benzeri olmadık bir durum oluşturur bu da. Neandertallerin zamanında da kışlıyorlar mıydı acaba? Ördeklerde şahit olduğumuz iklimsel zıtlığa örnek teşkil eden başka kuşlar da vardır. Kızıl gerdanlı dalgıç, Kuzey Kutbu göllerinde üreyen, kışları güneye, Britanya Adaları'na kadar göç eden bir kuştur. Daha da güneye, İber Yarımadası'na kadar inenler olsa da bu oldukça nadir görülür. Kışları sahile gider, açıkta ya da kıyı lagünlerinde kalır, tıpkı denizördekleri gibi davranırlar. Neandertal katmanlarında bulunmaları, buzullaşmayla birlikte yaşam alanları güneye kayan türlerin başına gelenlerden onların da kaçamadığını akla getirir.

O zamanlar, kıyı göllerinin etrafı bataklığımsı zemin ve ıslak çayırlarca çevrelenmiş olsa gerek. Pek çok tür muhtemelen buralarda avlanıyordu. Çam savanlarındaki ağaçlara yuva yapan leylekler ile karaçaylaklar sürüngenlerden, amfibilerden ve küçük memelilerden yana zengin habitatlara kısa bir uçuş mesafesindeydi. Bataklığımsı zemin muhtemelen türlü canlıyla doluydu ve sığ suda yürümeye hazırlıklı her Neandertal için çokça gizlenme yeri sağlıyordu. Kamışların, sazların arasında

muhtemelen pek çok sucul kuşun su üstündeki yuvalarını buluyorlardı; sakarmekelerin, yelvelerin, uzunbacakların ve sumruların yumurtalarını bulmak zor olmasına, zihinsel yeti ve hafıza gerektirmesine rağmen bir kez tespit edildiğinde toplaması oldukça kolaydır. Gelgelelim, bu eylemin işaretleri arkeolojik olarak görünmez kalmaya mahkûmdur.

Kışlayan türlerin varışı, kuşları avlamak mümkün olduysa, alternatif bir besin kaynağı sunmuş olabilir. Neandertallerin ellerinin altında ne gibi teknolojiler olduğuna dair hiçbir bilgimiz yok. Ağları mı vardı yoksa kapanları mı? Bu türden nesnelerin yapıldığı malzemeler kolaylıkla yok olduğundan, maalesef bizi bir kez daha kanıt yokluğu çıkmazıyla baş başa bırakıyor. Bildiğimiz bir şey varsa o da Neandertallerin kabiliyetli pusu avcıları olduklarıdır. Bu bile çevrelerine ve avladıkları hayvanlara dair yakından bilgi sahibi olduklarını gösterir. Mellars için modernliğin ayırıcı özelliği olan planlama, asli bir yere sahipti. Geyiklerin ve diğer otçulların icabına pusu kurup delici mızraklar kullanarak baktıklarına dair şüphe olmadığına göre, neden benzer bir teknik kuş avlamak için de kullanılmış olmasın?

Hangi kuşlardan bahsediyoruz? Zahmete değecek kadar büyük kuşlar olmaları gerekir. Mesela ördekler – üstelik kışları büyük sürüler halinde geliyorlardı. Kışın gelen başka bir grup daha vardı ve beslenirken sulak arazileri kaplıyorlardı. Günümüzde kış aylarında Danimarka'dan Doñana'ya büyük sayılarda, bazı yıllar 80.000 kadar boz kaz gelir. Sadece tarlalarda beslenmezler.

Kışın her sabah, hava henüz karanlıkken binlerce kazın ötüşü sazlıklara hâkim olur. Bu kuşlar bu kadar erken ne yaparlar? Kimse tam manasıyla emin olamıyor ama kuşlar inecekleri kumullara doğru uçar, günün ilk dakikalarını kumullarda büyük sayılar halinde kümelenerek geçirirler. Oraya sindirimlerine yardım etmesi için kum yutmak üzere gittikleri düşünülüyor. Ne de olsa kazlar kadar katı vejetaryen olan kuşlar pek azdır ve

midedeki iri kumlar iyi bir diş ikamesidir. Kazlar belirli kumullara düşkün gibidir; zeki bir avcının onlardan önce karanlıkta buralara gelip pusuya yatması oldukça kolaydır.

Şimdiye dek mağaralarımızda boz kazların değilse de başka kazların izine rastlamışlığımız var. Hem de bugün bu kadar güneyde ender gördüğümüz cinsler, ak yanaklı kazlarla karaca kazlardı bunlar. Kuzey Kutbu'nda ürerler. İç Hebridler'deki pek güzel ama epey soğuk Islay Adası'nda yılın ilk günü yaşadığım muhteşem tecrübeyi unutamam. Oraya ak yanaklı kazların temaşasına şahit olmak için gitmiş, adanın dört bir yanına yayılmış 40.000'i aşkın kuşla karşılaşmıştık. Tarlalarda besleniyorlardı, bir şeyden rahatsız olup da gürültüyle havalanınca semayı binlerce kazdan oluşan büyülü bir manzara kaplıyordu. Bu kuşların Grönland'ın doğusundan gelip Kuzey Atlantik'te yaptıkları göç nefes kesicidir. İrlanda'ya ve İskoçya'nın batısına varmadan önce İzlanda'da mola verirler. Pek tabii bu alanlar Neandertaller zamanında buzla kaplı olduğu için ta Cebelitarık kadar güneylere inmek mecburiyetindelerdi.

Başka bir ocak ayını da Norfolk'taki Cley bataklıklarında geçirdik. Burada araziye inen kazlar, kara kazlardı. Bu kuşlar başka bir istikametten, Rus Sibirya'sındaki Taymır Yarımadası'nın batısından gelmişti. Yaklaşık 4.500 kilometre mesafe katederek gerçekleştirdikleri göç yolları, büyük okyanus geçişlerine gerek kalmamasına rağmen Grönland ak yanaklı kazlarınınkinin iki katı uzunluğundaydı. Bu kazlar Rusya'nın kuzey kıyıları boyunca batıya uçup Beyaz Deniz üstünden (Varanger'in 600 km kadar güneydoğusu), Finlandiya ve Botniya körfezlerine geçerler. Baltık, Danimarka ve Kuzey Almanya'yı da geçip Hollanda, Fransa'nın batısı ve Güneydoğu İngiltere'deki kışlaklarına varırlar. Bütün bu yol, son Buzul Çağı'na kadar karaca kazlara kapalıydı. Ak yanaklı kazlar ile karaca kazlar, telkuyruklarla aynı örüntüye oturuyor demektir bu da. Neandertaller bu kuşlarla buzun güneye doğru

ittirmesinin sonucu olarak Cebelitarık'ta karşılaşmıştır. Islay ve Cley'de şahit olduğumuz sayılarda toplaşıp toplaşmadıklarını asla bilemeyeceğiz. Neandertaller belki de Gorham Mağarası'nın kumullarında saklanıyor, kuşların uçuş çığırışlarını duydu mu şafak baskınının heyecanına kapılıyorlardı.

Göller ile çam savanları arasında kalan arazilerin zenginliği, boyutları sebebiyle muazzam bir getirisi olacağı düşünülüp pusu kurularak avlanmış olabilecek iki büyük kuş türünü de içerir. Bunlar, Cebelitarık mağaralarında diğer kuşların yanında gördüğümüz toy ile mezgeldektir. Toylar, yaşam alanları üstünde Neandertallerin görüp görebileceği en büyük kuşlar olabilir. Erkeklerin büyükleri 18 kiloya kadar ulaşabilirken, dişilerin küçükleri bile 5 kilonun üstündedir. Mezgeldekler ise daha küçüktür. Erkekleri 1 kilo kadar gelirken, dişileri 0,5 kilonun üstüne zar zor çıkar.

Toylar, ağaçlıksız açık arazileri sever ve onlara yaklaşmanın zorluğu dillere destandır, en azından günümüz dünyasında. Doğu Afrika'daki Kori toylarının alışılmadık biçimde dost canlısı olduğuna şahit olmuştum, bu yüzden Avrupa toylarının ihtiyatlılığının tabiatlarından mı geldiğini yoksa yalnızca bin yıllardır süren mezalimin bir sonucu mu olduğunu bilemiyoruz. Toylar ile mezgeldekleri yakından gözlemlemek için daha hava aydınlanmaya başlamadan çok sessizce yerimize ulaşmak durumundaydık. Gümelerimizin içine yerleşince, varlığımızdan bihaber kuşların oldukça yakınımıza geldiğini gördük. Hatta bazen o kadar yanaşıyorlardı ki teleobjektiflerimizle onları kareye sığdıramıyorduk. Fırsat kollayan zeki bir pusu avcısının bu toylara iyice yaklaşması ihtimal dahilindedir.

Toylar, Neandertallerin pusu avı davranışlarıyla ilgili olabilecek bir başka önemli veçheyi de gözler önüne serer. Bunlar kur yapmak için toplaşan kuşlardır. Erkekler baharda dişileri etkilemek için gösteri yaptıkları bölgeleri korurlar. Dişiler buralara

erkekleri izlemek ve bir sonraki yavrularının babasını seçmek üzere üşüşür. Akıllı bir insan böyle toplaşmaları gözlemleme, hatırlama ve pusu planlama yetisine sahip olacaktır. Her zaman ilk ışıklarla başlayan bu kur performansları sırasında erkekler öylesine kendinden geçer ki yerden yaklaşan bir yırtıcıyı rahatlıkla gözden kaçırabilir. Neandertaller kur için toplaşan toyları takip ediyorlar mıydı?

On dokuzuncu yüzyıl doğa bilimcisi Willoughby Verner, Cebelitarık yakınlarındaki otlarla kaplı düzlüklerin renk ve seslerinin güzelliğini tarif eder. Her ne kadar büyük kısmı tahrif edilmiş olsa da bu güzelliğin tadını çıkaracağımız bazı yerler kalmıştır. Toylar bu bölgeden daha on yıl önce silinmiştir, mezgeldekler de neredeyse yitip gitmek üzeredir. Tarım nedeniyle sayıları hızla azalsa da daha ufak kuşlar durmaktadır. Bu habitatların karakteristik kuşlarına bizim mağaraların içinde de rastlanır.[5] Bazıları arazide üremek için buradayken, bayağı kuyrukkakan gibi diğerleri geçerken uğramış olsa gerek.

Bayağı kuyrukkakan tüm Avrupa ile güneydeki dağların yükseklerinde ürer ve Grönland, Kuzeydoğu Kanada ve Alaska'ya kadar giderler. Bu kuşların hepsinin kışlama yeri tropik Afrika'dır, bu da 24 gram civarında (Grönland ırkı 10 gram daha ağırdır) ağırlığa sahip bir kuş için hayret verici bir yolculuktur. Alaska kuşları, kışları Doğu Afrika'da geçirip üreme ve kışlama bölgeleri arasında yılda iki sefer 14.600 kilometre uzunluğunda bir yolculuğa çıkarlar. Buzul Avrupa'sında bu kuşun muhtemelen keyfi hayli yerindeydi. Grönland ve Kuzey Avrupa'daki habitatlarının önemli bir kısmı buz altında olsa da Avrupa'ya yayılan step-tundra, fırsattan istifade etmek üzere yazları gelip sonbaharda tekrar Afrika'ya dönen bu tür için burayı bir cennet

5 Gökkuzgun, boğmaklı toygar, tepeli toygar, bozkır toygarları (*Calandrella*), tarlakuşu, ak kuyruksallayan, sarı kuyruksallayan, çayır incirkuşu, kır incirkuşu, dağ incirkuşu, bayağı kuyrukkakan, karakulak kuyrukkakan ve tarla çintesi.

haline getirmiş olsa gerek. Cebelitarık'taki Neandertaller, yolları üstündeki bayağı kuyrukkakanları, tıpkı bizim güz göçleri sırasında Doñana'daki kıyı kumulları üstünde düzenli olarak gördüğümüz gibi görmüş olmalı. Kınkanatlılar ve diğer böceklerle beslenen, yumuşak kumları pek seven bayağı kuyrukkakanlar, Sahra'yı geçmeden önce ikmal durağı olarak burayı kullanıyorlardı. Neandertaller kuşların giriştiği bu yolculuğun farkında olmasa da yılın belli zamanlarında gelişleri mevsimsel bir alametti. Böylesi mevsimsel alametlerin farkında olmak da zihinsel yetilerin bir başka ölçütüdür.

9. BÖLÜM

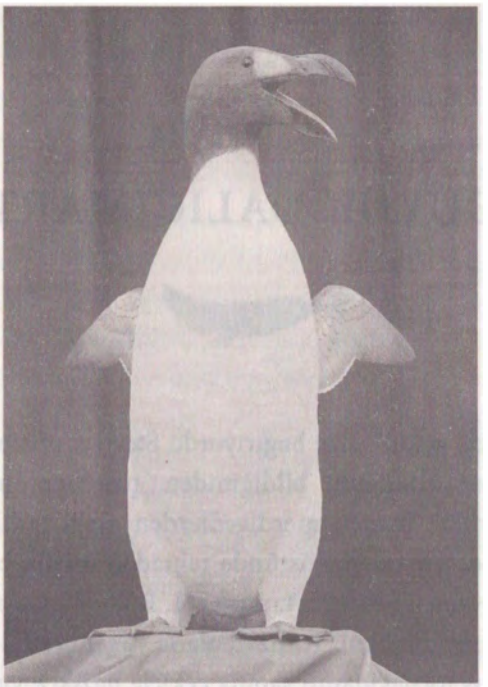
BÜYÜK DALICIMARTI



"Geldi, geldi!" diye bağırıyordu Stewart ofisime girerken. Ne kastettiğini bildiğimden, patırtıyı duyan Geraldine'le birlikte hemen merdivenlerden aşağı indik. Müzenin bahçesinde, çimenlerin üstünde tahtadan büyük bir kutu duruyordu. Nana ile Flint'in kutusu ("1. Bölüm") kadar büyük olmasa da epey büyüktü. Tornavidalarla ve tahta lataların arasına sıkıştırılmış tornavidanın sapına çekiçle nazikçe vurarak açma vakti gelmişti. Heyecan ete kemiğe bürünse de itinayla hareket etmemiz gerekiyordu. Birazdan üstteki kapak kalkacak, altından baloncuklu naylon ve bantlarıyla bir kütle çıkacaktı. Açmak biraz daha zaman alacağa benziyordu.

Paket sonunda kutudan ayrılınca dolgu malzemesinin altından o âna dek gördüğüm en iyi büyük dalıcımartı (*Pinguinus impennis*) replikası bütün ihtişamıyla çıktı. Gorham Mağarası'nda keşfettiğimiz kuşlar içinde bir daha canlı canlı görmeyi, fotoğraflamayı ummamız mümkün olmayan tek bir tür vardı, işte o da buydu. Şimdi elimizde en iyi ikinci şey, müzemize teşrif edecek bu harikulade replika vardı. (Görsel 8).

Büyük dalıcımartılar, uçamayan büyük deniz kuşlarıydı ve uçma yetilerini kaybetmelerinin bedelini ödemişlerdi. Neandertaller gibi onlar da çevrelerinin –denizin ve üreyebilecekleri, balık yakalayabilecekleri, hızlıca yüzerek deniz yırtıcılarından



Görsel 8. Cebelitarık Müzesi'ndeki büyük dalıcımartı heykeli.

kaçabilecekleri kayalıklı, yırtıcısız adaların–uzun erimde değişmeyeceğini sanmışlardı. On binlerce yıl da böyle oldu. Dolayısıyla, dünyanın öte tarafındaki penguenlerin yatırım yaptığı ergonomik modele onlar da yatırım yaptı. Sonucunda uçma yetilerini yitirseler de bu bir sorun yaratmıyordu. Fakat ağaçlık dünyalarını birdendire kaybeden Neandertaller gibi büyük dalıcımartılar da sarsıcı bir çevresel değişiklikle karşılaşacak ve 1852 yılına gelindiğinde ya da bu tarihten kısa süre sonra soyları tükenecekti.[1] Bu sarsıcı değişiklik, kolonilerin üreme bölgesine gelerek binlerce masum yaratığı sopalarla öldürüp geriye hiçbir şey bırakmayan İnsan'dan başkası değildi.

1 T. Birkhead, *Great Auk Islands: A field biologist in the Arctic*, T & A D Poyser, Londra, 1993.

Büyük dalıcımartının genellikle Kuzey Atlantik'te, Kanada ile tam karşısındaki Britanya Adaları arasında yaşamış olduğu düşünülür, ancak kimse ne kadar güneyde üretiklerinden emin değildir. Cebelitarık'taki Neandertal mağaralarında kalıntılarına rastlarız, Güney Fransa'daki Cosquer Mağarası'nın duvarlarında da resmedildiklerine göre Akdeniz'de gözü pekçe dolaşmışlardır.[2] Günümüzde penguenlerin güney okyanuslarına doğru yüzmesi gibi bu kuşlar da Akdeniz'de kışlamak için her sonbahar güneye doğru mu yüzüyorlardı? Olabilir ama şüphelerim var, özellikle de bu kuşları bu kadar güneyde daha önce gördüğümüz denizördekleri, dalgıçlar, kazlar ve kar baykuşlarının bulunduğu resme oturtmak hususunda.

Büyük dalıcımartıların bu kadar güneyde olmalarının bir ölçüde kuzeydeki habitat kaybı dolayısıyla ortaya çıkan genel sıkışmadan kaynaklandığını zannediyorum. Kanada, İzlanda ve Britanya Adaları'ndaki uğrak yerlerinin çoğu buz tarafından örtülmüş, kuşlar da güneye, en azından Biskay Körfezi ve yakınlardaki bölgelere ilerlemek zorunda kalmış olsa gerek. Kışları da buradan daha güneye inmişlerdir. Yalnızca kışları burada olduklarına ikna olmuş değilim, çünkü diğer dalıcımartı türlerinin bugün yaptığı gibi onlar da kışı denizde geçiriyor olmalıydı. Bu da mağaralarda kemiklerinin bulunması ihtimalini düşürüyor. Falezlerdeki çıkıntı ve gediklerde üreyebilmek için karaya çıkıyor olmalıydılar.

Stewart'la beni büyük dalıcımartılar hakkında düşündüren ve aslında Cebelitarık'ta yuvalamış olabilecekleri ihtimalini ortaya çıkaran şey, mağaralardaki denizkuşu kemiği çeşitliliğiydi. Hepsi deniz seviyesinde de değildi. Cebelitarık Kayası'nın doğu yamacında 300 metre rakımda yer alan bir Neandertal av mahalli olan Ibex Mağarası'nda çok iyi korunmuş bir kuzey

2 F. d'Errico, "Birds of the Grotte Cosquer: The Great Auk and Palaeolithic Prehistory", *Antiquity*, 1994, 68, s. 39–47.

sümsükkuşu kafatası bulmuştuk. Sümsükkuşunun falezlerin bu kadar yukarısında işi neydi?

Serin, rüzgârsız bir sabah vakti Dunbar adında, İngiltere sınırına yakın, Kuzey Denizi'ne bakan küçük bir İskoç liman kasabasına doğru Geraldine'le yola koyulduk. Arabayı park edip her yana dağılmış balıkçı tekneleri arasında kalan limana baktık. Barbour marka ceketler giymiş, yanlarında dürbünler, tripodlar, fotoğraf makineleri bulunan küçük bir insan grubu, farkında olmadan bize teknemizi gösterdi. Çok geçmeden kendimizi rehberlerimize, refikimiz doğabilimcilere tanıttık; nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağına dair kısa bir bilgilendirmenin ardından oldukça kaygan görünen granit merdivenlerden dikkatle inip tekneye atladık. Yer yer paslanmış balıkçı teknesi denize açılmaya elverişli görünüyordu. Denizin dingin olmasına sevinerek limandan ayrılır ayrılmaz önümüze çıkan ilk kayalığa çalım atıp Kuzey Denizi'ne doğru ilerledik.

Bir saat kadar kuzeye doğru yol aldık, kıyı boyunca uzanan kumulları hâlâ gördüğümüz için kıyıdan çok da uzakta olmadığımızı bilerek rahatlıyorduk. Yolcuğun ilk kısmı hareketli değildi ama çok geçmeden üstümüzden geçip denize yakın uçarak kanatlarını bütün güçleriyle çırpan denizpapağanları ile bayağı dalıcımartıları seyre daldık. Kuzenleri büyük dalıcımartı uçma becerisini kaybetmeseydi bugün o da buralarda olurdu ama ne yazık ki bedenen büyümenin cazibesi felaketleri olmuştu.

Hedefimize yaklaştıkça kuzey sümsükkuşlarını da sık görmeye başladık. Ardından Kuzey Denizi'nin ortasında, hemen Firth of Forth'un girişinde yükselen küçük, kayalık bir adaya rastladık. Yaklaştıkça hem kayanın yüksekliği hem de artan sümsükkuşu sayısı bizi etkisi altına almaya başladı. Dürbünlerden bakınca bizi bekleyen tehlikeyle teyakkuza geçtik. Bu kaya, denizin hemen iki kilometre açığında 100 metre yüksekliğinde; üreme mevsiminin doruk noktasında 150.000 civarında kuşla

dünyadaki en büyük sümsükkuşu kolonisine ev sahipliği yapan Bass Kayası'ydı.

Teknenin motorları durduğunda adaya oldukça yakındık, tayfa doğanın en muazzam gösterilerinden biri için hazırlığını yaptı. Kameralarımızı hazır etsek de, karşımıza çıkacak şeye hazırlıklı değildik. Sümsükkuşları çok geçmeden kuzey gümüş martılarıyla birlikte tepemizde toplaştılar, ne olup bittiğinin gayet farkındaydılar. Tayfa hemen tekneden balık atmaya başladı, gökyüzündeki her bir sümsükkuşu önümüzde, en çok beş metre mesafede dalışa geçmeye başladı. Kuzey gümüş martıları avantaya yatmaya çabaladıysa da didişken sümsükkuşlarının onlara pek şans tanıdığı yoktu. O zamana değin kuzey gümüş martılarının saldırgan olduğunu düşünürdüm ama kilolarca balığı mideye indiren sümsükkuşlarının isimleriyle müsemma olmadıklarını görüyordum. Gösteri yirmi dakika kadar sürdü sürmedi ama anısı bir ömür yer edecek.

İlk perde kapandı ama bunun bir de ikincisi var. Adaya çıkma iznimiz vardı, bize İskoçya Deniz Kuşu Merkezi'nden bir korucu eşlik ediyordu. Tekne, adanın kayalıklarının üstündeki bir platforma biraz daha yaklaşıp bağlandı, biz de hızlıca tekneden indik. Ziyaretin en sorunlu kısmı bu aslında. Üç ziyaretten biri, denizin durumundan dolayı mecburen iptal ediliyor. O gün şans bizden yanaydı, adayı keşfe çıkmak, sümsükkuşlarının arasına karışmak için dört saatimiz vardı. Bilgilendirmenin en garip faslı, bize verdikleri A4 boyutundaki bir tabakayı yanımızda taşımamız konusunda verdikleri tavsiyeydi. Adayı ziyaret edeceğimiz için o kadar heyecanlıydık ki tabakanın ne işe yarayacağına pek kafa yormadığımızı söyleyebilirim. Kendimizi korumamız için olduğunu zor yoldan da olsa öğrenmiş olduk.

Bass Kayası'na ayak basınca insanı ilk vuran şey sümsükkuşlarının sesi değil, kokusu oluyor. İnsana baygınlık geçirten çeşit

çeşit balık kokusuyla ufunetini kelimelerle tarif etmek mümkün değil. Kayanın üstündeki 75.000 mevkiin işgal altında olduğunu, her birinde de bir çift ile yavrularının bulunduğunu hayal edin. Her birinden neler neler çıkıp da yuvalarda kaldığını, yağmursuz geçen sıcak bir günü hayal edin bir. Baharın sonuna doğru bir günde Bass Kayası'na vardığımızda bizi karşılayan bu olmuştu işte.

Belirlenmiş rotayı takip edince bir süre sonra size gözlerini dikmiş sümsükkuşlarıyla karşılaşıyorsunuz. Tümüyle kendileriyle, yavrularıyla ya da komşularıyla meşgul oldukları için size pek aldırış etmiyormuş gibi duruyorlar. Fotoğraflarını çekmek epey kolay, öyle uzun lenslere falan ihtiyacınız yok. Rotanın sonunda ulaştığınız yer, koloninin boyutunu kavrayabileceğiniz, tepe üstündeki düzlük bir alan. Her bir santimetrekare kapılmış olduğu için son bayırı çıkarken sümsükkuşlarının o kadar yakınından geçiyorsunuz ki ister istemez onlara sürtünmek zorunda kalıyorsunuz. Onların da yoldan çekilmeye pek niyetleri olmadığı için elimizde tuttuğumuz tabakalar bu noktada devreye giriyor.

Yanlarından geçerken hançer gibi gagalarını bacağınıza geçirdiklerinde canınız epey yanıyor. Bass Kayası'ndan ayrıldığımızda bize kalan yadigârlar sadece fotoğraflar değildi. Bacaklarımız feci yara bere içinde kalmış, yuvalarında oturan sümsükkuşlarının bitmek bilmez saldırılarından kan revan haldeydi. Elinize eldiven geçirip plastik tabakaları da bacağınızın altına doğru tutunca, sümsükkuşları bunları gagaladığı için sıyrıklarla atlatmış oluyorsunuz. Sümsükkuşlarının yanından geçip ümitsizce onlardan kaçmaya çalışırken aklımıza bazı arkeologların Neandertallerin hızlı hareket eden avlar olarak tanımlanan kuşları avlama yetisinden yoksun oldukları, kuşların hantal Neandertallerin elinden kaçacakları (ya da uçacakları) yönündeki iddiaları geldi. Neandertaller çevik olmalarının yanı sıra, hayvan

davranışlarına dair derin bir bilgiye dayanarak mevsimsel bir eylem döngüsü tasarlayacak kadar da zekilerdi. Neandertaller hakkında çalışan kim varsa, böyle gerçekdışı beyanlarda bulunmadan evvel biraz da olsa doğa tarihi çalışmalı. Ziyadesiyle örnek göreceğiz.

Saldırganlık sümsükkuşluğunun şanındandır. Komşular durmadan birbirine hunharca saldırır. Çarpışmalardan kalan, özellikle de yüzlerinin çevresindeki yaralar buna kanıttır. Ellerine fırsat geçince komşularının gözünü oymakta hiç tereddüt etmezler. Siyah kayaların üstündeki beyaz kuşlar, koku ve sesle birleşip bir de yanına müsabıklar arasındaki yıpratma harbi olarak tarif edilebilecek şey eklenince kâbuslara layık bir şey çıkar ortaya. Gelgelelim insan yine de doğanın muazzam gösterilerinden birinin doğrudan katılımcısı olmakla huşuya kapılmaktan kendini alamıyor.

Sümsükkuşları günümüzde de Cebelitarık'a gelir, özellikle de kış aylarında. Bu yüzden Neandertal mağaralarındaki kalıntılarının burada kışlayan kuşlara ait olması muhtemeldir. Sorun, büyük dalıcımartıda olduğu gibi kuşların o zamanlar açık denize çıkıp karaya hiç uğramamasıydı. Denize açılıp onları yakalayan ya da sahildeki hayvan ölüleriyle beslenen bir yırtıcı, belki bir Neandertal farz etmek durumundayız. Pek çok kuş bu yolla avlanmış olmalı. Alçaktaki Gorham Mağarası için bu durum geçerli olabilir fakat sümsükkuşu neden Cebelitarık Kayası'nda 300 metre yukarıya taşınmış olsun? Bass Kayası'na çıkınca bu antik sümsükkuşlarının, Bass Kayası'nın, Kuzey Denizi ve Kuzey Atlantik'teki pek çok kolloninin buzdan dolayı iş görmediği zamanlarda Cebelitarık'taki falezlere yuva yaptığına kani oldum. Haklıysam Cebelitarık'taki sümsükkuşu yuvaları, denizördeklerini, kar baykuşlarını, kazları Cebelitarık Boğazı ve Akdeniz kıyılarına sürükleyen fenomenin bir parçası olmalı. Sezgimi destekleyen, mağaralarda bulunan birçok Kuzey Atlan-

tik kuşuna ait kalıntılardı.[3] Bugün benzer bir toplaşmaya, ilgi çekici pek çok istisnayla birlikte Kuzey Denizi'nde de şahit olabiliriz.

Asli istisna, günümüzde Britanya Adaları'nın da kuzeyinde, Svalbard ve Grönland'da yuva yapan küçük dalıcımartıdır. Kuzey Kutbu dünyasının üstünü kaplayıp kuşları mevcut sınırlarının çok ötesinde güneye süren buzula dair bir kanıt daha ortaya koymuş oluruz böylece. Deniz kuşlarında da bu sıkışmanın kanıtını görürüz. Akdeniz'de üreyen deniz kuşları yerlerinden hiç ayrılmasa da kuzeyden gelen gruplara ayak uydurmak zorundaydı. Balear yelkovanı, Cory yelkovanı, borankuşu gibi Akdeniz'de üreyen deniz kuşları, Neandertallerin zamanında denizpapağanları ve sümsükkuşları arasına sıkışıp kalmıştı.

Birkaç yıldır haziranda Kuzeydoğu İngiltere'yi ziyaret ediyoruz. Newcastle'ın kuzeyine geçince, ünlü Lindisfarne Manastırı'ndan pek uzak olmayan küçük sahil kasabası Seahouses'a varırsınız. İskelede ücretini ödeyip sizi Inner Farne'a ve Staples Adaları'na götürecek gemiye atlayabilirsiniz. Denizden çok açıkta olmasalar da, on binlerce deniz kuşunun güvenle yuva yapabileceği bir alan sağlarlar.

Anakaradan ayrıldığınızda adalar ufacık görünür, yaklaştıkça da Bass Kayası'ndaki gibi bir izlenim edinmezsiniz. Bass Kayası gibi küçük adalar olduklarından değil sadece, düz ve basık olduklarından. Binlerce deniz kuşu burada yuva yapar ve büyük grupların adaya doğru yolda olduğu hissine kapılırsınız.

Varılan ilk ada Seahouses'tan altı kilometre uzaklıktaki Staple Adası'dır. Alçak falezler özellikle bayağı dalıcımartılar ve kara ayaklı martılarla dolup taşarken, ustura gagalı dalıcımartılar ve tepeli karabataklar da eksik değildir. Boz foklar arada sırada sizi denetlemek üzere görünür, pek korku emaresi göstermezler.

3 Kuzey fulmarı, Atlantik yelkovanı, karabatak, tepeli karabatak, bayağı denizpapağanı, ustura gagalı dalıcımartı, bayağı dalıcımartı, küçük dalıcımartı, kara ayaklı martı, büyük kara sırtlı martı ve kuzey gümüş martısı.

Deniz kuşları da varlığınıza hiç aldırış etmez. Bunun sebebinin tekne ile kıyı arasındaki mesafenin sağladığı güven olduğunu sanabilirsiniz ama karaya çıkınca değişen bir şey olmaz.

Bass Kayası'nda olduğu gibi, tekne karaya çıkacağımız noktaya yaklaşınca hızlıca kendimizi tekneden attık. İner inmez de tepeli karabataklar, kuzey fulmarları, birkaç da bayağı dalıcımartı tarafından karşılandık. Üstüne üstüne yürüseniz bile irkilmezler. Kuşlar bizim tehlike arz etmediğimizi bir şekilde biliyormuş gibiler. Bağlamla alakası olsa gerek. Aynı kuşlar başka yerde yaklaşmamıza müsaade etmeyecekken adada yuvalarına düşkünlükleri ile kişisel tecrübelerinden bildikleri üzere burada hiç rahatsız edilmemiş olmalarının sonucu bu muhtemelen. Korucular uzun süre böyle kalmasını sağlamak için var ancak netice umulduğu gibi olmayabilir. İyi himaye edilmediklerinden değil elbette; iklimi değiştiren, balık varlığını fakirleştiren daha geniş faaliyetlerimiz buna yol açabilir.

Royal Society for the Protection of Birds'ün 2017 Nisan'ında yayınlandığı Birleşik Krallık Kuşlarının Durumu 2016 Raporu, küresel çaplı endişe duyulması sebebiyle, soyu tehlike altında olan türlerin bulunduğu Kırmızı Liste'de denizpapağanlarını öne çıkarıyor. Şimdiye dek gördüğümüz telkuyruklar, kadife ördekler, denizördekleri de benzer gerekçelerle listeye eklendi. Birleşik Krallık'taki pek çok kuş sayısının düşüşte olduğu, kara ayaklı martılar ile tepeli karabatakların da Kırmızı Liste'ye eklendiği belirtiliyor raporda. Denizpapağanlarının kaderinin de büyük dalıcımartı gibi olabileceğini duyduğumuzda çok üzülmüştük. Kuşların kafalarına sopayla vurmak soylarını tüketmenin tek yolu değil. Uzaktan tesir eden gizil etkenler genellikle daha yıkıcı oluyor. Gözlerimizi yumup denizpapağanları dahil olmak üzere bugünkü türler için de benzer bir kadere razı olacaksak büyük dalıcımartının soyunun tükenmesinden yakınmamızın ne manası kalır?

Denizpapağanları Farne Adaları'nın yıldızıdır. Yuva yaptıkları yerlere girip çıkarken hemen seçersiniz onları. Yuvalarını açıktaki çıkıntılara yapan bayağı dalıcımartılarla ustura gagalı dalıcımartıların aksine denizpapağanları, eski tavşan deliklerini genişletip kendilerine yuva yaparlar. Yuvada yavruları olduğunda oraya giderseniz bir değil beş altı tane kum balığını gagalarıyla sıkı sıkıya tutarak yuvalarına döndüklerini görürsünüz. Kum balıkları yıldan yıla azaldığından, denizpapağanları onları yakalayabilmek üzere daha uzun mesafeler katederek daha fazla enerji sarf ederler. Bunun da üreme başarısı üstünde etkisi görülünce nüfus azalmaya başlıyor. Adaların kendisine dair olmayan nedenlere çare bulmak için ciddi adımlar atmazsak, bir gün gelecek Farne Adaları'nda tek bir denizpapağanı bile kalmayacak.

1980'lerde Atlantik ve Akdeniz arasında göç ederken Cebelitarık'ın en güney ucundaki Europa Point'ten geçen deniz kuşlarını sayardım. Saydığım en yüksek denizpapağanı sayısı 28 Mart 1985'te beş saat içinde elde ettiğim 13.000'di. O zamanlar gerçekleşen büyük hareketleri temsil eder nitelikteydi. Geçtiğimiz yıllarda denizpapağanlarını aramak için yılın aynı zamanında oraya gittim ve teknede olmama rağmen çok az sayıda görebildim ki teknede kıyıdakinden daha fazla görmeyi beklersiniz.

Farne Adaları'na dönelim, tekne ikinci ada olan Inner Farne'a varınca sizi, bölgelerine girişinizi protesto ediyormuş gibi duran yüzlerce gürültücü Kutup sumrusu karşılar. Sonu gelmez çığırışlarla da kalmaz, üstünüze dalar, kafanıza iner (şapka taksanız iyi olur), gagalar, hatta kan bile dökebilirler. Neyse ki yaklaşık 110 gram ağırlığındaki sumrular, üç kiloluk sümsükkuşlarına nazaran ufacıktır.

Shetland Adaları'nın en kuzey ucundaki Unst'ta çekinmeniz gereken bir başka deniz kuşu vardır. Bir ilkbahar, adada üreyen yırtıcı deniz kuşları olan büyük korsan martıları görmeye git-

miştik. Korucuya onları rahatsız etmeden ne kadar yakınlarına girebileceğimizi sorduğumuzda, kuşların bize haber verecekle-rini söylemişti. Günün büyük kısmını üstümüze son sürat gelen 1,5 kiloluk bu deniz kuşundan kaçmaya çalışarak geçirmiştik. Arkeologları düşününce gülmeden edemiyorum yine. Unst'ta kuşlardan uzak durmaya çalışan bizdik.

Inner Farne'da bulunan bir yığının üstünde yuvalayan deniz kuşlarına kolaylıkla dokunacak kadar yaklaşabilirsiniz. Kuşları güme olmadan, geniş açılı objektifler kullanmadan fotoğraf-layabileceğiniz özel yerlerden biri, bizim de favori noktamız-dı. Farne Adaları'nı özetleyen ve başından beri vurguladığım önemli noktalardan birini destekleyen bir şeydir bu da: Kuşlar her daim hızlı hareket eden, yakalanması zor avlar değildir. Ba-zen de sizin onlardan kaçmanız gerekir. Yani ne zaman nerede olacağınızı bilecek kadar zekiyseniz turnayı gözünden vurabi-lirsiniz.

Farne Adaları bugün bize, bazı sorunları olsa da, sağlıklı bir deniz kuşu kolonisinin neye benzediğini gösterir. Şimdilik bu deniz kuşu gösterisinin tadını, acaba Neandertaller için daha da gösterişli miydi diye merak ederek de olsa çıkarmaya devam edebiliriz. Cebelitarık'taki falezleri Bass Kayası ile Farne Ada-ları'nın bir tür karışımı olarak tasavvur etmeli. Üstüne bir de falezlerde yuvalayan çok sayıda yırtıcıyı ve kargagilleri ekleyin-ce işte size Pleistosen velvelesi. Dağkeçilerini avlamak için ka-yalara tırmanabilen Neandertallerin deniz kuşlarının yuvaları-nı ne zaman nerede yağmalayacaklarını çözmekte veya bizatihi kuşları kapmakta hiç zorluk çektiklerini sanmıyorum. Geride arkeoloji için hiç iz bırakmamış olsalar da.

10. BÖLÜM

KOCA GÖZLER



Güneş ufukta batıyordu. Geç ve ılık bir bahar akşamıydı, gökyüzünde tek bir bulut bile yoktu. Gökyüzünün rengi lacivertten menekşe ve leylak renklerine, sonra da pembe tonlarına bürünmüştü. Günün son ağustosböceği sesleri yerlerini, gece vardiyasını devralacak cırcırböceklerinin aralıksız "cır-cır"larına bırakıyordu. Kumulların üstünde her şey sakinken bir çift büyük sarı göz, kuru bir çalının ardından sakınarak etrafa bakınıyordu.

Bayağı kocagözler (Resim 3), iricedir ve kıyı kuşlarıyla akrabadır fakat milyonlarca yıl önce kuru topraklarda yaşamak için sucul mizaçlarından vazgeçmişlerdir. Kalıntılarına Cebelitarık mağaralarındaki Neandertal katmanlarında da rastlamak mümkündür. Onca zaman boyunca şartlara uyum göstermelerini sağlayacak şekilde evrim geçirmiş tüyleri kendini ele vermeyen cinstendir; boz, kahverengi ve siyah alacalı çizgiler halinde bir araya gelerek gizliliğin vücut bulmuş hali olan zarif bir mahlûk yaratırlar. Onlar sizi görmeden siz onları görürseniz, kamuflajlarına da güvenerek yanlarına yaklaşmanıza izin vereceklerdir – tabii ani bir hareket yapmadığınız sürece. İlk gören olmak derken, elbette söylemesi kolaydır.

Kuşları Avrupa'da gözlemlemek, uzun süre boyunca insanlar tarafından avlandıkları için bize çarpık bir resim sunabilir.

Avustralya'daki yakın akrabası uzun kuyruklu kocagöz ise cüretkârdır ve yaklaşmamıza müsaade eder. Neandertaller buralarda dolanırken bayağı kocagözler de böyle davranıyordu belki. Onları yakalamak belki de o kadar mesele değildi.

Bütün kocagözlerin büyük gözleri, hayvanın saklanmak üzere tasarlanmış vücudunun kalanının boyutlarına nazaran orantısız durur. Gözleri mizaçlarını da ele verir: alacakaranlıkta ortaya çıkan gececil kuşlardır bunlar. Karanlıkta iyi görmeleri şarttır. Tıpkı kocaman gözleri olan Neandertaller gibi.

Neandertallerin gözleri neden bu kadar büyüktü peki? Yakın zamanda çıkan bir makalede Neandertallerin gözleri ile modern insanınkiler karşılaştırılıyor, Neandertallerin bilişsselik için son derece önemli olan neokorteksin gelişimi pahasına, gözün boyutuyla bağlantılı olduğu varsayılan görme yetisine yatırım yaptıkları sonucuna varılıyordu.[1] Modern insanlarsa bunun yerine yatırımı neokortekse yapmış, bu da onların daha büyük gruplar halinde yaşamasının ve Neandertallerin yapabileceğinden daha fazla sayıda kişiyle sosyal etkileşim kurabilmesinin önünü açmıştı. Bu da yine Neandertaller üzerindeki üstünlüğümüzü ve nihai yok oluşlarını, onları daha aşağı bir seviyeye düşürerek açıklamanın bir başka yoluydu. Makale medyada "Neandertallerin büyük gözleri 'felaketlerine sebep oldu'"[2] manşetiyle yer buldu. Makaledeki iddialar daha sonra çürütüldü ve Neandertallerin göz çukurlarının ortalama modern insan popülasyonuna göre daha büyük olmasının, bilişsel yetiyi grup büyüklüğü temelinde yorumlamaya olanak tanımadığı sonucuna varıldı.[3]

1 E. Pearce, C. Stringer ve R. I. M. Dunbar, "New insights into differences in brain organization between Neanderthals and anatomically modern humans", *Proceedings of the Royal Society B,* 2013, 280, 20130168.

2 http://www.bbc.com/news/science-environment-21759233

3 S. Traynor vd., Kısa bilimsel çalışma: "Assessing Eye Orbits as Predictors of Neanderthal Group Size", *American Journal of Physical Anthropology,* 2015, 157, s. 680–3. Toplumsal Beyin Hipotezi son yıllarda çokça eleştiri aldı: L. E. Powell vd., "Re-evaluating the link between brain size and behavioural ecology in primates", *Proceedings of the Royal Society B,* 2017, doi 10.1098/rspb.2017.1765.

Bu yorumlamayla ilgili bazı sıkıntılar var. Araştırma, Neandertal gözlerinin boyutunda bu türden bir evrimi, yukarı enlemlerde ve tahminen az ışıkta yaşamanın tetiklediği çıkarımı yapıyor. Neandertaller bu kadar geniş bir enlem aralığını mesken tutmuşken nasıl mümkün olabilir peki bu? Gözlerin boyutu ortalama enlem koşullarına mı adapte oldu? Yukarı enlemlerde kışın günler kısa, hatta hiç yokken yazın uzundur, gözlerin büyüklüğü kış koşullarına mı adapte oldu öyleyse? Bu Neandertallerin kışları yukarı enlemlerde kaldığını, mutlak karanlıkta yaşadığını varsayar ki, böyle bir şey kanıtlanmış değildir. Gözün boyutu böylesi çeşitli koşullar altında nasıl seçilime uğradı? Başka bir nedeni olamaz mı diye merak ettik biz de. Neandertaller kocagözler gibi davranmış, faaliyetlerine alacakaranlık saatlerinde, hatta belki de geceleri yoğunlaşmış olabilir miydi mesela?

Böyle bakmanın faydasını görebiliriz. Modern insanların tropik savan koşullarında faaliyetlerine havanın en sıcak olduğu; avcılarla rakiplerin uykuda olduğu gün ortasında odaklanarak ayakta kaldıklarını öne sürmüştüm.[4] Bu da kıl kaybına, ter bezlerine ve suya bağımlılığa neden olmuştu. Modern insanlardan daha serin iklimlerde yaşayan Neandertallerin gün ortası faaliyetlerinden aynı şekilde faydalanması mümkün değildi. Avlanma stratejileri pusuya dayanıyordu, bunu uygulamak için en uygun zaman da loş ışığın onları arkaplana karıştırdığı saatlerdi. Göz çukuruna dair makale çıkmadan çok evvel bunu Geraldine'le defalarca tartışmış, lehteki iddiaların ikna edici olduğunda karar kılmıştık.

Günün ağardığı ve karardığı zamanlar en yoğun faaliyetlerin zamanıdır ki, bunu zeki bir Neandertal de biliyor olsa gerek. Dışarı çıkıp kuşlarla memelileri gözlemlediğimizde enerjimizi günün ilk ve son saatlerine yoğunlaştırırız. Faaliyetler, alacaka-

4 C. Finlayson, *The Improbable Primate: How Water Shaped Human Evolution*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

ranlığa nazaran gündüzleri daha belirgindir ve daha uzun sürer. Avcı için bu vakitlerde daha çok fırsat vardır. Dolayısıyla sıcak tropiklerin dışında yaşayan insanların av bulmak ve yakalamak üzere kullanacakları enerjilerini avın en faal olduğu bu vakitlere ayırması gayet mantıklıdır. Loş ışığın fark ettirmeden avın yakınına yanaşmada yardımı dokunacağını da eklemeli. Yukarı enlemlere çıktığımızda yaz günleri hemen hemen yirmi dört saat sürerken, bahar ve güzün birçok ayında ise uzun bir alacakaranlık dönemi hâkimdir. Yani zamanınızı ayıları, kurtları veya buna benzer hayvanları gözlemleyip fotoğraflamaya ayırmak istiyorsanız en iyisi, gündüzleri uyuyup hayvanların en faal olduğu gece saatlerinde (ki hâlâ tam manasıyla karanlık değildir) ayakta olmaktır. Dolayısıyla Neandertallerin Avrasya'da tecrübe etmiş olabilecekleri koşulların sadece birkaçına değil, tümüne bir açıklama getirmiş bulunuyoruz.

Bir kocagöz nasıl yakalanır? Hiç denememiş olsam da, ağ atmanın ya da diğer teknolojilerin olmadığı koşullarda, üreme döneminde dikkatlice iz sürerek derdim cevaben. Bu dönemde çift, sırayla kuluçkaya yatar ve sabırla bekler. Belki de avcıların hedefinde kuşların kendisi değil de yumurtalar vardı, gayretkeş yuva koruyucuları da zaman zaman av oluyordu. İngiltere, Kent'te 19. yüzyılda kocagöz yumurtası toplama geleneği vardı.[5] Bunun sistematik bir meşgale olduğu görülüyor çünkü her bir kocagöz çiftinin geleneksel olarak mesken tuttuğu bölge yerel balıkçılar tarafından iyi biliniyordu. Neandertallerin de bu alışkanlığın enikonu farkında olduğundan ve o yılın nevalesini toplamak için her sene eski bölgeleri ziyaret ettiklerinden şüphem yok. Neandertaller işlerini alacakaranlıkta görüyorsa, kocagözlerin en faal oldukları, yerlerinin saptanmasının en kolay olduğu zamanda dışarıda oluyorlardı demek bu da.

5 M. Shrubb, *Feasting, Fowling and Feathers: A History of the Exploitation of Wild Birds*, T & A D Poyser, Londra, 2013.

Toprakta yaşayıp yuva kuran, uçup gitmek yerine saklanmaya elverişli ve kendini ele vermeyen tüyleri olan ve kıpırtısız durma alışkanlığına sahip kocagözlerle benzer nitelikler taşıyan başka kuşlar da var mı? Varsa onlara Neandertal sahalarında rastlıyor muyuz? Bu tanıma ilk elden uyan kuşlardan biri, yine Cebelitarık'taki mağaralarda da bulunan kızıl boyunlu çobanaldatandır. Hareketsiz durmaları ve kendini ele vermeyen tüyleri sebebiyle bu kuşları gündüz vakti görmek oldukça güçtür. Tropik Afrika'dan baharları gelip çam, özellikle de fıstıkçamı ormanlarındaki kumluk bölgelerde yaparlar yuvalarını. Bu kuşlar tamamıyla gececildir, günbatımıyla çıkıp gece kelebeği avlarlar.

Stewart'la bu kuşlarla, yakın kuzenleri olan çobanaldatanı fotoğraflamanın bir yolunu bulmuştuk. İkisinin de tüyleri ve mizaçları benzerdir. Arabaya atlayıp yol boyunca sürdüğümüzde er geç önümüzde duran, farlardan gözleri kamaşmış bir çobanaldatana rastlarız. Birimiz arabadan inip çok yakın, bazen bir metreden de az bir mesafeden kuşun fotoğrafını çeker. Hiç denemedik ama bazılarını çıplak ellerimizle yakalayabileceğimizden eminim. Çobanaldatanları yakalamak için bir sırık ve ucuna eklenmiş ağ kullanan bir kuş halkacısı tanıyorum; bu teknikle bir gecede epeyce kuş yakalayabiliyor. Elbette yalnızca alacakaranlıkta ya da geceleri.

Bir keresinde, uzun bir yolculuğun ardından Tanzanya'daki Victoria Gölü kıyısındaki pansiyonuma varmış, resepsiyondan konaklayacağım yere doğru açık ormanda yürümüştüm. Ertesi sabah yerel rehberimiz, önceki gece yürüdüğümüz zeminde art arda bulunan çobanaldatanları işaret etti. Neyse ki hiçbirinin üstüne basmamıştık. Bunlar Mozambik çobanaldatanlarıydı ama nereden bakılırsa bakılsın tüy ve davranış açısından Avrupalı akrabalarına oldukça benziyorlardı. "Gözlerimizi yuvalara yerleştirir yerleştirmez" yerdeki çobanaldatanları görüp hemen fotoğraflarını çektik. Avrupa'da geceleyin çektiğimiz fotoğraf-

larla aralarındaki tek fark Avrupa kuşlarının gözleri açıkken, bunların uyuması ve kendilerini saklayacak tüylerine katıksız bir güven içinde varlığımızdan bihaber olmaları ya da bizi umursamamalarıydı. Cebelitarık kumullarındaki Neandertaller de alacakaranlıkta bu kuşlarla karşılaşmış olabilirler, bütün gün ve gece aynı toprakları paylaştıkları için de Victoria Gölü'nün kıyısındaki bizden daha iyi iş çıkarıyor olsalar gerek. Avustralya'daki uzun kuyruklu kocagözlerle birlikte bu Avrupa dışı örnek bize, insanların avlamasından büyük ölçüde etkilenmiş Avrupa kuşlarına dair yaptığımız gözlemlere dayanarak kafamızda oluşan resmin ne denli çarpık olduğunu gösterir.

Bir kıyı kuşu olan çulluk da, tıpkı kocagöz gibi yarı sucul özelliklerini geride bırakıp ormanlarda yaşamaya başlamıştır. Yumuşak toprağı deşecek uzun, düz bir gagaları vardır. Kocagözlerle ya da çobanaldatanlarla akrabalığı bulunmamakle beraber çulluklar da zeminde yaşar ve benzer biçimde onları çevreleriyle hemhal eden, kendini ele vermeyen tüylere sahiptirler. Bütün gün orman zemininde sessizce oturan, göze takılması imkânsız bir başka kuştur bu da. Alacakaranlıkta faal hale gelir, geceleri de eşelenir. Erkekleri üreme mevsiminde ormanın üstünde yaptıkları "roding" denilen gösteri uçuşuyla oldukça görünür ve duyulur olurlar. *Roding* yapan çulluklar dişileri ayartmanın peşindedir. Çiftleşme sonrası erkek, dişiyle birkaç gün kaldıktan sonra gözünü diktiği bir başka dişi için *roding* maskaralıklarına devam eder. Günbatımında bir orman açıklığında otururken bir çulluğa denk gelirseniz, nerede olduğunu cümle âleme gösterdiğine şahit olursunuz.

Çullukla akraba olup da Cebelitarık'ta Neandertallerle ilişkilendirilen mağaralarda bulunan bir başka tür de suçulluğudur. Akrabasına göre daha açık ve nemli yerlerde yaşamakla birlikte o da kendini ele vermeyen cinstendir ve son âna dek zemin üstünde kımıldamadan bekler. Bahar mevsiminde erkekler, dişi-

leri kendine çekmek amacıyla, yine alacakaranlıkta, yaygaracı uçuşlar yaparlar. Ayrıca, geleneksel olarak, yenmek üzere peşine düşülen kuşlardan biridir.

Buraya dahil etmemiz gereken bir kuş daha var. Geraldine tez araştırmasını sürdürürken Avrupa'nın farklı bölgelerindeki Neandertal sahalarını inceledi. Mütemadiyen önüne çıkan bir kuş vardı; bütün Neandertal sahalarının neredeyse dörtte üçünde bulunan bıldırcın. Bu kuşların, özellikle de Akdeniz'de insanlar tarafından yenmek üzere avlanmasının uzun bir tarihi vardır, sofradaki cazibelerini sorgulamak abestir yani. Bizim merakımızı celbedense bıldırcınların davranışlarıydı. Uzun otların içinde saklandıkları için görülmelerinin zorluğu dillere destandır. Neandertaller bir şekilde bu kuşları yemek için avlamış olabilirler mi? Geleneksel yöntemlerde ağ kullanılmakla birlikte, Neandertallerin ağ kullanıp kullanmadığını, bu ağlar arkeologlar için geride hiçbir iz bırakmadan uzun zaman önce kaybolmuş olacağı için bilemiyoruz elbette.

Geraldine'le Doñana Milli Parkı'ndaki Biyolojik Koruma Alanı'nda arabayla bir akşam dolaşmaya çıkmıştık. Bıldırcınların ötüşünü duyduk ve yolun kenarında bir tanesini aniden gafil avladık. Açık araziyle uzun otların arasında öylece donup kaldı, biz de biraz izleyip güneş battığı, bizim de dönmemiz gerektiği için yolumuza devam ettik. Dönerken bize eşlik eden korucuya bu kuşları görmenin ne kadar zor olduğunu ve yakalamak için ne ölçüde uğraş gerektiğini sorduk. Cevabı umduğumuz yönde değildi. Oldukça kolay olduğunu söyledi bize.

Genç bir çocukken kardeşiyle birlikte tek bir alet dışında hiçbir özel teknolojiye gereksinim duymadan ne kadar bıldırcın yakaladıklarını anlattı. Korucuların çoğu sonradan avlak bekçisi olan eski kaçak avcılardır. Hayvan davranışları hakkında da inanılmaz bilgi sahibidirler. Onlarla sohbet ederseniz hayvan davranışlarının hiçbir ders kitabında bulamayacağınız yönlerini

keşfedersiniz. Peki, bu önemli teçhizat neydi? Tavşan kemiğinin üstüne delik açılmasıyla yapılan bir düdüktü. Bıldırcın mevsimi boyunca kardeşlerden biri durup bıldırcın ötüşünü taklit etmek üzere düdüğü öttürürken, diğeri de bıldırcının çağrıya uyup ortaya çıkmasını bekliyormuş. Kuşlar çağrıya o kadar takıkmış ki onları çıplak elle bile yakalayabiliyorlarmış. Böyle bir şey ancak zeki bir insandan çıkabilir.

Daha neler olduğuna merak sarınca literatürü taramaya başladık. Şaşırtıcı ama yazılmış çok az şey vardı, en ilginç malzemelerden biri on yedinci yüzyıla kadar gidiyordu. Meşhur ornitolog Reg Mareu, 1951'de *British Birds*'te çıkan bir makalesinde[6] 1621'de şunları yazan Markham isimli birini alıntılar: "Erkek kuş ötüşü duyunca dişi notasından cevap vermeniz lazım, dişi ötüşü duyunca da erkek notasından; böylece her ikisinin de vızır vızır üstünüze geleceğini ve sesin kaynağını bulmadan da asla ayrılmayacaklarını bilirsiniz. Sese doğru gelince dikilip gözlerler, ağ üstlerini sarıncaya kadar dinlerler." Doñana'daki korucunun bize anlattığına hayret verecek kadar benziyordu bu yazılanlar.

Michael Shrubb, *Feasting, Fowling and Feathers* isimli muazzam kitabında,[5] 1678'de bıldırcın kavalı çalarak bıldırcınları mısır tarlası içindeki ağlara çekip yakalayan avcıları betimleyen Ray'i alıntılar. Bıldırcın kavalının neye benzediğine, neden yapıldığına dair hiçbir şey anlatmasa da, bu iki on yedinci yüzyıl referansının bir araya getirilmesi bize anlatılanları doğrular niteliktedir.

Bu örneklerin bize gösterdiği şey, kuşların hızlı hareket eden avlar oldukları, yakalanmalarının zorluğuna ilişkin bazı arkeologlar tarafından ortaya atılan geniş kapsamlı iddiaların, doğa tarihine dair kavrayış yoksunluğunu gün yüzüne çıkaran kaba

6 R. E. Moreau, "The British Status of the Quail and Some Problems of its Biology", *British Birds,* 1951, XLIV, s. 257–76.

genellemeler olduğudur. Üstelik zeki Neandertallerin böyle bir kavrama yetisi olduğu bellidir. Her bir türün münferit olarak incelenmesi, biyolojisinin kavranması şarttır. Memeliler incelenirken, kanımca detay yönünden yine yetersiz olsa da, memeli türlerini birbirinden ayırt etmeye, bunların davranışlarını anlamaya dair girişimlerde bulunulmuştur. Neandertal ve diğer antik insan yırtıcılığı bağlamında kuşlara bakılırken ise aralarında belirgin hiçbir fark yokmuş gibi hepsi kuş olarak sınıflanıp geçilir genellikle. Umarım şu âna kadar anlattıklarım hikâyede bundan daha fazlası olduğu, arkeolojik sahalardan çıkan verileri yorumlamaya kalkışmadan evvel her bir türü münferiden anlamamız gerektiği konusunda okuyucuyu ikna etmek için kâfi gelmiştir. Mevzubahis kuşlarsa, şeytanın ayrıntıda gizli olduğu bir gerçektir.

Görünüşe bakılırsa Neandertal sahalarıyla ilişkilendirilen bazı kuşların birbirleriyle akraba olmasalar da taşıdıkları ortak özellikler var. Bu özelliklerden bazıları, yerde tüneme ve yuvalama, kamufle edici tüyler, alacakaranlık ya da gece kuşları olmaları, üreme aktivitelerine başladıklarında ise dikkat çekici hale gelmeleridir. Neandertal mağaralarında, daha genel anlamda bu tabloya uyabilecek başka kuşlar da bulunmuştur: farklı ördek türlerinin dişileri, keklikler, yelveler, bazı kıyı kuşları, toygarlar, incirkuşları ve serçeler. Neandertaller yer sakinlerine gözlerini diktiyseler, ellerinin altında kayda değer bir besin kaynağı bulunmuş olsa gerek. Bazı türlerin üreme aktiviteleri ve diğerlerinin (kızıl boyunlu çobanaldatan gibi) bahar aylarında Afrika'dan geldikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu yer kuşlarını ve yumurtalarını toplamanın bir bahar faaliyeti olduğunu düşünmek oldukça cezbedicidir.

11. BÖLÜM

MAĞARALARI KAZMAK



Hayatımın çoğunu kuşları gözlemleyip inceleyerek geçirmiş olsam da Neandertal mağaralarındaki yıllık kazılarımızda çıkardığımız türlerin çeşitliliği gittikçe daha fazla ilgimi çekmeye başlamıştı. Uzmanımız en son buluntulara göz atmak üzere aşağı her indiğinde yeni türlerle karşılaşıyordu resmen. Ben bunları yazarken Cebelitarık'taki dört Neandertal mağarasında 160 türü kayıt altına almıştık[1] – dünyadaki herhangi bir Neandertal sahasındaki en yüksek kuş çeşitliliğidir bu.

Mağaralardaki kuşların saptanması çalışmasını geçmişte birkaç kişi yürütmüş olsa da son yıllardaki başlıca araştırmacımız Madrid'li Antonio Sanchez'di. Antonio'nun işini yapabilecek pek az insan vardı ve ekibimizde olduğu için şanslıydık. Her sene Cebelitarık'a gelir, mağaralardan çıkarılan binlerce kemiği tasnif etmekle uğraşır, ardından da meşakkatli bir işe, bu kuş kemiklerinin hangi türlere ait olduğunu saptamaya girişir.

Bunu kemikleri referans koleksiyonlarla kıyaslayarak yapsa da, yaygın türler sözkonusu olduğunda, bu türlerle pek çok kez karşılaştığı için kıyas yapmasına gerek kalmayabiliyor. Bu durum kaya güvercinleri, keklikler ya da dağ kargaları gibi kuşlar

1 Bu dört mağara, Gorham, Vanguard, Ibex ve Devil's Tower mağaralarıdır. Hepsi de Akdeniz'e bakan Cebelitarık Kayası'nın doğu yamacında konumlanmışlardır.

için geçerlidir. İngiltere, Tring'deki Doğa Tarihi Müzesi'ndeki gibi referans koleksiyonlar paha biçilmezdir. Buradaki kemikler günümüzdeki numunelerden alınıp koleksiyonlara katılmıştır. Mukayeselerin pek çoğu, belli başlı kemiklerin kilit morfolojik özellikleri tanımlanarak yapılır, boyut da ek bir destek olabilir. Boyutla ilgili sorun bazı türlerin buzullaşma dönemlerinde normalde olduklarından daha büyük hale gelmeleridir. Bazı durumlarda farklılık, soğuk iklimlerde büyük cüsseli olmanın avantajlarına isnat edilebilir.[2] Akbabalar gibi başka örneklerde ise bu durum, Pleistosen dünyasındaki bazı çok büyük memelilerin varlığının bir yansıması olabilir. Velhasıl, tek başına boyuta bel bağlamak saptama açısından risk arz eder.

Bu kemikler ilk elden nasıl bulunuyor peki? Cebelitarık mağaralarında tam 28 yıldır çalışıyoruz. Her yaz, genellikle iki ay boyunca, içinde tecrübeliler kadar gençlerin de olduğu bir kazı ekibi topluyoruz. Eski tüfek mağara kazıcılarının yanına lisanstan doktora sonrasına kadar kariyerlerinin farklı aşamalarında olup çalışmaları yakın nezaret altında yürüten öğrenciler ekleniyor. Süreç boyunca herkesi yedirip içirip yatırmak zorunda olduğumuz için bütün kazı aynı zamanda bir planlama ve lojistik talimi de. Tercih ettiğimiz ekip boyutu, yıllar süren deneme yanılmayla karar kıldığımız 25 kişiden oluşmakta. Bundan azı işleri ağırlaştırırken, fazlası –bir sene 60 kişiydik– kazı sürecinin denetimini güçleştiriyor.

Bunun da sebebi, Cebelitarık çapında bir kazının üç laboratuvarda çalışılmasını gerektiren bir süreç olması, her birinin de sıkı sıkıya yönetilmesi gerekliliğidir. Bizim için ilk laboratuvar mağaranın kendisidir. Oraya öylesine gidip kazmaya başlaya-

2 Bergmann Kuralı. Bir türün daha kuzeyde yaşayan popülasyonlarının daha güneyde yaşayanlara nazaran daha cüsseli olacaklarını belirten ekocoğrafya kuralıdır. İrileşme sonucunda yüzey/hacim oranı azalır. Boyuta nazaran dış dünya şartlarına açık yüzey alanı azaldıkça deri yüzeyinden kaybedilen ısı da azalacaktır.

mayız. Önce mağaranın içindeki malzemenin –çökeltinin– zamanla nasıl biriktiğini kavramalıyız. Neyi kazdığımızı açıkça anlamamız açısından önem arz eder bu. Neden bu kadar karmaşık olduğunu ise bir örnekle gösterelim.

Şehirdeki ya da açık arazideki bir sahayı kazdığınızda sorunlar mağaradaki kadar karmaşık olmaz. Oradaki malzeme alışılageldiği üzere zaman içinde yavaş yavaş birikmiştir. Yani bir hendeği kazınca elde edeceğiniz dikey kesitte, zaman içinde birikmiş katmanlar açık bir diziliş izler, en eskisi ilk tortulaşan olduğu için en aşağıda, en yenisi de en yukarıdadır.

Mağaranın içindeki prensip aynı olsa bile, yatay diziliş bu kadar belirgin olmayabilir. Kumullar yer değiştirdikçe Gorham ve Vanguard mağaralarının içine bolca kum taşınmıştır. Bu kum zaman içinde mağarada birikmiş, en sonunda da 18 metre kalınlığında tortul kayaçlar meydana getirmiştir. Kum mağaranın içine girince rüzgâr onu önceden tortullaşan kumun üstünden itip "tırmandırır". Kum tepeye taşınınca yerçekimi sebebiyle mağaranın arkasına doğru aşağı kaymaya başlar. Arkeolojik katmanların kesinkes yatay olmadığı, girişte yukarı, arka tarafta ise aşağı meyilli olabileceğini keşfettik. Arkeolojik katmanı takip etmek yine mümkündür ama bunun için oldukça deneyimli kazıcılara ihtiyaç vardır. Mala ve fırça tabakanın içine her girdiğinde bir şeylerin yerinden oynadığını, bunun da geri dönüşü olmadığını unutmamalı. Arkeoloji kaçınılmaz surette yıkıcıdır, bizim yapmamız gereken de kemik olsun, taş alet ya da kömür parçası olsun, bir ögeyi yerinden oynatmadan evvel her bir kanıt parçasını kurtarmaktır.

Yapılacak ilk iş, mağaranın bütününü incelemektir. Bunun içinde mağaranın tabanına –bizim örneğimizde 1x1 metrekarelik– karelaj yerleştirmek de vardır. Eskiden bu karelaj fizikiydi, genellikle kazının yukarısına teller çekilir, köşelerden arkeolojik tabakanın üstüne şakuller sarkıtılırdı. Karelajın içindeki her ka-

renin de bir referans numarası olurdu. Artık bunu tellere gerek kalmadan, ölçümcülerin kullandığı bir tür elektronik teodolit olan "takeometre" yardımıyla gerçekleştirebiliyoruz. Yine de, kazıcının üstünde çalıştığı karenin sınırları, dört bir köşesindeki çivilere çekilmiş elastik bantla çizilir.

Kazılacak kareler gelişigüzel bir süreçle seçilmez. Araştırma ekibi çoğunlukla önceki yılın sonuçlarını tartışır ve cevaplanması gereken soruları ortaya koyar. Bu, kazıdan aylar önce yapılır ki ekip sahaya vardığında sezonun hedefleri konusunda etraflıca bilgilendirilmiş olsun. Ekibin bütün üyelerinin yalnızca ne yaptıkları değil, neden yaptıkları hakkında da bilgi sahibi olması çok önemlidir.

Kazı süreci zahmetli ve yavaştır. Her bir karenin kazılma hızı, bir ölçüde kazıcının tecrübesine bağlıyken tortulla da ilgilidir. Kumul o noktada hızlıca birikmişse, bulunacak objeler az olduğundan, pek çok objenin bulunduğu zamanlara nazaran kazı hızlı ilerleyebilir. İkinci senaryoda kazıcı, yeri saptanmış objelerin etrafındaki tortuyu dikkatlice temizler, objeler bu aşamada yerlerinden oynatılmaz. Çıkarılan toprak atılmaz, kalburlama için torbalarda tutulur. Kalburlama istasyonu operasyondaki ikinci laboratuvardır.

Önce kare içinde tespit edilen objelere ne olduğuna bakalım. Bunlar birkaç tane ya da Gorham Mağarası'ndaki bazı katmanlarda olduğu gibi yüzlerce olabilir. Yakın zamanda mağaranın orta kısmında yer alan bir dizi kareyi kazıyorduk. Neandertaller tarafından 48.000 yıl önce mesken tutulmuş bir bölgeydi burası. Boğazladıkları bir dağkeçisiyle mağaraya gelip büyük ihtimalle kamp ateşinin etrafında hayvanı yemişlerdi. 48.000 yıl sonra bir ocak kalıntısı bulduk, kenarlarında soluk griler olan kararmış bir yapıydı ve ateşten çıkan közlerin dışarı yayılmasıyla yüzlerce ufak kömür parçası oluşmuştu. Dağkeçisinin kalıntıları ocağın kenarındaydı, bazıları ateşten dolayı açık biçimde kavrulmuş

haldeydi (kaldırıp detaylıca incelemeden bile böyle olduğu görülüyordu). Öbür kırık kemikler oraya buraya saçılmıştı. Kabuklular, çamfıstıkları ve kabukları bile vardı ki bunların korunmuş olması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra Neandertallerin yapıp kullandığı aletler de bulduk.

Bu objelerin her biri kare içinde konumlanır ve takeometrenin yardımıyla kendisine bir X, Y, Z koordinatı verilir. X ve Y her parçanın kare içindeki uzamsal konumunu verir. Karenin kendisi de mağara karelajının içinde konumlandığı için parçanın yerini mağara haritasının üstünde harfiyen saptayabiliriz. Bu uzamsal koordinatlar Neandertallerin mağaranın içinde nasıl bir yaşam sürmüş olabilecekleri, örneğin kemiklerin ateşe uzaklıkları, aletlerin bulunduğu yerler gibi hususlarda oldukça önemlidir. Bunun ardından da Neandertallerin kamp ateşinin neresinde oturduğuna, mağaranın neresinde neler yaptığına dair bir resim çizebilir hale geliriz.

Daha geniş bir açıdan bakarak, mağaranın derinliklerinde başka bir ocak da bulmuştuk ama alanda hem daha az kemik hem de hayvan kesimine dair daha az kanıt vardı. Kanıtların bir araya toplanmasıyla Neandertallerin mağaranın derin kısımlarını uyumak (yatak odaları) için, bizim kazdığımız orta kısımlarını mutfak olarak kullandığını düşünmeye başladık.

Z koordinatı, bize her bir objenin mağara dizilişinde dikey konumunu verir ve bir anlamda oraya ne zaman konulduğunun ölçüsüdür. Genel anlamda ne kadar derindeyse o kadar eskidir diyebiliriz. Kömür parçaları gibi bazı öğeler, sonrasında Neandertallerin mesken tuttuğu o katmanı tarihlemek için kullanılabilir.[3] Kemik, dikit parçaları, yumuşakça kabuklarının her birinin farklı metotlar kullanılarak tarihlenmesi mümkündür.[4]

3 Radyokarbon tarihleme yöntemi kömür parçaları üstünde kullanılabildiği gibi, bazı durumlarda kemikler üstünde de kullanılabilir. 40.000 yıl öncesine kadarki tarihlerde güvenilir sonuçlar vermekte, sonrasında sağlıksızlaşmaktadır.

4 Optik uyarmalı lüminesans, uranyum-toryum, elektron döngü rezonansı, aminoasit rasemizasyonu gibi bir dizi tarihleme yöntemi vardır: C. Renfrew

Kazdığımız tabakada ise bunu yapma şansı bulamamıştık. Bu bilgiyi elde etmek kazıdan sonra aylar sürebilir, laboratuvardan tarih almak da genellikle işin pahalı kısımlarından biridir. Peki, o zaman tabakanın 48.000 yıllık olduğunu nasıl biliyoruz? Altındaki ve üstündeki tabakaları tarihlendirmiştik de ondan. Altındakiler 49.000, üstündekiler 47.000 yaşındaydı aşağı yukarı. Ortada sıkışan tabakanın da 48.000 yıllık olması gerekiyordu.

Her bir karedeki bütün katman kazıldığında ve her bir öge XYZ karelajına oturtulduğunda bütün öğelerin nerede konumlandığını gösteren bir çizim yapıldı. Katman fotoğraflandı ve objelerin taşınması işlemi ancak ondan sonra başladı. Bu iş için genellikle iki kişi gerekiyordu, biri taşırken diğeri öğeleri teker teker referans numalararı ve koordinatlarıyla birlikte poşetliyordu. Ardından bu öğeler her gece Cebelitarık Müzesi'ndeki laboratuvara (bu da üçüncüsü) götürülüyordu. Burada onları her bir parçayı incelemek, tasnif etmek ve kataloglamak üzere başka bir ekip bekliyordu.

İkinci laboratuvar kalburlama istasyonuydu. Bu genellikle mağaraların kenarındaki kumsaldaydı. İçeride kazılan tekil karelerden çıkan tortu poşetleri buradaki ekibe götürülüyordu. Ekip, malzemenin hangi kareden ve katmandan geldiğine dair bilgi sahibiydi. İşlem boyunca tortu, üstüne hortumla su dökülerek her seferinde daha ince elekli bir dizi kalburdan geçirildi.

Kalburlama işlemini izlemeye bayılırım. Önce görünürde yalnızca bir torba toz olan bir şeyle başlarsınız, kazıcının da gördüğü budur. Mağaranın içindeki kazıcı yalnızca iri öğeleri görür. Kalburlama başlayınca toz akıp gider ve arkasında yüzlerce taş parçası bırakır (bunlar atılabilir), bir de ufak kemikler, kabuklar ve kömür parçaları. Malzeme kuruması için serilir, paketlenir ve daha sonra analiz edilmek üzere müze laboratu-

ve P. Bahn, *Archaeology: Theories Methods and Practice*, Thames & Hudson, Londra, 2011 [*Arkeoloji, Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, 2017].

varına götürülür. Kuşlar sözkonusuyken nasıl Antonio devreye giriyorsa, bu öğelerin de yine uzmanlar tarafından incelenmesi gerekmektedir. Diğerleri belli kemirgen, amfibi ya da sürüngen türlerini teşhis eder. Bu hayvanlar iklime dair iyi göstergelerdir[5] ve bize Neandertallerin ocak başında oturduğu zamanlardaki koşullar hakkında iyi bir fikir verebilirler.

Kömürleşmiş şeyler de bir o kadar kullanışlıdır. Parçalarının tarihleme için kullanılmasının yanı sıra, kömürün parçalara ayrılıp ışık ve elektron mikroskopları altında incelenmesi ateşe girip kömürleşen bitkilerin hücre yapısını açığa çıkarabilir. Zeytin ağacı kalıntıları bu ocaklarda sıklıkla karşımıza çıkar. Zeytin tipik bir Akdeniz iklimi ağacı olduğu için, varlıkları daha kuzeydeki buzullaşmalara rağmen buradaki koşulların bugünküne benzer olduğunu gösterir. Kar baykuşları başka yerlerdeki koşullardan dolayı buralara inmek zorunda kalmış olsa da, varınca kendilerini zeytin ağaçlarının ortasında bulmuşlardır.

Gorham Mağarası'nda kazısı süren karelere dönmek gerekirse, Neandertaller terk ettikten sonra arkalarında bıraktıkları ziyafeti eşeleyen benekli sırtlanlar da bulmuştuk. Bunu bilmemizin sebebi sahanın her yerinde atıklarına (fosilleşmiş dışkı) rastlamamız. 48.000 yıllık sırtlan pisliğini kazımak herkesin harcı olmasa da bizim için heyecan vericidir. Polenlerin bu fosilleşmiş dışkılar içinde çok korunduğunun farkına vardık. Neandertallerin zamanında mağara dışında hangi bitkiler yetiştiğini ortaya çıkarmanın başka bir yolunu bulduk böylece.

Polen, sırtlan gibi bir etçilin dışkısına nasıl giriyordu peki? Sırtlanlar otoburları avlar, leşlerini yerler. Bağırsakları dahil hayvanın her parçasını mideye indirirler. Poleni yutan otçulun

5 Kurbağa, semender gibi amfibilerin çoğunun ve sürüngenlerin sıcaklık ve nem toleransları çok dardır. Bir mağara çökeltisinde belli bir tür bulmak, mağara içinde çökelti oluşurkenki iklim koşullarına işaret eder. Benzer gereksinimlere sahip birkaç tür birlikte bulunduysa, o zamanki iklim koşullarına dair sağlam bir gösterge olur.

kendisidir, bize de bunca zaman sonunda bağırsakları yiyip polenlerin dışkılarında tortulaştığı sırtlanlar vasıtasıyla ulaşmış olur.

Kuş kemiklerinin tespitine dönersek, bunlar laboratuvarımıza ya koordine edilmiş buluntular (bunlar kazıcı tarafından üç boyutlu olarak haritalanmış olanlardır) ya da kalburlanmış malzeme olarak gelir. Her iki durumda da her bir kemiğin geldiği kareyi ve katmanı, yani hayati öneme sahip olan nerede ve ne zaman sorularının cevabını biliriz. Bu malzemenin artık laboratuvarda, belki gelmesi aylar sürecek Antonio için filtrelenmesi gerekir. Mağaradaki belli bir konumdan gelen kuşların türlerini öğrenmeye başladığımız nokta işte burasıdır. Dahası, aynı bölgeden hangi hayvanların, bitkilerin geldiğini bilince Neandertallerin ve kuşların bir arada yaşadığı ekosistemi yeniden inşa edebilmeye başlarız.

12. BÖLÜM

NEANDERTAL GAYRİMENKULLERİ



Avrupa'nın her yanına yayılmış Neandertallere ait pek çok arkeolojik saha vardır. Bu yoğunluk bir ihtimal nüfusun yansımasıdır, Avrupa belki de Neandertallerin kalesidir. Ama belki de örneklem yoğunluğunun yansımasından başka bir şey değildir. Bilindiği üzere Avrupa arkeologlar tarafından esaslı bir şekilde çalışılmışken, Asya'nın çok geniş alanlarında yeterli çalışma yapılmamıştır. Bu problemi Stewart'la tartıştığımızda farklı bir yaklaşım denemeye karar verdik.

Neandertallerin mesken tuttuğu sahaları yaşadıkları çevrenin niteliğine göre ayırabilir miydik? Böyle bir şey, her şeyden öte onların iyi sahaları kötülerinden, kalıcıları mevsimsel olanlardan ayırabilecek yetilere sahip olduğuna işaret ederdi. Neandertal sahalarını incelerken kimse böyle işe kalkışmamış gibi görünüyordu. Bütün sahaların doğrudan karşılaştırılabilir olduğu, Neandertallerin sahalardan elde edebileceği kaynaklar bakımından denk statüde olduğu varsayılıyordu daha ziyade. Elbette arkeologlar belli sahaların işlevlerini incelemişti. Bir saha belli bir avın yakalanacağı bir durak mıydı yoksa aletlerini yapmak için gereken hammaddelere yakın olduğu için mi seçmişlerdi burayı? Bütüne bakıldığında önerme ve çıkarımlardan

bazılarının ikna edici olmadığını ve cevabını aradığımız sorulara karşılık vermediklerini gördük. Kuşları da işin içine katacak taze bir bakış açısında fayda görünce işe koyulduk.

Modern insanları Neandertallerden ayırmak için tekrar tekrar kullanılan tezlerden biri de, ilkinin ileriye dönük plan yapma kabiliyetine ve Neandertallerin aksine belli bir avı hedefleme, yani belirli hayvanları avlamada uzmanlaşma yetisine sahip olmasıdır ("2. Bölüm"). Bizse gösterilen kanıtlarla ikna olmamıştık. Bir örneği ele alalım. Fransa'daki bazı sahalarda bulunan çok sayıda rengeyiği kemiğine, diğer türlerin kemiklerinin oransal azlığına dayanarak, modern insanların rengeyiği avında uzmanlaştığı iddia edilmekteydi.[1] Uzmanlaşma için yeterli bir kanıt mıydı peki bu? Avların erişilebilirliğine dair bilgi olmadan bunu kolay kolay söyleyemeyiz. Rengeyikleri o çevredeki hayvanların yalnızca yüzde 50'sini oluştururken belirli bir sahadaki kemiklerin yüzde 95'ini oluşturuyorsa hesaplar tutabilir. Peki ya saha rengeyikleriyle dolup taşıyorsa ve oradaki hayvanların yüzde 95'ini oluşturuyorlarsa? O zaman avlanmada uzmanlaşmaya dair bir tez ortaya atılamaz. İnsanların hayvanları karşılarına çıkma oranlarına nispetle avladıkları anlamına gelir bu. Diğer bütün türlerden daha fazla sayıda rengeyiği olduğu için

1 P. Mellars, *The Neanderthal Legacy: An Archaeological Perspective from Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1996. Avlanma konusundaki uzmanlaşma Mellar tarafından daha da ileri götürülür: "Neandertal gruplarının, büyük oranda en az üç ya da dört türden –rengeyiği, at, büyük boynuzlular (*Bos* ya da *Bison*) ve kızıl geyik– faydalanmayı içeren görece geniş bir toplama alışkanlığı vardır. Buna karşın, aynı bölgedeki erken Aurignacian (Orinyasiyen) katmanlarından [modern insanlar oldukları varsayılır, bu benim eklemem] ortaya çıkarılan faunaların çoğunda rengeyikleri üstüne çarpıcı bir uzmanlaşma vardır, belgelenen kalıntıların çoğunlukla %90'ından fazlasını rengeyikleri oluşturur." (P. Mellars, "The Impact of Climate Changes on the Demography of Late Neandertal and Early Anatomically Modern Populations in Europe", T. Akazawa, K. Aochi, ve O. Bar-Yosef (ed.), *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*, Plenum Press, New York, 1998, içinde, s. 493–508.) Karşıt bir görüş için bkz. D. K. Grayson ve F. Delpech, "Specialized Early Upper Palaeolithic Hunters in Southwestern France?", *Journal of Archaeological Science*, 2002, 29, s. 1439–49.

modern insanlar Fransa'ya ilk geldiğinde her şeyden çok rengeyiği avlamış demektir. Bunun aksine, Neandertaller aynı alanda yaşarken fauna muhtelif türler arasında daha dengeli bir dağılım göstermiş olabilir.[2]

Step-tundra Avrupa boyunca yayılınca Fransa'daki pek çok sahaya step-tundra hayvanlarının hâkim olduğunu görmüştük. Bu da bize insanların elleri altında bulunan hayvanları avladıklarını söylüyor. Peki ya Neandertaller? Onların da Cebelitarık'taki gibi, farklı farklı türlerin olduğu değişken ortamlarda yaşadığını görmüştük. Bu da Neandertallerin, eğer modern insanların hareket ettiğini düşündüğümüz gibi hareket ediyorlarsa, yani hayvanları bulunurluğa göre seçiyorlarsa, belli türlere daha az yönelmelerinin bekleneceği anlamına gelir. Onların dünyası, step-tundra dünyasına nazaran tek bir türün hâkimiyeti altına daha az girmişti.

Madalyonun diğer yüzü, Neandertallerin belli bir avı yakalamakta uzmanlaşmış olabileceğidir ki bu, bazı araştırmacılara göre, modern insan olmanın alametifarikasıdır. 1990'ların ortasında Cebelitarık Kayası'nın yükseklerinde, Gorham'dan çok da uzak olmayan bir mağarayı ve deniz seviyesinde olsa da çok daha yüksekte (300 metre civarında) bulunan Neandertal mağaralarını kazmıştık. Buradaki kemiklerinin çoğunun dağkeçilerine ait olduğunu fark ettik. Basit bir varsayımda bulunduğumuz takdirde, bizim de modern insanın avlanmada uzmanlaştığına dair şüphe yaratmak için kullandığımız argümanların azizliğine uğradığımız söylenebilir haklı olarak: Cebelitarık Kayası'nın falezlerinde bulunan tek hayvan dağkeçisiyse –ki gayet muhtemeldir– dağkeçisi kemiklerinin çokluğu, uzmanlaşmış avcılığın değil elverişliliğinin bir yansımasıdır. Tabii bu, Gorham ve Vanguard mağaraları, Ibex[3] Mağarası'na (hayal gücümüz çok canlı

2 C. Finlayson, *Neanderthals and Modern Humans: An Ecological and Evolutionary Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

3 (İng.) Dağkeçisi. -yhn.

olduğu için bu adı vermiştik mağaraya) üçünde de yaşayanların aynı olduğunu düşündürtecek kadar yakın olmasaydı doğru olurdu. Gorham ve Vanguard mağaralarının kıyı sahanlığında potansiyel avlar açısından bir çeşitlilik olduğunu, ayrıca Neandertallerin aşağılarda bayağı geyik, at ve diğer otçulları da avladığını biliyorduk. Yani bize kalırsa Cebelitarık Kayası'nın falezlerine tırmanmak, belirli türleri hedef almak açısından plan gerektiren, uzmanlaşmış bir avcılık türüdür.

Neandertallerin stratejik planlamalarına verilecek tek örnek bu değildir muhtemelen. 2000'lerin başında Vanguard Mağarası'ndaki çalışmamız sırasında başlıca av hayvanının Akdeniz foku olduğu bir Neandertal yerleşimi katmanı keşfetmiştik. Neandertallerin bazı zamanlarda –belki de yavrularıyla beraber sahile geldiklerinde– fokları hedef almış olabileceğini düşündürmüştü bu. Bazı yavru fok kemikleri de bu çıkarımı destekliyor olabilir. O zamana kadar kimse Neandertallerin böyle bir davranışta bulunabileceğini aklına getirmemişti. Fok avı meselesini "13. Bölüm"de açacağım.

Eğer Neandertaller avcılık ve diğer toplayıcılık faaliyetlerini stratejik olarak planlamaya imkân veren yeterliliğe sahiplerse, yaşadıkları ortamların niteliği de biyolojik çeşitiliği yüksek; farklı türden besin, avlanma ve toplayıcılık habitatları sunan; barı*nma imkânları arasından seçim yapma fırsatı veren yerleri ya da çeşitliliği düşük ama belirli bir hedef türün yüksek yoğunlukta yaşadığı yerleri seçebilme yetilerini yansıtır. Zar zor hayatta kalan ya da devam ede*bilmek için göçmenlere bel bağlayan marjinal popülasyonların da olması ihtimal dahilindedir. Bütün sahaları eşit olarak yargılayamayacak olsak da antik insan yerleşimi sahalarına bakılırken tekrar tekrar yapılan şey budur. Bizim için bu ayrım, Neandertallerin ve diğer insanların bölgelere nasıl yerleştikleri ve nihayetinde nasıl sağlıklı popülasyonlar

içinde hayatta kaldıkları konusunda yeni görüşler üretme hususunda kritik önem teşkil eder.

Hedefimize ulaşabilmek için Cebelitarık'ın iyice araştırılmış sahaları ile insanlara farklı imkânlar sunmuş olabilecek, yine yakınlardaki iyice araştırılmış sahaları karşılaştırmaya karar verdik. Bunun için de yıllar boyunca oldukça detaylı incelenmiş bir Neandertal sahası olan Zafarraya'yı seçtik.[4] İspanya'nın Granada vilayetinde bulunan Zafarraya mağarası, Cebelitarık'tan çok da uzak değildir –düz bir çizgiyle 140 kilometre kuzeydoğusuna düşer– ve bir kireçtaşı sırtı üstüne oturmuştur. Cebelitarık deniz seviyesindeyken ve her zaman kıyının yakınında olmuşken, Zafarraya deniz seviyesinin 1.022 metre üstünde yer alan, bugün itibarıyla en yakın kıyıdan 25 kilometre uzaklıkta bulunan bir dağ sahasıdır.

Arkeolojik Neandertal katmanlarıyla bağlantılı olarak bulunan kuşlar, iki saha arasındaki ekolojik farkların işareti olabilir mi? Toplamda 160 tür bulunan Cebelitarık sahasındaki kuş zenginliğini görmüştük. Bunları mağaralara bölersek, Gorham Mağarası'na 151, Devil's Tower'a 77, Vanguard Mağarası'na 73, Ibex Mağarası'na 23 tür düşer. Tek bir mağara bulunan Zafarraya sırtında ise yalnızca 35 kuş bulunmuştur. Zafarraya yıllar boyunca geniş bir ekip tarafından etraflıca çalışılmış bir saha olduğu için herhangi bir örneklem yanılsamasını ihtimal dışı bırakabiliriz. Farklılıklar başka bir şeye delalet etmektedir.

Her iki sahadaki kuş türlerini incelediğimizde Zafarraya'nın Cebelitarık'ta da bulunan bir grup türü içerdiği gün yüzüne çıkar. Fark, Zafarraya'da bulunmayan pek çok türün Cebelitarık'ta bulunmasıdır. Zafarraya'daki türlerin yarısından fazlası falez mukimleridir. Bunlar da iki gruba ayrılır: yerleşik leşçiller (örneğin akbabalar, kargalar) ile yalnızca bahar ve yaz aylarında

4 C. Finlayson vd., "Using birds as indicators of Neanderthal environmental quality: Gibraltar and Zafarraya compared", *Quaternary International*, 2016, 421, s. 32–45.

bulunabilecek, böcekle beslenen göçmenler (örneğin ebabiller, kırlangıçlar). Bu kuşlar Cebelitarık'ta da bulundu ama bunun yanı sıra sulak arazilere has türler, kıyı ve deniz türleri ile orman, maki, açık arazi türleri de vardı.

Farklılıklar iki sahadaki ekolojik koşulları yansıtır. Deniz seviyesindeki Cebelitarık kuşlara yüksek dağ sahasında mümkün olamayacak bir habitat aralığı sunuyordu. Bu habitatlar elbette diğer hayvanlar ve Neandertaller için de geçerliydi. Analizimizin bir parçası olarak Cebelitarık'taki tekil mağaraları kendi aralarında ve Zafarraya'yla karşılaştırdık. Neandertallerin dağkeçisi avlamak için gittikleri yer, Cebelitarık Kayası üstünde 300 metre yükseklikteki avlanma durağı olan Ibex Mağarası'ydı. Diğer Cebelitarık mağaralarından oldukça farklıydı ve bulunan kuşlar açısından Zafarraya'ya en çok benzeyeniydi. Zafarraya'da pek çoğu Neandertaller tarafından öldürülmüş hayvanların kemikleri vardı ve bunların yüzde 80'inin dağkeçilerine ait olduğunu anlayınca hayrete düşmüştük.

Bulguları bir araya getirdiğimizde önümüze belirgin bir manzara çıktı. Kıyıdaki sahalar, Neandertallerin elinde pek çok ekolojik seçeneğin olduğu yerlere işaret ediyordu. Bulunan taş aletlerin türlerine baktığımız ve kamp ateşlerinin tekrar tekrar kullanılmasını bir kanıt olarak ele aldığımız bir başka çalışmada,[5] Gorham Mağarası'nın Neandertallerin tekrar tekrar yerleştiği bir saha olduğunu göstermiştik. Ibex Mağarası'nın ise Neandertallerin yakınlarda bulunan belli bir tür çakmaktaşı için doğaçlama olarak seçtikleri ve muhtemelen acele bir av için gereken aletleri yine doğaçlama olarak yaptıkları bir yer olduğu ortaya çıkmıştır. Fok avladıkları Vanguard Mağarası da, Gorham'a yakın olsa da, belirli amaçlar doğrultusunda zaman zaman ziyaret edilen bir yerdi.

5 C. Shipton vd., "Variation in Lithic Technological Strategies among the Neanderthals in Gibraltar", *PLoS One*, 2013, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0065185

Yüksek bir dağ konumunda bulunan Zafarraya'yı da Neandertallerin belirli bir amaçla gittiği geçici yerleşim sahaları listesine ekleyebiliriz. Neandertallerin kışın yaşamak için Zafarraya'ya çıktıklarını hayal etmek güçtür. Kıyıya kadarki 25 kilometrelik mesafe, deniz seviyesinin daha düşük olduğu zamanlarda biraz daha uzamış olabilir ama geçilmez değildir. Yani Neandertallerin, tıpkı Gorham Mağarası'ndakilerin benzer bir amaçla Ibex Mağarası'na çıkmaları gibi, baharları ve yazları dağkeçisi peşinden Zafarraya'ya tırmanmış olmaları son derece muhtemeldir. Cebelitarık'takilerin yürüme mesafesi çok daha kısaydı. Çeşit çeşit kaynağın ellerinin altında olduğu ekolojik açıdan zengin topraklarda yaşıyorlardı, bu kaynaklar kullanılabilir oldukça da mevsimden mevsime aşağı yukarı ve kıyı boyunca hareket ediyorlardı. Çevresel açıdan baktığımızda niteliği yüksek, ihtiyacınız olan her şeyin elinizin altında olduğu bir yerdi burası. Zafarraya ise belirli bir av için yılın belirli zamanı ziyaret edilebilecek bir yerdi. Kaynaklar Cebelitarık'takine ve kendi kıyı bölgelerine kıyasla kısıtlıydı ama burada mevsimlik sahalar arasındaki mesafe kesinlikle daha uzundu ve muhtemelen uzun mesafeli hareket etme gereksinimi yaratıyordu. Cebelitarık Neandertalleri, Zafarraya'dakilerle kıyasla daha rahat bir hayat idame ettirmişti ve bunu kuşlar sayesinde keşfettik. Daha da önemlisi bu alıştırma bize Neandertallerin, kaynakların nerelerde olduğuna, onların peşinden ne zaman gidileceğine dair berrak bir bilgiye sahip zeki insanlar olduğunu gösterdi.

Benzer bir alıştırmayı, kuşların da bulunduğu diğer Neandertal bölgelerini karşılaştırarak hayata geçirebiliriz. Stewart bu heyecan verici çalışmayı doktora kapsamında yürütüyor ama şimdilik tüm Neandertal yerleşim sahalarının insanları besleme ve hayatta tutma açısından birbirine denk olmadığını söyleyelim. Kaynak bakımından zengin bazı yerler, yakındalarsa, Cebelitarık'taki gibi yarı yerleşik bir yaşama olanak vermiş olabilir.

Başka mahaller ise Neandertalleri yıl boyunca bir ya da daha fazla kez kamp değiştirmek zorunda bıraktığı için onları baskıya maruz bırakmış olabilir. İşi uç noktaya götürürsek, Fransa'daki gibi step-tundranın çevreyi ele geçirdiği durumlarda bu mevsimsel hareketlerin gitgide daha uzun mesafeler katetmeyi gerektirmeye başlamış ve görece küçük bölgelerde yaşamaya dayanan Neandertal yaşam tarzını tehdit etmiş olması mümkündür diyebiliriz.[6] Örtü yoksunu step-tundra, Neandertallerin pusu avı yapmasını zorlaştırmakla kalmamış, onları gitgide artan mesafeler katetmek zorunda bırakarak sınırlarını da zorlamıştır.

6 J. Féblot-Augustins, "Raw material transport patterns and settlement systems in the European Lower and Middle Palaeolithic: continuity, change and variability", W. Roebroeks ve C. Gamble (ed.), *The Middle Palaeolithic Occupation of Europe*, Leiden Üniversitesi, Leiden, 1999 içinde, s. 193–214.

13. BÖLÜM

FOKLAR İLE DENİZ SALYANGOZLARI HAKKINDA



Şu âna dek Neandertallerin kuşların yaşadığı yerlerden hiçbir zaman çok uzakta olmadıklarını tespit ettik. Karşılaştıkları türler bölgeden bölgeye ya da tek bir bölge içinde iklim değişikliğine bağlı olarak çeşitlilik göstermiş olabilir. Bazı özellikleri paylaşan kuşlar, örneğin yerde yaşayan ve kendini ele vermeyen tüyleriyle özellikle günbatımı ve gündoğumunda faal olan kuşların Neandertallerle sürekli ilişkili olduğu görünmektedir ama Neandertallerin onlardan gerçekten istifade ettiğini ya da herhangi bir şekilde onlarla etkileşime girdiğini gösterebilmiş değiliz. Bunun için arkeolojik katmanlar içinde tortulaşmadan önce, tortulaşma sürecinde ve tortulaşmanın ardından kemikleri etkileyen süreçleri anlamakta uzmanlaşmış zooarkeologlara ihtiyacımız vardır. Bu disipline tafonomi denir. Cebelitarık mağaralarındaki çalışmamızda bize yardım etmeleri için onlara müracaat ettik. İlk önce deniz omurgasızlarına, sonra deniz memelilerine ve balıklara baktık, son olarak da dikkatimizi kuşlara yönelttik.

Uzun yıllardır modern insanları tanımlayan şeyin, atalarımızı tropik Afrika'nın bir bölgesinden çıkıp dünyayı kolonize edecek kadar başarılı kılan davranışsal paket olduğuna yönelik

yerleşik fikirle mücadele halindeyim. Bu süreç içinde de modern davranış paketinin lütfuna uğramamış diğer bütün insan popülasyonlarının yerini almışlar. Modernite yalnız bize has bir şeymiş. Bu paketin kilit özelliklerinden biri de midye ve deniz salyangozundan foka, kıyısal kaynaklardan istifade etmektir. Modern insanların 100.000 yıl önce yaşadığı Güney Afrika'dan gelen kanıtlar da bunun alametifarikası olarak görülür.

Nature'da 2007 yılında yayınlanan bir makalede[1] arkeolog Curtis Marean ve ekibi, Güney Afrika, Pinnacle Point'te modern insanların deniz omurgasızlarından (örneğin midyeler, deniz salyangozları) istifade ettiğine dair kanıtları ortaya koymuştu. Bu hayvanların kalıntılarının bulunduğu arkeolojik katmanın tarihi de hayli dikkat çekiciydi. Bu omurgasızlardan 164.000 yıl önce istifade edilmişti. Bunlar modern insanlar olsalar da hâlâ Orta Taş Devri (OTD) içindeydiler ve Richard Klein ile ekibinin modern davranışlara doğru Güney Afrika'da gerçekleşen atılımın işareti olduğunu savundukları 50.000 yıl eşiğine ("2. Bölüm") gelmek için daha çok yolları vardı. Bu yeni sonuçlar, iddiayı daha da güçlendirir şekilde, insanın yolculuğunda önemli bir adıma işaret ediyordu. Marean ve meslektaşları, bir kısmı yüksek ihtimalle kişisel ziynet olarak kullanılan kırmızı aşıboyası parçaları bulmuşlardı ki bu da sembolik davranışa delalet ediyordu. Taş aletlerin arasında dilgicikler de bulmuşlardı. Yonga yerine dilgi üretilmesi Paul Mellars'ın modernite işaretleri arasında yer aldığı için ("1. Bölüm") bu çalışma da modern davranışın kilit özelliklerini gösterdiği iddiasındaydı: ekonomide değişim (deniz ürünlerinden istifadeye doğru gidiş), teknoloji ve sembolizm kanıtları.

Marean'in ekibinin ulaştığı sonuçlar, şüphesiz bir yandan modern davranışın kökenlerini zamanda geriye, 50.000 yılın

1 C. W. Marean vd., "Early human use of marine resources and pigment in South Africa during the Middle Pleistocene", *Nature*, 2007, 449, s. 905–9.

da ötesine götürme yönündeki iddiaları pekiştirmiş oldu. Öte yandan bu davranışları ortaya koyanlar da modern insanlardı. Yine de Neandertallerden üstünlerdi, onların yapamadıklarını ya da yapmayı çok sonradan öğrendikleri şeyleri yapıyorlardı. Pinnacle Point'te gözlemlenen bu davranışsal değişim, modern insanların kıyıları takip ederek Afrika'dan dışarıya doğru gerçekleştirdikleri coğrafi yayılımın sebebi olduğu iddia edilen kıyısal adaptasyonun en erken kanıtına işaret ediyordu.[2]

Marean'ın ekibinin Pinnacle Point'te şahit olduğu şeyi, Klein'ın modern davranışsal atılımının düşünülenden çok daha önce gerçekleşmiş bir versiyonu olarak değerlendirdiği açıktır. Sisteme çekilen ince ayardan başka bir şey değildi. O zamanlar modern insanlara dair en eski fosil kanıtlar aşağı yukarı 200.000 yıl öncesine tarihleniyordu, Marean ve meslektaşları da şu yorumda bulundu: "Kıyısal yerleşimi, dilgicik teknolojisini, pigment kullanımını ve deniz kabuklularına doğru genişleyen bir beslenme düzenini içeren diyetsel, teknolojik ve kültürel paketin ilk kez göründüğü yeri tespit ettik ve bu tarih modern insanların biyolojik olarak ortaya çıktığı tarihe oldukça yakın." Önermenin, davranışı modern insanın ortaya çıkmasıyla ilişkilendiren ikinci kısmı elbette artık geçerli değil çünkü son iddialara göre modern insanın ortaya çıkışı 300.000 yıl öncesine kadar gidiyor.[3] Bu noktada anlatıları durmadan eğip bükmenin bir sonucu olarak, karşımıza açıklamaya muhtaç bir başka paradoks çıkıyor: Modern insanların modern davranışları geliştirmesi neden 125.000 yıl sürmüştü?

Bu noktada düşünce tarzımızda bir sorun olabilir. Bütün bunlar, şu âna kadar kıyı yumuşakçalarının insanlar tarafından kullanımına dair en eski kanıtın bu olması, dolayısıyla insan

2 R. C. Walter, "Early human occupation of the Red Sea coast of Eritrea during the last interglacial", *Nature,* 2000, 405, s. 65–9.

3 J. J. Hublin vd., "New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of *Homo sapiens*", *Nature,* 2017, 546, s. 289–95.

davranışında o tarihte ortaya çıkan bir değişimi yansıttığı varsayımına dayanıyor. Pinnacle Point'i bu kadar özel yapan niteliklerden biri de topografisidir. 125.000 yıl kadar önce son buzullararası dönemde yaşanan küresel ısınmayla ilişkilendirilen deniz seviyesinin yükselmesi olayını, sarp bir falezin üstünde olduğu için atlatabilmişti. Deniz seviyesindeki bu yükseliş muhtemelen, buradaki ve başka yerlerde daha aşağıda bulunan mağaraların içindeki benzer kanıtları alıp götürmüştür. Bununla birlikte elbette kıyı sahalarının daha eski kullanımına dair kanıtları bile bulmak zor, hatta imkânsızdır. Zamanda geriye gittikçe bu iş daha da güçleşir. John Shea'nın jeolojik aşınmaya dair yaptığı vurgu da bu yöndedir ("2. Bölüm"): Geriye doğru gittikçe bulunacak korunmuş malzeme de gitgide azalır. Pinnacle Point bize insanların 164.000 yıl önce kıyı kaynaklarından istifade ettiğini gösterse de insanların bunu yapmaya başladığı zamanı bire bir gösteremez. Belki de hiç bilemeyeceğimiz bir şeydir bu.

Pek tabii, karşılaştırmalı metoda sığınıp Neandertallerin kıyı kaynaklarından istifade edip etmediklerini, ettilerse bunun ne kadar geriye gittiğini sorabiliriz. Pinnacle Point insanlarıyla karşılaştırabileceğimiz davranışlar bulduğumuz takdirde ise ortaya bazı önemli meseleler çıkacaktır. Kıyı kaynaklarından istifade etmek modern insana özgü bir davranış olarak görülüyorsa, Neandertallerin de modern insan davranışları sergiledikleri anlamına mı gelir bu? Öyleyse hepsi moderndir demektir ki bu durumda modern insanlar ile Neandertaller arasındaki bilişsel farklılığa dair bütün önermeler çöp olur. Dahası, modern insanların dünyaya yayılmalarının önşartı kıyıdan istifade ise Neandertaller neden benzer bir coğrafi başarı yakalayamamıştır?

Zaman zaman Cebelitarık'taki Neandertal mağaralarına misafir kabul ederiz. Bu mağaralar 2016'da, neredeyse 100.000 yıllık uzun bir süre boyunca Neandertal yerleşimi oldukları için Dünya Mirası Listesi'ne girdi. İki ana mağara olan Gorham ve

Vanguard'da ziyaretler katı biçimde denetlenir ve yıllık 120 ziyaretçi kotasına tabidir. Bunun sebebi içeri girdiğinizde antik kamp ateşleri, insan yapımı objeler, kemikler ve birkaç sürprizle dolu hakiki hazineler sebebiyle adımınızı nereye attığınız konusunda çok dikkatli olmanızın gerekmesidir. Bu sürprizlerden birine "21. Bölüm"de değineceğim.

Bu mağaraları 30 yıla yakın süredir kazıyor, Neandertallerin bu mağaralardaki faaliyetlerine dair detaylı kanıtları yavaş yavaş bir araya getiriyoruz. Geniş, katedral benzeri Gorham Mağarası'na girmek ziyaretçilerde büyük bir etki bırakır. Bu kadar büyük olduğunu asla hayal etmezler. Yukarı doğru yürürken belirli bir noktada duraklarım. Gözleri büyük boşluğa ve oradaki oluşumlara takılıp kaldığı için görecekleri şey onlar için tamamıyla sürpriz olur. Mağaranın Neandertallerin 55.000 yıl önce yerleştiği bir bölgesinde olduğumuzu açıklarım. Ardından da bir sütunu ve deniz salyangozu kabuğunu gösteririm. Sonra bir tane midyeyi, çok geçmeden deniz kabuklularıyla dolu bir çökelti hattını görmüş oluruz. Bizzat Neandertaller tarafından kesici aletler olarak işlenmiş yongaları gösteririm. Nendertallerin yakınlardaki kayalık sahilden topladıkları deniz yumuşakçalarını yemek üzere durdukları bir sahanın üstünde dururuz. Sonra ziyaretçileri sahile götürüp bu kadim midyelerin ve deniz salyangozlarının yaşayan devamcılarını gösteririm.

Bu arkeolojik katman emsalsiz değildir. Mağaralardaki kazılarımız boyunca deniz yumuşakçası kabuğuyla dolu pek çok antik taban bulduk. Bu mevkilerden bir tanesi "bir Neandertal topluluğunun yaşamının bir günü" olarak tarif edilebilir. Sözü geçen arkeolojik katman Vanguard Mağarası'ndadır. Bu mağaranın bir özelliği de antik (artık sualtında kalmış) kıyı sahanlığı kumullarının belli başlı rüzgâr koşullarıyla birlikte hızla mağaranın içine girmiş olmasıdır. Bu hızlı kum girişiyle birlikte mağarada ortada bırakılan her şeyin üstü örtülmüştür. Biz burayı

kazınca ortaya gizli bir sahne çıkmış oldu, hem de insanlardan 70.000 yıl boyunca gizlenmiş bir sahne.

Bir kamp ateşiyle, sağa sola yayılmış tipik Neandertal aletleri ve yumuşakça kabukları bulduk. İki yüz parçadan fazla ufak yonga ve taş döküntü tek bir çekirdek oluşturacak şekilde birleştirilebildi. Bu da bize Neandertallerin daha önceden seçtikleri bir taşı mağaraya getirdiklerini, aletleri tam da kazdığımız yerde yaptıklarını gösterdi. Aletleri yaparken ateş yakmış, midyeleri de ateşe koymuş olmalılar. Neandertaller ardından sahayı terk etmişler, kum mağaranın içine rüzgârla taşınmış ve Neandertallerin deniz kabuklusu barbeküsünün kalıntılarının üstünü örtmüştür.

Bu antik barbekü kalıntılarına bakan, beraber çalıştığımız zooarkeologların incelemeleri bizim için hayati önemdedir. Onların çalışmaları, kabukları mağaraya getirenlerin insan, bizim durumumuzda da Neandertal olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Bu faaliyetin bazı göstergeleri deneyimsiz bir göz için bile aşikârdır – deniz salyangozu kabuklarının ağzındaki çentikler, onların sahildeki kayalardan nasıl sökülüp alındığının hikâyesini anlatır. Hayvanlar kabuklarından çıkartılırken taş aletlerin bıraktığı mikroskobik sıyrık izleri ya da ateşte yanmaya dair göstergeler ise Neandertallerin varlığına işaret eden kanıtlar arasında yer alır.

Neandertallerin Cebelitarık'taki deniz yumuşakçalarından istifade etmesi, modern insanların Güney Afrika'daki benzer davranışlarıyla karşılaştırılabilir niteliktedir. Daha önce gördüğümüz üzere bu davranış, modern davranışın doğuşuna isnat ediliyordu. Önümüzde iki yol var: Ya Neandertallerin en azından bu açıdan modern davranışlar sergilediklerini kabul etmek ya da deniz yumuşakçalarından faydalanmayı modern davranış listesinden çıkarmak. İkincisini yaptığımız takdirde modern insanın kıyılar boyunca gerçekleştirdiği coğrafi yayılımın asli

sebeplerinden birini yitirmiş oluruz. Pinnacle Point'in yorumlanışının da gözden geçirilmesi gerekir.

Neandertallerin kıyı habitatlarından deniz yumuşakçası toplama işini Pinnacle Point'ten çok sonra, neredeyse 100.000 yıl sonra yaptıkları söylenebilir. Başka bir sahadaki Neandertal yerleşimini inceleyen bir ekiple işbirliği halindeydim. Antik insan yerleşimleriyle ilişkilendirmekte güçlük çekeceğimiz tuhaf bir mevkiydi burası. Bajondillo Mağarası'nın pek de mağaralığı kalmamıştır; zamanında deniz seviyesinde olan küçük bir uçurumun yamacındaki bir dolgudan ibarettir artık. Gorham ve Vanguard mağaralarının 90 kilometre kuzeydoğusunda kalır. Bugün oraya ulaşmak için Costa del Sol'un en büyük şehirlerinden biri olan Torremolinos'un merkezinden geçmeniz gerekir. Burada turist güruhunun arasında bir apartman kompleksinin girişi bulunur, saha da bu mülkün arkasındadır.

Sevilla Üniversitesi'ndeki arkadaşlarım Miguel Cortes ile Marili Simon, yıllardır buraya erişmek için itinayla müzakere ediyor ve kazıları sürdürüyorlardı, sonunda mükâfatını gördüler.[4] Görünüşe bakılırsa Neandertaller bu sahayı kıyının şimdikinden daha yakında olduğu bir zamanda mesken tutmuştu. Cebelitarık'taki gibi burada da midye de dahil olmak üzere, deniz yumuşakçası topluyor ve yiyorlardı. Bajondillo bize Neandertallerin bu hayvanları 150.000 yıl kadar önce de yediklerini gösteriyor. Bu tarihler ile Pinnacle Point'inkinin hata payları da çakışır. Neandertaller yalnızca modern insanlarla aynı davranışları sergilemiyor, bunu benzer zaman aralığında yapıyordu.

Güney Afrika'da bulunan Richard Klein ve çalışma arkadaşları,[5] modern insanların Güney Afrika kulaklı fokuyla bes-

4 M. Cortes-Sanchez vd., "Earliest Known Use of Marine Resources by Neanderthals", *PLoS One*, 2011, 6, e24026.

5 R. G. Klein ve K. Cruz-Uribe, "Exploitation oflarge bovids and seals at Middle and Later Stone Age Sites in South Africa", *Journal of Human Evolution*, 1991, 31, s. 315–34.

lendiklerini keşfetmişti. Fokların yakalandıkları devre baktıklarında, Geç Taş Devri (GTD) insanlarının (davranışsal olarak modern oldukları varsayılmaktadır), kendilerinden önceki, daha ilkel olan Orta Taş Devri (OTD) insanlarından çok daha farklı davranışlara sahip olduklarını gördüler. OTD insanlarının, daha genç hayvanları avlayan GTD insanlarına kıyasla daha yetişkin ve yetişkinliğe adım atmak üzere olan fokları avladıklarını fark ettiler. Buna getirilen yorum da, OTD insanlarının kıyıya yaptıkları ziyaretleri genç fok varlığının zirve yaptığı mevsimlere denk getirmede başarısız olduğu, davranışlarının daha çok bütün yıl boyunca sahili eşeleyen kahverengi sırtlanlara benzediğidir.

Cebelitarık'taki Vanguard Mağarası'nda çalışmaya başlamamızın üstünden birkaç yıl geçmişti ki tuhaf görünümlü kemikler bulunan bir arkeolojik katman keşfettik. Çok geçmeden karşımızdaki şeyin ne olduğunu anladık. Akdeniz foku kemikleriydi bunlar. Kemikler, mağaranın içindeki bir Neandertal kamp ateşinin yanında taş aletlerle birlikte; dağkeçisi, bayağı geyik, yabandomuzu, bozayı gibi kara memelilerinin kemikleriyle karışmış halde bulundu. Başka sürprizler de bizi bekliyordu. Bulunan tek deniz memelisi fok değildi. İki yunus türünün kemiklerine rastladık: bayağı yunus (tırtak) ile şişe burunlu yunus (afalina). Deniz yumuşakçası kabuklarının yanı sıra balık kalıntıları da vardı. Zooarkeologlar bir kez daha bütün kemiklerin detaylı tafonomik incelemesine giriştiler. Neandertallerin kemikleri tahrif ettiğine dair, kesme ve yakma izlerine dayanan açık kanıtlar vardı.[6]

Bütün deniz memelilerinde bu izler görünmese de bazılarında vardı. Her halükârda kemiklerin hepsi açık biçimde Neandertal kamp ateşiyle bağlantılıydı. Arkeolojik katmanın tarih-

6 C. B. Stringer vd., "Neanderthal exploitation of marine mammals in Gibraltar", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2008, 105, s. 14319–24.

lenmesi bize faaliyetin 125.000 yıl kadar önce, son buzullararası dönemde gerçekleştiğini söylüyor. Bu tarihler bize mantıklı geldi. Küresel iklim değişikliği zamanıydı, deniz mağaralara oldukça yakındı muhtemelen, dolayısıyla Neandertallerin fokları ve yunusları çok uzağa taşımasına gerek kalmamıştı. Bu bizim için Neandertallerin Güney Afrika'daki insanlarla çok benzer davranışlar sergilediğinin su götürmez kanıtıdır, bunu Güney Afrika'dakilerden daha evvel yapmış olma ihtimalleri de baki.

Klein'ın ekibi çalışmamızı eleştirdi[7] çünkü onlara göre elimizde Neandertallerin deniz memelisi yakalamasının düzenli ve sistematik bir faaliyet olduğunu gösterecek kadar kemik yoktu. Kanıtlar bir kez daha eğilip bükülüyordu. Onlara göre Neandertallerin davranışları da sırtlanlarınkine benziyordu. Neandertallerin çok daha önceleri deniz memelilerinden istifade ettiğini gösterdiğimiz için memnunduk. Bu hayvanları, özellikle de yunusları nasıl yakaladıklarını gösterebilmemiz mümkün olmasa da, aynı şey Güney Afrika'da çalışanlar için de geçerliydi. Mağaranın çok küçük bir kısmını kazmış, yetişkin ve genç fokların yanı sıra iki de yunus türü keşfetmiştik. Ya şansımız epey yaver gitmişti ya da bu kadar küçük bir alan içindeki bu kadar fazla materyal özel bir şeyi açığa vuruyordu. Arkeolojik katmanın kalanı kazılmak üzere bizi bekliyor, yani Neandertallerin sırtlanlar gibi davranıp davranmadığını zaman gösterecek.

Zooarkeologların çalışmaları bize Neandertallerin neler yapabileceğini göstermişti. Bizim elimizde kalansa belki de yanıtını hiçbir zaman bulamayacağımız sorular oldu. Tahtadan bir şeyler yapıp denize açılmışlar mıydı? Yunusları ve balıkları yakalayacak ağları var mıydı? Bunlar abartılı gelebilir ama kanıtların kolay bozunur malzemeler karşısında nasıl yanlı olduğunu bilince ("1. Bölüm") bunları asla bilemeyebileceğimizi ka-

7 R. G. Klein ve T. E. Steele, "Gibraltar data are too sparse to inform on Neanderthal exploitation of coastal resources", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2008, 105, E115, doi: 10.1073/pnas.0809985106

bullenmemiz şarttır. Elbette bu, denize açılıp deniz canlılarını yakalayacak teknolojiden yoksun oldukları anlamına gelmez. Sadece açık fikirli olup bu ihtimali gözden kaçırmamamız gerektiği anlamına gelir. En önemlisi, elimizdeki sınırlı verilerden yola çıkarak aksi yönde iddialarda bulunmamamızdır.

Kafamı kurcalayan tek bir şey vardı. Mağaralarda o kadar fazla kuş kalıntısı bulmuştuk ki Neandertallere işaret eden kanıtlar bulmamız da şaşırtıcı değildi. Zooarkeologların bu **işaretleri** ortaya çıkarmakta zorlanacağını biliyorduk. Kocaman bir geyiğin bacağından et parçası kesmek ile küçük bir kuşun göğsündeki eti yemek arasındaki farkı bir tasavvur edin. Kuşa keski gerekmez, ellerinizle halledersiniz, peki bu arkasında ne iz bırakır? Yumuşakçalarla memeliler sağ olsun, kuşlarla meşgul olma zamanının geldiğinde karar kıldık.

14. BÖLÜM

KUŞLAR BİLE DENGİ DENGİNE



Bu satırları yazarken Cebelitarık'taki Neandertal mağaralarında kalıntıları gün yüzüne çıkarılan kuş türü sayısı 160'a dayanmıştı. Avrupa'daki bütün kuş türlerinin yüzde 30'una tekabül eden sarsıcı bir sayı bu. Uzun yıllar boyunca Gorham ve Vanguard mağaralarından çıkardığımız kuş kalıntılarının sayısı bir hayret sebebiydi. Üstelik daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, Neandertallerin kuş yakalayamayacağı varsayımı düşünülünce tam bir muamma çıkıyordu ortaya. Neandertaller getirmediyse bunca kuş mağaralara nasıl gelmişti? Etçiller mi getirmişti yoksa büyük bir baykuş mu? Adaylar vardı şüphesiz. Mağaralarda İber vaşağı, yabankedisi ve kızıltilki izlerine rastlanmıştı. Kuşları yakalayıp mağaraya getirenler bu memeliler olabilirdi. Bir de bu işin müsebbibi olabilecek büyük gündüzcül alıcı kuşlar ve baykuşlar vardı. Bunların arasında yer alan bayağı doğanlar ve ada doğanları kuş avcısıyken, büyük puhuların geniş menüsünde kuşların da yeri vardı. Ne var ki, 10 gram gelmeyen ufak ötleğenden ağırlığı 10 kiloyu bulan toy kuşlarına varan bu çeşitliliği tek başına açıklayabilecek bir yırtıcı yoktu.

Kuşların hâlâ mağaraların yakınındaki Cebelitarık falezlerinde yakalandığını biliyordum. Bayağı doğanlar buralarda yuvalar ve şehir güvercinlerinden tutun da hiçbir şeyden şüphelenmeyen, göç yolunda yorgun düşmüş göçmen kuşlara kadar

pek çok kuşu havada kapar. Cebelitarık'taki puhuların, martılara özel bir düşkünlüğü varmış gibi duruyor. Mağaralara indiğimizde kanatları hâlâ iskeletlerinin üstünde duran, bir önceki gece oraya baykuşlar tarafından getirilmiş gümüş martı ölüleri buluruz sıklıkla. Yine de bu kadar farklı türden ve boyuttan tekil kuşun bu yırtıcılarca mağaraya nasıl getirildiğini anlamakta güçlük çekiyordum. Gorham Mağarası'nın arkalarında bolca bulunan kuş kalıntılarının, pek sık bu kadar derine inmeyen kuşlar tarafından taşınmış olması düşük ihtimal gibidir.

Kuş kemiklerinin kapsamlı bir tafonomik incelemesine gereksinim vardı, bunun için de ihtiyacımız olan, varsa eğer Neandertal faaliyetlerinin alametlerini ayırt edebilecek tecrübeli zooarkeologlardı. Neandertallerle otuz yıldır bu kadar haşır neşir olmuş biri olarak ispatın buradan gelebileceğine kani olmuştum. Kanıtın çakmaktaşından keskilerin etin derinlerine saplandığı büyük otçul memeli kemiklerindeki kadar aşikâr olamayacağını biliyordum ama en azından büyük kuşlarda da keski kullanılmış olmalıydı. Kuşlar pişirildiyse yanma izleri de olmalıydı. Oysa neler bulacağımızı tahmin bile edemezdim.

2010 yılında Tarragona'daki Universitat Rovira i Virgili'de doktorasını tamamlamak üzere olan zooarkeolog Ruth Blasco'yla irtibat halindeydim. 2009 yılında yayınladığı, Valensiya'daki Bolomor Mağarası'nda insanların ördeklerden istifade etmesine dair bulduğu kanıtları gösterdiği makalesinden[1] dolayı çalışmalarına ilgi duymaya başlamıştım. Ördek kemiklerinin 150.000 ila 200.000 yıl öncesine ait bir arkeolojik katmanda bulunmasıysa özellikle ilgi çekiciydi. Bu dönem, son buzullarası dönemden evvelki soğuk dönemle, Güney Afrika'daki Pinnacle Point'te yumuşakçalardan istifade edildiği ("13. Bölüm") za-

1 R. Blasco ve J. Fernández Peris, "Middle Pleistocene Bird Consumption at Level XI of Bolomor Cave (Valencia, Spain)", *Journal of Archaeological Science*, 2009, 36, s. 2213–23.

manla çakışıyordu. Zaman ve konum (İspanya'nın doğusu) bu insanların Neandertaller olması gerektiğini söylüyordu.

Ruth, Tarragona'da uzun yıllardır tanıdığım dost canlısı Katalan Jordi Rosell'le birlikte çalışıyordu. Jordi, İspanya'daki meşhur saha Atapuerca'daki kazı ekibinin kıdemli üyesiydi. Onları Cebelitarık'taki kuş koleksiyonuna bakmak için nasıl beraber çalışabileceğimizi görüşmek üzere davet ettim. İkna etmek çok zor olmadı. Gorham Mağarası Neandertallerin çalışılabileceği asli sahalardan biriydi. Fırsatı değerlendirmelerinden memnundum.

Koleksiyonlar üstünde sistematik bir çalışmaya giriştik. On yıllardır yürütülen kazılardan çıkarılmış çok sayıda materyalimiz olduğu için belli türlere odaklanmamızın manası yoktu. Hepsine bakmamız gerekiyordu. Her sene yaz aylarındaki kazılardan yeni materyaller geldiği için hacimde bir küçülme sözkonusu değildi. 2010'un sonlarına doğru elimizde daha yakından bakmayı hak eden bir şey olduğu belirginleşti. Alıcı kuş ve kargagil kemiklerinin[2] yaygın olduğunu ve üzerlerinde Neandertaller tarafından bırakılan açık izler taşıdıklarını fark ettik. Aynı sıralar ornitologlarla da çalışıyorduk. Bunlardan biri Güneybatı İspanya'daki Doñana Milli Parkı'nda araştırmacı olarak çalışan Juanjo Negro'ydu. Doñana, Gorham Mağarası dışındaki kıyı habitatlarının temsilcisi yerine geçmişti ("7. Bölüm"). Günümüzde Doñana'da bulunan kuşlar ile Cebelitarık'ın antik kıyı sahanlığındakiler arasındaki yüksek eşleşme bizi şaşkına çevirmişti.

Juanjo'nun uzmanlığı alıcı kuşlardı ve Neandertallerle bir bağ kurulması ihtimali onu heyecanlandırıyordu. Kanada'daki Saskatchewan Üniversitesi'nden meslektaşı Gary Bortolotti'yi de beraberinde getirdi. Neşe saçan bir Kanadalı olan Gary fikirlerle dolup taşıyordu, çalışmamıza katılmak için de hevesliydi.

2 Kargagiller familyasında kargalar, saksağanlar ve bunlarla akraba türler bulunur.

İlgi alanlarından biri de kuşlarda renklenmeydi, Neandertallerin yakaladığı alıcı kuşlar ve kargagiller ile siyah renk arasında bir bağ olduğunu ilk fark eden o olmuştu. Neandertaller neredeyse her durumda siyah tüylü kuşları avlıyorlardı.

İncelenen kemiklerin sayısı arttıkça Neandertallerin bu büyük kuşları yemek için değil de tüyleri için bir şekilde avladıklarına bizi ikna eden daha fazla kanıt ortaya çıktı. Neandertal aletlerinin bıraktığı kesik izleri en çok kanat kemiklerindeydi. Kemiklerde insan faaliyetinin tespit edilebileceği başka işaretler olsa da, diğer etçillere ya da alıcı kuşlara delalet eden pek az şey bulmuştuk. 2011'in başlarında Neandertallerin alıcı kuşları ve kargagilleri tüyleri için yakaladıkları bizim için açık hale gelmişti; bunları süsleme ya da benzer amaçlar için kullandıklarını düşünüyorduk. Neandertaller yemek için kuş yakalama yetisine sahip olmakla kalmıyor –Stiner ve Klein'ın yanına yaklaşılamayacak kadar hızlı hareket eden avları–, bunları sembolik amaçlar için de kullanıyorlardı. Bu da tüyleri, Mellars'ın insanlığın üst sınıfına mensup olmanın açık bir göstergesi saydığı kolyeler ve boncuklarla aynı gruba dahil ediyordu.

İncelenecek çok fazla kemik olduğu, biz de bu iddiayı destekleyecek sağlam deliller sunmak istediğimiz için, elimizden geldiğince fazla bilgiyi topladığımıza ikna olana kadar yayın yapmayı ertelemiştik. Ve hiç hesapta olmayan bir şeyle sarsıldık. Mart 2011'de *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*'de bir makale yayımlandı.[3] Ferrara Üniversitesi'nden Marco Peresani'nin başını çektiği İtalyan bir ekip tarafından kaleme alınmıştı. İtalya'nın kuzeyinde Riparo Fumane adıyla bilinen mağarada kuş türlerinin kemikleri üstünde insan elinden çıkma, beslenme ya da faydacı amaçlarla ilişkilendirilemeyecek olağandışı değişiklikler bulmuşlardı. Bahsi geçen insanlar

3 M. Peresani vd., "Late Neandertals and the intentional removal of feathers as evidenced from bird bone taphonomy at Fumane Cave 44 ky B.P., Italy", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2011, 108, s. 3888–93.

Neandertallerdi. Bu kuşların içinde bizim de incelediğimiz alıcı kuşlardan bazıları bulunuyordu: sakallı akbaba, kara akbaba ve kaya kartalı. Bizim de aşina olduğumuz sarı gagalı dağ kargası da bunların arasındaydı. Kesik izlerinin ya da insan müdahalesine dair başka işaretlerin yalnızca kanat kemiklerinde olduğunu gözlemlemişlerdi ve bunun Neandertaller tarafından tüylerin kasti olarak çıkarılmasına delalet ettiği sonucuna varıyorlardı. Sonuçları daha da ileri götürüp kemiklerdeki insan elinden çıkma değişimlerin sembolik alan ve Neandertallerin davranışsal modernliğiyle ilişkilendirilebilecek bir faaliyetin göstergesi olduğunu söylüyorlardı.

Yıkılmıştık. Kıl payı kaçırdığımız düşüncesi, ulaştığımız sonuçların Cebelitarık'tan 1.700 kilometre ötedeki başka bir Neandertal sahasında tekrarlanmış olduğu bilgisine ağır basmıştı. Aslında mesele olmaması lazımdı. Neandertallerin davranışsal yetilerine dair uzun süredir savunduğumuz görüşleri destekleyen bir kanıttı ama bilim bir yana, bizler de insanız ve türümüzün duygusal mizacından münezzeh değiliz. Bütün çabalarımızın boşa gittiği hissine kapıldık galiba. Ama zaman geçtikçe düşündük taşındık, kendimizi toparladık ve laboratuvara geri döndük.

Peresani'nin makalesinde dikkatimizi çeken bir şey, örnekleminin küçüklüğüydü. Üç farklı türden üç yırtıcı kemiğine dayanıyordu sadece; biri kargagillerden, biri de daha önce bulunan ve aslında makalede bildirilmeyen bir kaya kartalı pençesiydi. Klein'ın fok kanıtlarımıza dair getirdiği, sayılarının az olduğu ve sistematik avlanmayı göstermeyeceği itirazını düşününce, modernlik anlatısını eğip bükmeye dair bir çabayla Peresani'nin de benzer bir eleştiri yağmuruna tutulacağını tahmin ettik. Bizim elimizdeyse çok daha geniş bir veri seti vardı, silkinip makaleyi bitirmeye karar verdik.

Bizi daha da kamçılayan şeyse, Gary Bortolotti'nin Temmuz 2011'deki beklenmedik kaybı oldu. Trajik haberle hüzünlensek

de makaleyi onu onurlandırmak için bitirmeye kararlıydık. Makale nihayet *PLoS One* dergisinde Eylül 2012'de yayımlandı.[4] Makalenin yazarları arasına, çalışmaya yaptığı önemli katkıların bir ikrarı olarak Gary'nin ismi de koyuldu.

Makalede dört soruya yanıt aradık. İlki, Neandertaller ile yırtıcılar ve kargagiller arasındaki bağlantının –bu pratiğin Neandertallerin yaşam alanlarının belirli bir bölgesine özgü olduğu eleştirisinden kurtulmak için– coğrafi olarak geniş çaplı bir fenomen olup olmadığıydı. Bu sorunun cevabını bulabilmek için Avrasya boyunca yayılmış 1699 Geç Pleistosen sahasına baktık. Buralarda, bazıları Neandertallerle, bazıları modern insanlarla ilişkilendirilen, bazılarınınsa insanlarla hiçbir alakası olmayan (paleontolojik sahalar) kuş kalıntıları bulunuyordu. Sonuncusu bizim zeminimiz oldu. Artık ikinci soruyu sorabilirdik: Paleontolojik sahalara nazaran insan sahalarında bazı yırtıcı ve kargagil türleri daha mı fazlaydı? Neandertal sahalarını, paleontolojik sahalar ve modern insan sahalarıyla da karşılaştırdık.

Sonuçlar açıktı. Devasa bir coğrafi alanda Neandertaller ile belli yırtıcılar ve karga türleri arasında istatistiki açıdan kayda değer bağlantılar olduğunu gösterebilmiştik. Neandertal sahalarıyla ilişkili türlerin uçuş ve kuyruk tüyleri koyu renkliydi ve bu türler leş yiyorlardı. Bunun yerel bir fenomen olmadığı ortadaydı, Neandertallerle en çok ilişki içinde olan kuş cinsleri hakkında da bir fikre sahiptik artık.

Tüm Avrasya'da, paleontolojik sahalardan daha çok insan sahalarında görülen 18 yırtıcı ve karga türü saptadık. Cebelitarık'taki Gorham Mağarası bu türlerin içinden en fazlasının –16 tür, yüzde 89– görüldüğü yerdi. Bu da Gorham Mağarası'nı etraflıca incelememiz gerektiği anlamına geliyordu. Gorham Mağarası'nı ve Cebelitarık'taki diğer Neandertal sahalarını tafo-

4 C. Finlayson vd., "Birds of a Feather: Neanderthal Exploitation of Raptors and Corvids", *PLoS One*, 2012, 7(9), e45927. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0045927

nomik analizimize dahil etmeye karar verdik. Bu noktaya kadar Neandertaller ile kuşlar arasındaki münasebeti kanıtlamıştık. Artık kanıtlamak istediğimiz, bu kuşların üzerinden doğrudan eylemde bulunulduğuydu. Jordi ve Ruth'un özenli çalışması ön plana çıkabilecekti nihayet.

Cebelitarık'taki Neandertallerle ilişkilendirilen 21 yırtıcı ve karga türünden gelen 604 kemiği tahlil ettiler. Eleştiriye maruz kalacak havacıva bir sayı değildi bu. Kemikler en az 124 münferit kuşa işaret ediyordu. Bazılarında Neandertal aletlerinden çıkma kesik izleri, bazılarında yakılma, bazılarında aşırı gerilme ve soyulma[5] izleri vardı, hatta birinde Neandertal diş izi bulunuyordu. Buna karşın pek azında etçillerin ya da kemirgenlerin dişlemesine ya da alıcı kuşların sindirim faaliyetine dair kanıt vardı.

Neandertaller tarafından değişime uğratılan kemikleri incelediğimizde, kanat kemiklerine açık bir eğilim olduğunu keşfettik. Peresani'nin Fumane'de bulduğu da buydu. Çok daha geniş olan örneklemimizdeki 604 kemiğin 337'si (yüzde 55,7) kanat kemiğiydi. Örneklemdeki tekil kuşların sayısı, işaret ettiği kuş türlerinin sayısı ve kanat kemiklerine olan eğilim bakımından elde ettiğimiz sonuçların vuruculuğuna kani olduk. Kuş kemiklerinin Neandertaller tarafından işlenmesi rasgele ya da tesadüfi değil, düzenli bir davranışsal faaliyetti. Bu faaliyet, kuşun tüyleri arasından en büyüklerinin, en dayanıklılarının ve muhtemelen görsel olarak en vurucu ögelerin çıkarılmasına ilişkindi. Bunun sistematik bir davranış olduğuna dair yargımız pekişmişti çünkü bu uygulamanın üç farklı mağarada gerçekleştirildiğini bulmuştuk. Gorham Mağarası'nda bulduğumuz kanıtlar, 25.000 yıllık bir döneme yayılan üç farklı arkeolojik katmandaydı. Neandertallerin davranışları basbayağı moderndi.

Sonuçlarımız Riparo Fumane'ninkilerle bir araya gelince, bu

5 Kanat kemiklerinin iki elle tutulup eklemden ayırmak üzere gerilmesi.

pratiğin yerel olmadığı da ortaya çıktı. Daha önce kanıtladığımız coğrafi ortaklık, Neandertallerin yırtıcı ve kargagil kemikleri üstündeki doğrudan faaliyetine dair tafonomik kanıtlarla da destekleniyordu. Davranışın rasgele ya da tesadüfi olmadığını göstermenin bir yolu da buydu.

Makalemizi yayımladıktan sonra Neandertallerin yırtıcı ve kargagil kemikleri üstündeki faaliyetlerini gösteren sahaların listesi genişledi. Görünüşe bakılırsa zooarkeologlar Neandertallerle kuşların bulundukları sahalara yeni bir gözle bakmaya karar vermişlerdi ve sonuçlarımızı doğrularlarken bir yandan da pratiğin coğrafi ölçeğini genişletiyor, bunun düzenli ve sistematik bir davranış olduğu savını sağlamlaştırıyorlardı. 2012 yılında Kanada'daki Trent Üniversitesi'nden antropolog Eugene Morin ile Bordeaux Üniversitesi'nden zooarkeolog Veronique Laroulandie, Fransa'daki Combe Grenal sahasındaki kaya kartalı pençesi üstünde Neandertallerin alet izlerini ve Dordogne'deki Les Fieux'da bayağı deniz kartalı pençelerindeki benzer izleri gösteren bir makale yayımladı.[6] Makalede aynı zamanda, Fransa'daki Pech de l'Azé IV isimli Neandertal sahasında bulunan, üstünde kesik izleri olan tanımlanamamış başka bir alıcı kuş pençesine ait 2009'da yayımlanan bilgileri[7] de naklediyorlardı. Bu sahaların tarihleri bunun uzun ömürlü bir uygulama olduğunu açığa vuruyor: 100.000 yıl önce Pech de l'Azé IV'te, 90.000 yıl önce Combe Grenal'de ve 60.000 ila 40.000 yıl önce Les Fieux'da. Veronique Larolandie'nin başını çektiği bir ekip,[8] Les Fieux'daki listeye 2016 yılında kaya kartalı, kara akbaba ve kuzgunu da ekledi. Ayrıca sahanın içindeki dört farklı arkeolo-

6 E. Morin ve V. Laroulandie, "Presumed Symbolic Use of Raptors by Neanderthals", *PLoS One* 7, 2012, e32856.

7 H. L. Dibble vd., "A Preliminary Report on Pech de l'Azé IV, Layer 8 (Middle Palaeolithic, France)", *PalaeoAnthropology,* 2009, s. 182–219.

8 V. Laroulandie vd., "Who brought the bird remains to the Middle Palaeolithic site of Les Fieux (Southwestern France)? Direct evidence of a complex taphonomic story", *Quaternary International,* 2016, 421, s. 116–23.

jik katmanda üstünde Neandertallerin alet izlerini taşıyan yırtıcı pençeleri gözlemledi.

2015 yılında Hırvatistan'daki Krapina sahası, Neandertal mücevheratı bulunduğu iddiasıyla manşetlere taşındı.[9] Hayranlık uyandırıcı makalenin başyazarı, Zagreb'deki Hırvatistan Doğa Tarihi Müzesi'nden Davorka Radovcic'ti. Sekiz bayağı deniz kartalı üstündeki Neandertal faaliyetine dair açık kanıtlar sundular. Birden fazla kenarları düzeltili çentik izinden, parlatma ya da yongalama izlerinden oluşan bu faaliyet, kolye ya da bileziklere tutturulan pençelerle uyum içindeydi. Keşfe dair asıl çarpıcı olansa pençelerin üstünde çalışılan tarihti: 130.000 yıl öncesi. Neandertallerin modern davranışlarının 125.000 yıl önceki son buzullararası dönemden önceye dayandığına dair bir başka kanıt oldu bu da. Aslına bakılırsa bu davranış örüntüleri, Güney Afrika'daki modern insanlarda bile görülmemişti. Dahası Neandertaller bu beceriyè daha herhangi bir modern insan Avrupa'ya varmadan önce sahiplerdi, yani bu davranışı yeni gelen modern insanlardan öğrenmiş olamazlardı.

Bordeaux Üniversitesi'nden Francesco d'Errico'nun da içinde olduğu –kendisinin bahsi tekrar geçecek– bir ekip, Mart 2017'de Kırım'daki Zaskalnaya VI sahasında 38.000 ila 43.000 yıl öncesine tarihlenen bir kuzgun kemiği parçası bulduklarını duyurdu.[10] Neandertaller kemiğin üstünde pek çok çentik bırakmıştı, d'Errico'nun ekibi de, evcil hindi kemikleri üstünde yaptıkları deneyler yardımıyla, izi bırakanların amacının paralel ve eş uzaklıkta çentikler bırakmak olduğunu kanıtladı. Neandertallerin niyetinin görsel olarak süreklilik arz eden bir örüntü yaratmak olduğunu gösteriyordu bu. Böylece ilk kez bir

9 D. Radovcic vd., "Evidence for Neandertal Jewelry: Modified White-tailed Eagle Claws at Krapina", *PLoS One* 10(3), 2015, e0119802. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0119802

10 A. Majkic vd., "A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal site, Crimea", *PLoS One* 12(3), 2017, e0173435.https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435

Neandertal sahasından çıkan bir kemiğin üzerinde yapılan değişiklikler hayvan kesimiyle açıklanamamış oluyordu. Sembolik davranışın apaçık bir örneğiydi.

Yırtıcı kuşlar ve kargagillerin kemikleri üstündeki Neandertal müdahaleleri hakkında 2011'de çıkan ilk rapordan sonra kısa süre içinde çok yol katettik. Bu pratiğin 100.000 yıl kadar sürdüğünü biliyoruz. Coğrafi olarak en batıdaki Cebelitarık'tan en doğudaki Kırım'a uzanan geniş çaplı bir pratikti ve Neandertallerin sembolik yetilerini kanıtlayan faaliyetleri açığa çıkardı. Neandertallerin, Paul Mellars'ın modern insan davranışının alametifarikaları arasında muhtemelen en önemlisi olandan mahrum bırakılması mümkün değildi artık. Üstüne üstlük Neandertallerdeki modern insan davranışının 50.000 yıllık modern insan devriminden 80.000 yıl öncesine dayandığını söylemekte de bir sakınca görmüyoruz.

15. BÖLÜM

KAYA KARTALI



Canavarla karşılaşmam hâlâ hatırımda. Geraldine'le ben o âna hazırlanmıştık güya, meğer hiç de hazır değilmişiz. Günümüzü dağın yukarısında yer alan bir fotoğraf gümesinde geçirmek için gereken ayarlamaları yapmıştık. İspanya'nın güneydoğusundaki Murcia vilayetindeydik. Hiç tanışıklığımızın olmadığı rehberimiz bizi güneş doğmadan bir saat önce arabayla alıp karanlık, rüzgârlı dağ yollarından yukarı çıkardı. Sonunda yolun genişleyip cep benzeri bir şey oluşturduğu yerde durduk. Ağır ekipmanı yüklenip yola koyulduk. Dağlık patikalarda yürümek, hele de araziye aşina değilseniz, sırtınızda ağır bir yük varsa, yoldaki engelleri size gösterecek tek şey de kafanızdaki lambaysa pek kolay olmuyor. Uzunca bir yürüyüşün ardından o günlük evimiz olacak, kutu şeklindeki ahşap gümeye vardık sonunda. İçeri girip eşyalarımızı indirirken rehberimiz kapıyı kilitleyip ayrılmıştı bile.

Çok geçmeden ilk ışıkların sisleri kendini gösterdi, güneşin doğmasına çok yoktu. Şimdi biraz daha iyi görebiliyorduk; tripodlarımızı, fotoğraf makinelerimizi ve objektiflerimizi uzundur beklediğimiz an için hazır ettik. Bir süre bekleyebileceğimizin farkındaydık. Bu yaban mahlûkları için güneşin dünyalarını ısıtması gerekiyordu önce. Nihayet güneş de gelip sabah sisini yavaşça buharlaştırınca, ilk defa nerede olduğumuz ortaya çık-

tı. Bir dağ sırtındaydık. Önümüzde dağın omurgasını oluşturan kocaman kayalar vardı. Bu kayaların birinin üstünde de rehberimizin yem olarak koyduğu bir Berberi koyunu karkası duruyordu.

Deniz seviyesinin 1100 metre yukarısındaydık. Akdeniz ve kuzeyden gelen turistlerle dolup taşan sahilleri 40 kilometre ötemizdeydi. Rakım, mesafeyle gelen ıssızlığı nasıl da artırıyordu. Burada bir başımıza olmak pek hoştu. Sisin son huzmeleri de nihayet dağılınca 500 metrelik uçurumun bizi ayırdığı uzaktaki tepeleri görür olduk. Uzun kuyruğu dikelmiş bir funda ötleğeni yakınımızdaki bir ardıcın üstüne kondu. Ardından da kışlarını bu zirvelerde geçiren, kuzeyden gelen bir göçmen olan boğmaklı bakal, varlığımızdan habersiz, olgun alıç yemişlerini aramaya koyuldu. Böyle böyle geçti zaman.

Bir gümede oturup bir şeyin gelmesini beklemek özel bir sabır istiyor. Bense kıpır kıpır, yerinde çok duramayan bir insanımdır. Dikkatim kolay dağılır. Ancak gümeye girer girmez her şey değişir. O sıkışık yerde bütün gün oturabilirim, odağım tamamıyla önümdeki iş üstündedir. Sanırım eski avcıların uzmanlaştığı şey de buydu. Dikkatin mutlak ve ödünsüz olmalı. İşler bir saniyede olup bitebilir, hazır değilsen eve aç ya da benim örneğimde olduğu gibi, çekmek için geldiğin fotoğrafı çekemeden dönebilirsin.

Saat öğleden sonra 2'ye geliyordu. Altı saatten fazladır bekliyorduk ve başarısızlık düşünceleri aklımızı kurcalıyordu. En kötü an budur, konsantrasyonunu kaybetmeye başlarsın. Sonrasında ne olup bittiğini anlatmak benim için güç, bazı deneyimler kelimelere sığmıyor. Yapabileceğim en iyi şey, uzaklarda, bizimle aynı düzlemde olan bir şeyin karşıdaki dağların haki fonuna doğru hareket ettiğini belirtmek. Sonra kayboldu. O saniye, o olduğunu biliyordum. Kuşçular buna "*jizz*" der, saha rehberlerinde açıklanamayacak tarifsiz bir *gestalt*'tır bu, yıllar

süren gözlemden sonra kazanılabilir ancak. Geraldine'in kolunu tutup işaret ettim. Görevimizin başarısı için sessizlik olmazsa olmazdı.

Geldiğinin farkındaydım ama yine de hazır değildim. Apansız çıkageldi. Önümüzdeki kayalarda karkastan başka bir şey yokken, bir baktık ki tüyden, kastan, pençelerden ve gagadan oluşan devasa bir kütle –leviathan'ın en saf hali– orada, 14 metre uzağımızda duruyordu. Dişi bir kaya kartalıydı bu, en büyük, en güçlü alıcı kuşlardan biriydi. Bir anda idrak ettim, o kadar çoktu ki idrak ettiklerim. Sonsuz sayıda kitap okusam bile, bana bu ânın verdiği şeyi asla veremezlerdi. O anda kartalın gücünü gördüm, hissettim, bin yıllar boyunca sayısız kuşağın tecrübe ettiği o hissi ben de hissettim, onlarla bir bütün oldum. Beni hayatım boyu bırakmayacak manevi bir deneyimdi bu. Neandertalleri hiç olmadığı kadar yakından hissettim. O an Murcia dağlarında zaman durdu, dökülen gözyaşlarımdı.

Peki beni kartalın geldiğine ikna eden şey neydi? Kartalın kanatlarını kapatıp inişe geçtiği andaki şeklin ve hareketin bir birleşimiydi. Biz beklenti içindeyken o neredeydi? Kütle çekiminin yardımıyla hızlanarak inişe geçmişti. Daha sonra kanatlarını çırpmadan, onları ve kuyruğunu döndürerek en iyi savaş uçaklarından bile daha iyi biçimde dikey olarak yükselip tüneğinin üstüne konmuştu. Bizim içinse bir anda zuhur edivermişti.

Zaman sahiden durmuştu (Görsel 9). Bir ya da iki saniyeliğine, belki daha uzun süreliğine büyülenmiş ve fotoğraf makinelerimizi unutuvermiştik. Kartalın üstümüzde bıraktığı efsun işte böyle bir şeydi. Bu büyülü ve mahrem anların ardından tekrar yirmi birinci yüzyıl insanları olup koyun karkası üstünde beslenen kuşun sayısız fotoğrafını çektik. Fotoğraflar, genellikle olduğu gibi, deneyiminin kendisine kıyasla nafile bir his veriyor. Kısa bir süre sonra daha küçük olan erkek geldi ve bir iki lokma kapabilme ümidiyle eşine yanaştı. Yırtıcılarda dişiler her



Görsel 9. Dişi kaya kartalıyla göz göze.

daim erkeklerden daha iri ve daha güçlü olur. Bu eşeysel dimorfizmi açıklamak üzere pek çok teori geliştirilmiş olsa da kimse gerçek sebebin ne olduğunu bilmemektedir.

İkisi de tekrar uçurumdan aşağı dalarak geldikleri gibi hissettirmeden gittiler. Onları bir daha görmedik. Gümenin içinde kartallara varlığımızı açık etmemek için –biz onları göremesek de onların bizi izlediğine şüphe yoktu– güneş batana kadar tam on iki saat bekledik. Kartallarla birlikte geçirdiğimiz zaman yirmi dakikaydı ama yabanda işler zaten böyle yürür. Başka bir dünyaya büyülü birkaç bakış atma lütfuna erişmek için boşlukta saatler harcarsın, o da her zaman olmaz. Avustralya Aborjinlerinin Düş Zamanı dediği dünya bu muydu yoksa? Öyleyse, günümüzü şenlendiren kartallar bizi oraya götürmüştü.

Neandertallerin kaya kartallarının kemikleri ve pençeleri üstündeki doğrudan müdahalesinin kanıtları artık Cebelitarık'ta, İtalya'da ve Fransa'da bulunmuştu. Bu kudretli yırtıcının Neandertal kültüründe özel bir yeri olmalıydı. Yakın mesafeden bakıldığında bu kuşun insan zihni üstünde bıraktığı tesiri

görünce pek de şaşırtıcı gelmiyor. Amerikan Yerlilerinin kültüründe sahip olduğu özel yeri de kavramak zor değil.

Thomas Mails'in nefis kitabı *The Mystic Warriors of the Plains*'te [Ovaların Mistik Savaşçıları] insan ile kartal arasındaki ilişkiye dair güçlü bir kavrayışla birlikte, kaya kartalının Amerikan Yerlisi **kültüründe on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda sahip olduğu yer hakkında** ayrıntılı bir açıklama sunulur. Bu güçlü kuşun nasıl insanların gündelik yaşantılarının bir parçası olduğu gösterilir. Neandertallerin kaya kartallarına ne gözle baktıkları hakkında ancak fikir yürütebiliriz ama kültürlerinde önemli bir yere sahip olduğuna pek şüphe yoktur.

Mails'e göre, "Ova Yerlisi savaşçının zihninde erkek kaya kartalı, dünyadaki bütün mahlûkatın üstünde uçup her şeyi görüyordu. Onun cesaretine ve süratine denk hiçbir şey bulunmuyordu, pençeleri bir devin eli kadar kuvvetliydi. Kartal son derece kutsaldı. Güneşe aitti ya da güneş kuşuydu, tüyleri de güneş ışını olarak görülüyordu. Bunlardan biri ya da birkaçı Yerli'nin kafasına takılır ya da elinde yelpaze olarak tutulursa o kişi ile Büyük Gizem arasında rabıta kurulmuş demekti. Dahası, güneşin huzmelerini dünyaya taşıması gibi onlar da Tanrı'nın varlığını taşıyorlardı; kartal ile insan arasındaki birleşmeyle birlikte, insan da kendinin kuş kadar kutsal olduğunu düşünüyordu." Pençeler hakkındaki örneği bilhassa ilginç buluyorum. Uçuş esnasında dikkati kuşun tüyleri çeker ama yerde yakınımdayken beni kudretli bacakları ve pençeleri etkilemiştir hep (Resim 4).

Kuşu avantajlı kılan pençeleri ve kavrama kuvvetidir. Kaya kartalı, bunlar sayesinde geniş bir av yelpazesine sahiptir. Avrasya'nın büyük kısmında orta boy hayvanlar tercih listesindedir. Adatavşanları, tavşanlar, ormantavukları bunlar arasında yer alırken,[1] genç ve yetişkin karacalar, bayağı geyikler, renge-

1 S. Cramp (ed.), *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic*, 2. Cilt, Oxford University Press, Oxford, 1980.

yikleri, elikler, tilkiler de eksik değildir. Moğolistan Kazakları eğitittikleri kaya kartalları yardımıyla düzenli olarak tilki avlarlar.[2] Özel seçilmiş kartalların kurtların, hatta yabandomuzlarının üstüne salınmasıysa daha az bilinen bir pratiktir.[3] Kartal pençelerinden birini geçirebilirse, kurt bitap düşüp teslim olana kadar üstünde asılı kalır.

Mails'in Ova Yerlisi savaşçıları hakkındaki hikâyesi şöyle devam eder: "Her daim akıllı ve ihtiyatlı bir kuş olduğu için kartalı kapanla ya da ok ve yayla nadiren avlayabiliyorlardı. Aslına bakarsanız dinî öneminden ötürü kartalı kutsal ilaç ya da başlık yapma amacıyla kullanmak isteyen Yerli savaşçının silah kullanarak öldürmesine izin verilmezdi. Kartalların yakalanması da kutsal bir eylem haline gelmişti böylece. Ne kadar tehlikeli olsa da savaşçılar kartalları kartal oyukları içinden çıplak elleriyle yakalıyorlardı."

Bu pratiğin Ova Yerlileri arasında yaygın olduğu görülüyor. Etnograf Gilbert Livingstone Wilson 1928'de, Hidatsaların kartal avlama pratiklerinin açıklanması için 245 sayfalık bir inceleme vakfetti.[4] Ritüel işte bu kadar karmaşıktı. Tuzağın temelinde zemine bir oyuk açılması vardı. Konum olarak kartalın yaşadığı yere yakın, genellikle tepenin üstünde bir yer seçiliyordu. Savaşçı oyuğun içinde saklanıyor, üstü dallar ve çubuklarla örtülüyordu. Yem olarak kullanılan geyik parçası gibi bir şey oyuğun örtüsüne sıkıca bağlanıyordu. Sonra yapılması gereken, kartalın yemin üstüne konmasını beklemek üzere savaşçıyı oyuğun içinde tek başına bırakmaktı. Mails, Siuların bu işin üstesinden nasıl geldiklerini şöyle anlatıyor:

"Güneş batarken eğer şansı yaver gittiyse birkaç kuş yakala-

2 M. Cocker, *Birds and People*, Jonathan Cape, Londra, 2013; P. Mohan, *Hunting with Eagles: In the Realm of the Mongolian Kazakhs*, Merrell, Londra, 2015.

3 S. J. Bodio, *Eagle Dreams: Searching for Legends in Wild Mongolia*, Skyhorse Publishing, New York, 2003.

4 G. L. Wilson, *Hidatsa Eagle Trapping*, Amerika Doğa Tarihi Müzesi, New York, 1928.

mış olabilir, bazı günlerse hiç yakalayamaz. Kuşlar iner inmez bacaklarından tutulur, oyuğa çekilir ve boyunları döndürülerek öldürülürler. Sonra oyuğun ucundaki kutsal adaçayından bir yatağın üstüne yerleştirilirler. Başarılı geçen bir günün ardından mutlu savaşçı tuzağı bırakıp kartallarıyla birlikte arınma otağına döner. Kuşları ardı ardına dizip şükür için bir ter banyosu alır." Ritüelin Karaayaklardaki versiyonu ilginçtir çünkü yem yeniliyormuş gibi görünsün diye doldurulmuş bir kurt ya kır kurdu derisi kullanılır. Mails'e göre "eti uzaktan gören kartal onu kurttan koparıp almak için 'cesaretle' inişe geçer." Ardından da Siuların kullandığı yakalama yöntemi izlenir.

Beni bu son alıntıya getirense bir kez daha kurtla kurulan ilişkiydi. Kaya kartalının yakın bir akrabası olup boyut ve güç bakımından ona benzeyen İspanyol şah kartalıyla yaşadığım kişisel deneyimi hatırlıyorum. Doğrusu o kadar benzerler ki otuz yaşında büyük bir dişi şah kartalının iki kaya kartalını bir adatavşanının üstünden def edişini izlediğimi hatırlıyorum. Genellikle kaya kartalları daha güçlü olsa da bu örnek, rollerin bazen değişebileceğini gösteriyor.

Stewart'la birlikte İspanya'nın güneyindeki Endülüs bölgesini kalanından ayıran Sierra Morena Dağları'ndaki sapa bir bölgede bulunan bir gümede oturuyorduk. Bir çift şah kartalını, fotoğraflarını çekebilmek üzere aşağı indirebilmek için yem yerleştirilmişti. Yem ise kartalların bayıldığı tavuk karkaslarıydı. Bunlar, kartal kolayca alıp kaçmasın diye dallara sıkı sıkıya tutturulmuştu. Çok geçmeden dişi kartal geldi, 500 metre ötedeki bir çamın tepesine oturdu. Oturdu, oturdu, oturdu. Yemeği görebiliyordu ama aşağı gelmiyordu.

Birkaç saatin ardından şansımızın gülmeyeceğini düşünmeye başlamıştık. Kartal yiyeceğin orada olduğunu biliyor ama aldırış etmiyor gibi duruyordu. Sonra Stewart göz ucuyla bir tilkinin yavaşça ama besbelli gergin bir biçimde tavuk karkas-



Görsel 10. Şah kartalı ve tilki arasındaki çekişme.

larından birine yaklaştığını gördü. Tavuğu kapıp yanında götürmeyi başardı. Hareketsiz duran kartal o noktada kıpırdayıp, hedefe odaklanmasını sağladığını tahmin ettiğim tipik bir kafa çevirme hareketiyle tilkiye baktı ve havalanıp tilkiye yöneldi. Tilkinin üstüne atılınca tilki donakaldı, kartal da tam yanına indi. Tilkinin önüne çıkıp kanatlarını ve gagasını açtı, tilkiye "havladı".[5] Çekişme birkaç dakika sürdü. Kartalın gücünü, ataklığını gören bizler dehşete kapılmıştık. Derdi tilkiyi öldürmek değil, tavuğu kurtarmaktı. Sonunda başardı. Kartalın etle ilgilenmesini fırsat bilen tilki, eti bırakıp ormana doğru kaçtı. Kartal yemi kaptı, bizimse gördüklerimiz karşısında nefesimiz kesilmişti (Görsel 10).

Bu bölgede daha önce gördüğümüz tilkileri anımsayınca pek çoğunda gözle görünür yaralar olduğu fark ettik. Birinin gözü

5 İspanyol şah kartalının haykırışı köpek havlamasını andırır.

oyulmuştu, diğerinin kulağının yarısı yoktu, pek çoğunun da yüz bölgesinde yara izleri vardı. Bizim gördüğümüz karşılaşmanın tek seferlik bir şey olmadığı belliydi.

Böylesi deneyimler kafamızda yavaş yavaş bir resim oluşturuyordu. Yayımlanmış bütün anlatımlarda Neandertallerin büyük memelileri pusu kurarak avlamayı tercih ettiği ileri sürülüyordu.[6] Ava yaklaşınca delici mızraklarını fırlatırlarmış. Durum buysa bile, kartallara da benzer şekilde yaklaşmış, aşağı inmelerini beklemiş ve belki de Hidatsaların, Siuların ya da Karaayakların yaptığı gibi onları kapmış olabilirler mi? Çok zoraki durabilir ama kendimize bu soruyu sormalıyız. Gördüklerini ya da insanların sözlü anlatılarını kayıt altına alan etnograflar olmasaydı, Amerikan Yerlilerinin kartal yakaladıklarını, hele de bunu nasıl yaptıklarını bilebilir miydik? Arkeologlara kalsaydı, cevap "hayır" olurdu. Neredeyse tamamıyla kolay bozunan malzemelere bel bağlayan bu gündelik faaliyet arkasında hiçbir maddi kanıt bırakmayacaktı. Hiçbir iz olmayınca arkeologlar da, tıpkı Neandertallerde yaptıkları gibi, Amerikan Yerlilerinin hızlı hareket eden avları, hele de kaya kartalı gibi güçlü ve tehlikeli bir hayvanı yakalamasının mümkün olmadığı sonucuna varacaktı.

6 S. E. Churchill, *Thin on the Ground: Neandertal Biology, Archeology, and Ecology*, Wiley Blackwell, Ames, 2014.

16. BÖLÜM

LEŞÇİLLERE PUSU



Şu âna kadar gördüğümüz üzere, arkeologların uyguladığı geleneksel teknik ve yöntemler insan davranışının bazı veçhelerine dair soruları yanıtlamakta yetersiz kalmaktadır, özellikle de uzak geçmişe bakarken. Doğa tarihi yaklaşımının faydalarını gördük. Bu yaklaşım, tafonomik çalışmayla da birleşince, Pleistosen insanının davranışlarına dair kavrayışımızı gerçekten de geliştirebilir.

Stewart, Neandertallerin kuşlardan faydalanmasına dair sorunlara kafa yoruyor. Ne de olsa doktora konusu. Bir gümede oturmuş, kızıl akbabaların karkastan kendilerine ziyafet çekişini izleyip kaya kartalının gelişiyle akbabaların panik içinde uçuşuşunu görünce aklına bir fikir geldi. Neandertaller de karkasa yaklaşırken bunun gibi sahnelere şahit olmuşlar mıydı? Bu görüntüleri yırtıcı kuşları yakalamanın bir yolunu bulmaya dönüştürmüş olmasınlardı?

Bir gözümüz gümenin dışında olan bitendeyken irticalen yaptığımız beyin fırtınası buralara kadar gitmişti. İnsanlar, akbabaların gökyüzündeki varlığının uzun süredir farkında olmalıydı. Gökyüzündeki davranışlarda yaşanan karakteristik bir değişikliğin ardından kanatların kısmen kapanmasının, bacakların aşağı indirilmesinin ve kuyruğun hafifçe dikelmesinin zemindeki sabit bir noktaya, şüphesiz bir karkasa doğru ani

bir alçalma anlamına geldiğini onlar da biliyorlardı. Akbabalar gökyüzünde birbirlerini kollar ve kuşlardan biri inişe geçince diğerleri de onu izler. Bu son derece ani gelişebilir. İnsanların karşılaştıkları zorluk, bölgeye akbabalar leşi silip süpürmeden yetişmek olmalı. Başka hayvanlar, özellikle sırtlanlar da akbabaları gözlemlemeyi öğrenmiş olsa gerek. Yani çeşitli oyuncular arasında girift bir avlanma ve leşçilik ağı gelişmiş olmalı. İnsanlar arada sırada bir hayvan öldürdüğünde tepelerindeki akbabaların artık kapmak ümidiyle avlarına atılabileceğinin farkındaydı muhtemelen. Akbabaların davranışının, sırtlanlar gibi başka istenmeyen canlıları da oraya çekebileceğinin bilincinde olmaları gibi.

Pek çok başka sahada olduğu gibi Cebelitarık'taki mağaralarımızda da, kesilmiş büyük memelilere ait bu kadar fazla kemik bulmamızın sebebi muhtemelen budur. İnsanlar –bu örnekte Neandertaller–, sahada yiyebilecekleri kadarını hızlıca yiyip kalan lezzetli parçaları görece güvenle tüketebilecekleri, ateşin de ekstra koruma sağladığı mağaralara götürüyorlardı muhtemelen. Huzursuz bir simbiyoz denilebilir buna. İnsanları besinin kaynağına götüren akbabalardı; akbabalar ve sırtlanlarsa bir ihtimal uzakta tutulabilseler bile insanların avlarından artıkları kaparak faydalanıyorlardı.

2015'te Gorham Mağarası'nda 50.000 yıllık bir Neandertal ateşinde kazı yaptık. Muhtemelen falezlerin yakınında yakaladıkları bir dağkeçisini parçalayıp kalanları pişirmişlerdi. Sonra da orayı terk etmişlerdi. Artıklarıysa sırtlanlar gelip süpürmüşler. Bunu nereden mi biliyoruz? Neandertallerin yerleştiği tabakanın hemen üstünde (yani hemen ardından) kalan arkeolojik katmanda koprolitlerini bırakmışlardı da ondan.[1] Yani sırtlanlar da Neandertallerin faaliyetlerinden yararlanıyorlardı.

1 Koprolitler fosilleşmiş dışkıdır. Çok miktarda kemik yiyen sırtlanları düşünürsek bu koprolitler kalsiyumdan yana zengindir, katılıklarını ve beyazlıklarını veren budur.

Açık alanlardaki avlarına geri döndüklerinde de kimi zaman karşılarına akbabalar çıkmış olmalı. Aceleyle hareket etmektense etrafta tehlike arz edecek bir etçil olup olmadığını görmek için beklemişlerdir belki de. Bin yıl çerçevesinden bakarsan önemsiz kalacak anlardan birinde bir kaya kartalı, tıpkı bizim gördüğümüz gibi, akbabaları püskürtmek için avın üstüne çullanmıştır. Bu kadar yakın mesafelerde bu kudretli kuşların devasa pençeleri insanları dehşete düşürmüş olmalı.

Tafonomik çalışmanın açıkça gösterdiği üzere Neandertaller alıcı kuşları tüyleri için yakalıyordu, biz de bunu nasıl ve ne zaman yaptıklarını ortaya çıkarmak istedik. Yıl boyu uygulanan bir pratik miydi bu, yoksa yılın belli zamanlarında mı gerçekleşiyordu? Çünkü ikincisi doğruysa Neandertallerin davranışı arkeologların modernlik kriterlerini karşılıyor demektir. Klein'ın Güney Afrika'daki OTD ve GTD fok avcıları arasında yaptığı ayrımı hatırlayalım. GTD insanları fokları yılın belli bir zamanında hedef alırken zavallı OTD insanları ortalıkta dolanıp kahverengi sırtlanlar gibi leşçilik yapıyormuş.

O akbaba gümesinde yaptığımız muhabbetten yola çıkarak Stewart'la 2016'da bir makale yayımladık.[2] İnsanlarla ilişkilendirilen yırtıcı kuş ve kargagil kemikleri bulunan Avrasya'daki 192 Neandertal ve 395 modern insan sahasını inceledik. Türlerin Neandertaller ve modern insanlarla münasebetinin izini sürme peşinde olsak da, Neandertallerin on dört tür üstünde doğrudan müdahalesine dair sağlam tafonomik kanıtlar vardı artık elimizde. Bulduklarımızın dokuzu (yüzde 56,25'i), incelediğimiz sahalarda en çok görülen on altı tür arasındaydı. Kuş kalıntılarını ve bu kemikler üstündeki insan faaliyetine dair kanıt bulmanın güçlüğünü hesaba kattığımızda, türlerin oranı oldukça yüksekti. Sırf yırtıcılara baktığımızda ise, insan saha-

2 S. Finlayson ve C. Finlayson, "The Birdmen of the Pleistocene: On the relationship between Neanderthals and scavenging birds", *Quaternary International*, 2016, 421, s. 78–84.

larında en çok görülen yedi türün beşinde (yüzde 71,43'ünde) Neandertal müdahalesine dair kanıt bulduk. Bu türler kaya kartalı, bayağı deniz kartalı, sakallı akbaba, kara akbaba ve kızıl akbabaydı. Neandertallerin coğrafi menzili içinde karşılaşma ihtimalleri olan en büyük alıcı kuşların bunlar olması bir tesadüften mi ibaretti? Bu yırtıcıları Neandertal sahalarında görülme sıklığına göre sıraladığımızda ise listenin başında kaya kartalı geliyordu, kara akbaba onu izlerken, diğer üç türün görülme sıklığı eşit orandaydı.

Stewart'la İsveç'in Vasteras kentinde trenden indiğimizde rehberimiz Daniel bizi bekliyordu. Öncesinde Londra'dan Stockholm havaalanına ağır bir kamera teçhizatıyla birlikte uçmuştuk. Plan, kuzeye, İsveç'in ortasındaki Svartälven (Siyah Nehir) vadisine doğru yollanmaktı. Şubat ayıydı, her yer karla kaplıydı. Kar altındaki iğneyapraklıların arasında arabayla giderken karşımıza ara ara çıkıp bizi oyalayan sığınlar ve karacalar başlı başına birer temaşaydı. Geceyi büyüleyici bir taşra evinde geçirdik, erkenden de yattık.

Ertesi sabah çok erken uyandık. Karanlık ve epey soğuktu. Üstümüzde yıldızlarla kaplı, berrak bir gökyüzü vardı, şehirlerden uzaktaydık. Doyurucu bir kahvaltının ardından Daniel bizi arabayla karanlık taşra yollarından ve patikalarından geçirerek gideceğimiz yere götürdü. Oradan sonra yürümemiz gerekiyordu. Kar yarım metreyi buluyordu ve ayağımızda giymeye alışık olmadığımız kar ayakkabıları olsa da 500 metrelik yürüme mesafesi karanlıkta hiç bitmeyecekmiş gibi duruyordu. Kafa lambamın ışığı sıkı bir şekilde Daniel'in ayak izlerinin üstündeydi. Böylece, Daniel'in yürüdükçe açtığı görünmez patikadan şaşmamayı garantiliyordum. Bir turbalıktaydık, kar örtüsünün altında engebeli bir yüzey vardı.

Sonunda gümemize vardık. Daha önce gördüklerimize hiç benzemiyordu, güzel bir ahşap işçiliği olan, içinde rahat sandal-

yelerin, polarların, bir tane gazlı ocağın, hatta ağır botlarımızı ayağımızdan çıkarınca giyeceğimiz sıcak tutan terliklerin bile bulunduğu bir gümeydi. Duvarlarındaki raflarda ornitoloji dergileri ve gözlemlerimizi kaydedebileceğimiz not defterleri vardı. Bir yanı tuvalet olan ufak bir odada her ziyaretten sonra kullanabileceğimiz bir torba turba yosunu bile vardı. Daniel gitti, biz de alışık olduğumuz üzere karanlıkta beklemeye koyulduk. Gaz ocağı yavaş yavaş ısınana kadar üstümüzdekilerle oturduk. Daniel akşamüzeri bizi almak için döndüğünde içerisi o kadar ısınmıştı ki tişörtlerimizle kalmıştık.

Uzaktaki bulut silsilesinin altında söken şafak ince bir portakal kabuğu şeridine benziyordu. Göz gözü görmeye başlayınca karla kaplı turbalık da kendini gösterdi. Issız ve ağaçsız bir yerdeydik. 1-2 kilometre ötemizde sıralanmış ağaçlar ormanın başladığı yeri, iki yanımızda kümelenmiş huş ağaçlarıysa bataklığın hemen kenarında olduğumuzu gösteriyordu. Daniel, biraz ötemizde duran kızıltilki leşini özenle yem olarak yerleştirmişti. Yolda ölen hayvanları düzenli olarak topluyor, onların boşa gitmesini önlüyordu.

Ortalık aydınlanmaya başladıktan bir saat sonra aradığımız şeyi gördük. Geniş kanatlı devasa bir kartal üstümüzden uçtu, durmaya da hiç niyeti yok gibiydi. Dazlak kartalın yakın akrabası bayağı deniz kartalı olduğunu kolayca tespit ettik. Neandertallerin en çok yakaladığı türlerden biriydi. Üstümüzden pek çok kuş uçtu, ta ki biri turbalığın üstünde yükselen çıplak bir ağaca tüneyene dek. Diğerlerinin takip etmesi için bir işaret gibiydi bu, çok geçmeden üç ya da dördü tilkinin yakınlarında karın üstünde oturuyor, ilk hamleyi kimin yapacağını anlamak için birbirini gözlüyordu. Davranışları bana leş üstündeki akbabaları anımsattı. Kocamanlardı, kaya kartallarından büyük ve cüsselilerdi, gagaları devasaydı. Yerlerinde duramıyorlardı.

Bayağı deniz kartalları arasındaki görsel müzakere, genç bir

kaya kartalı gelip de önüne çıkan ilk deniz kartalına darbeyi indirince aniden kesildi. Kaya kartalı tilki leşinin üstünde hâkimiyet kuracağı, tek başına duran ağacın üstüne kondu. Göz açıp kapayıncaya kadar mükâfatın üstüne indi. Olayların zirve yaptığı noktada aşağıda iki kaya kartalı ve sekiz bayağı deniz kartalı vardı, tarifsiz bir manzaraydı. Ancak karnını doyuran ilk kaya kartalı kenara çekilip ikincisi de gidince bayağı deniz kartalları artıklar için bir şans yakalayabildi (Görsel 11). O anda her kartal kendi canının derdindeydi. Bütün o temaşa içindeki toplaşmayı ve çevikliği, kudretli pençeleri ve karakteriyle her şeyi hâkimiyeti altına alan muazzam kaya kartalının kendine has davranışlarını izleyen bir Neandertalin bunları nasıl yorumlamış olabileceğini düşündük.

İsveç'te akbaba yoktur, leşçillerin rolünü de kartallar üstlenmiş gibidir. Bizim gördüklerimiz de, akbabaların, diğer alıcı kuşların ve pek tabii kargagillerin de içinde olduğu daha büyük



Görsel 11. Bayağı deniz kartalı.

resime oturuyordu. Makalemizde sonunda Neandertallerle ve Neandertal faaliyetlerine dair açık kanıtlarla en çok ilişki içinde olan kuşların leşçiller olduğunu kanıtlamıştık. Hepsi yıl boyu leşçillik yapıyor değildi Bütün yıl bu beslenme yöntemine bağlı kalanlar yalnızca akbabalardı. Kaya kartallarının leşçilliği kış aylarıyla kısıtlıdır, baharda yavrular yavrulamaz avcılığa geri dönerler. Bayağı deniz kartalları da üreme mevsimi boyunca nehirde ve denizde balık yakalayıp yalnızca kışları leşle beslenir. Haklıysak ve Neandertaller leşlere gelen büyük kuşlara pusu kuruyorduysa, bunu yalnızca kış aylarında yapabiliyor olsalar gerek. Vahiy gibi gelmişti.

Hemen arkasından benzer bir tecrübe yaşadık. Neandertallerin zamanında bol bulunan iki leşçil türe –Mısır akbabası ile karaçaylak– Neandertal sahalarında neredeyse hiç rastlanmamasının nedenini düşünüp dururduk. Sonradan dank etti. Elbette olmayacaklardı, ikisi de hayli göçebe kuşlardı. Kış aylarını tropik Afrika savanlarında geçirmek için Sahra Çölü'nü geçerler. Neandertaller eğer kartal ve akbaba pusu avını kış aylarında yapıyorlardıysa, binlerce kilometre güneyde olan bu kuşlarla hiç karşılaşmamış olmaları muhtemeldir.

Leşle beslenme tezine, başka bir kartal olan tavşancıl da teyit niteliğindeydi. Kaya kartalından ufak olmasına rağmen gayetle kuvvetli olan bu kartal, özellikle keklik ve güvercin gibi orta boy kuşları yakalamakta uzmandı. Günümüzde de çiftliklerdeki tavukların peşinden koşup başlarını belaya sokuyor, nadiren leşle besleniyorlar. Yerleşik ve kışın da el altında olsalar bile, bu kuşları hayvan ölüsüne çekme ihtimali oldukça düşük olsa gerek.

Doğada yaptığımız basit bir gözlemle başlayan araştırmamızın sonunda, geçmişe açılan bir pencereden çok özel bir şeye şahitlik etmiş gibi hissediyorduk. Tafonominin bize bu yolda yaptığı katkı yadsınamaz ama bize ilhamı ve kavrayışı veren şey, sahaya çıkmak, kuşları ve davranışlarını gözlemlemek oldu.

Çıkarılacak bir başka önemli sonuç da bütün kuşların aynı olmadığı ve aynı şekilde davranmadığıdır. Bütün kuşların tek bir çeşide (hızlı hareket eden gibi) indirgenerek tasnif edilebileceği düşüncesini bırakmanın zamanı geldi artık. Neandertaller muazzam natüralistlerdi çünkü yaşamları buna bağlıydı. Doğanın zarif karmaşıklığının farkında oldukları için, bütün kuşları hareket kabiliyetlerine göre tek bir basit çatı altında toplamayı önerecek kişiye gülerlerdi ancak. Bu hatalı kavrayış da ancak Doğa'dan kopmuş bir dünyada kaynak bulabilirdi kendine.

17. BÖLÜM

BÜYÜK ALTILI



Bir sonbahar günü Kanarya Adaları'ndan birinde, 28°K enlemindeki Fuerteventura Adası'ndaydım. Yaz günü gibiydi. Fuerteventura ile kuzeyindeki Lanzarote, Kanarya Adaları'nın doğu ucunda kalırlar. Sahra Çölü'nün kuzeybatı kıyısıyla arasında 100 km olan olmayan Fuerteventura'ya sönmüş volkanlar ve çöl hâkimdir. Burada çorak ortamlara ayak uydurabilen kuşlar bulunur en çok: Yakalı toy, çöl koşarı ve küçük alamecek varlığı hem iklimsel hem ekolojik olarak bu adanın, büyük çölün Atlantik'teki uzantısı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün bu egzotik kuş türlerine rağmen benim dikkatimi çok daha alelade bir tür çekti. Günlerden bir gün volkan bayırlarının birindeyken tanıdık bir gaklama sesi kapladı etrafı. Hemen tanıdım, kayalık bayırları kırbaçlayan rüzgârda salınan bir çift kuzgundu havadakiler. Fuerteventura, adanın alametifarikası "güçlü rüzgâr" anlamına gelir, kuzgunlar da burada hiç yabancılık çekmiyor gibiydi. Fırsatçı leşçiller ve avcılar olan bu kuşları çöl koşulları ırgalamıyordu belli ki. Belirli bir besin çeşidiyle ya da yaşamak için belirli ortamlarla kendinizi kısıtlamazsanız, çok farklı dünyaları kendi eviniz kılabilirsiniz.

Bir seferinde de Geraldine'le birlikte Grönland'ın kuzey batısında 69°K enlemindeki Disko Koyu'nda bir zodyak bottaydık. Burası Fuerteventura'nın 5000 kilometre kuzeybatısında,

Atlantik'in diğer ucunda kalıyordu. Deniz buzunun üstünde yol alırken yüksek buzdağlarının arasında bir o yana bir bu yana gidiyorduk. Bulmayı umduğumuz kuşlar kara ayaklı martı, Grönland martısı ile Kutup martısıydı. Kuşların genel renk tonu arazinin beyazıyla çoğunlukla uyum içindeydi. Geri kalan her şeyle tezat oluşturan, en yüksek buzdağının tepesindeki küçük kara leke gözümüze çarptı. Kuzgun olduğunu ancak dürbünle bakınca anlayabildik.

Kargagillerin en büyük üyesi kuzguna "6. Bölüm"de kısaca değinmiştik. Cebelitarık'ın falezlerinde bugüne değin nasıl yaşadıklarını ve korku salan kaya kartalının gelişini akbabalara haber vermek üzere nasıl erken uyarı sistemi gibi davrandıklarını görmüştük. Kaya kartalı gibi kuzgun da familyasının Avrasya ve Kuzey Amerika'da bulunan en büyük üyesidir. Bu iki tür de kendi familyalarının coğrafi olarak en geniş alana yayılan üyeleridir, çoğu yerde benzer habitatlarda ve çevrelerde bulunurlar – özellikle de hayvan ölüsü bulabilecekleri kış aylarında ya da ikisinin de falezlere yuva yaptığı bahar aylarında.

Kaya kartalının Neandertal sahalarında görülmesinin olağanlığından bahsetmiştik, kuzgunlar onlardan bile daha sık çıkar karşımıza. Neandertaller büyük yırtıcıların peşinden giderken bu kuşlarla karşılaşmış ama bu hayli zeki ve temkinli kuşları bu yolla yakalamakta daha fazla zorlanmış olmalılar. Öte yandan atılganlıkları onları kalan döküntüleri bulmak ümidiyle Neandertal kamp sahalarının yakınına getirmiş de olabilir. Kuzgunların, Neandertalleri ve muhtemelen daha eski insanları takip etmesinin uzun bir tarihi vardır. Bu kuşlar, çok erken bir dönemden beri bu pratiğin onları mebzul miktarda artık ve kırıntıya götürerek mükâfatlandıracağını öğrenmiş olsa gerek.[1]

"14. Bölüm"de Neandertallerin kuzgun kemikleri üstünde

1 D. Ratcliffe, *The Raven: A Natural History in Britain and Ireland*, T & A D Poyser, Londra, 1997.

bıraktığı izlerin doğrudan kanıtlarını birden çok sahada gördük, aralarında bir kuzgun kemiği parçası üstünde bulunan simetrik yiv şekli de vardı. Dolayısıyla, kuzgunlar ile Neandertaller arasında derin bir bağ olduğuna şüphe yoktur. Bu bağın neleri kapsadığını idrak edemesek de bu kuşlarla aramızdaki uzun süreli ilişki bize bazı ipuçları verebilir.

Amerika'daki Ova Yerlilerine göre,[2] kuzgun büyük bir bilgeliğe sahipti, geleceği haber veriyor, onları avlarına götürüyor, yaklaşan tehlikelere karşı uyarıyordu. Kuzgun, Pasifik Kuzeybatısı'ndaki kabilelerin sembolik dağarcığında[3] merkezî bir yer tutuyordu ve kolektif dünya tasavvurlarının bir parçasıydı. Bu halkların kuzgun temsilleri, görkemli kanolarının pruvalarında ya da totem direklerinin tepelerinde olduğu gibi, sık sık abidevi boyutlara ulaşıyordu.

Kuzey yarımküre insanlarının zihninde ve dünyayı kavrayış biçimlerinde kuzgun kadar dikkate değer yer tutan başka bir kuş olmayabilir.[1] Kuzgunun mit ve efsane dünyamızın içine ne ölçüde girdiğine dair kapsamlı bir döküm yapar Ratcliffe. Kuzgunun tarihte tuttuğu yeri özetleyen muazzam bir R. Bosworth Smith alıntısı[4] sunar bize:

> "Bir kuş düşünün ki, yazınsal tarihi Kabil'le, Nuh'la, İlyas'la başlasın, Midyanlıların başındaki Orev'e ismini versin; her hareketi, ötüşü hem Romulus'un soyundan gelenlerce hem de Viking Rollo'nun atalarınca benzer biçimde gözlemlensin ve kayda geçirilsin; Shakespeare'in iki temsilinden birinde görülsün; Edgar Allen Poe'un en ürkünç şiirinin öznesi olsun, Smollett'in *Roderick Random*'ının, Ainsworth'ün *Rookwood*'unun, Dickens'ın *Barnaby Rudge*'ının sayfalarında hayat bulsun, bu denli tarihsel ve edebi bir itibara sahip olsun."

2 T. E. Mails, *The Mystic Warriors of the Plains: The culture, arts, crafts and religion of the Plains Indians*, Doubleday and Company, New York, 1972.
3 M. Cocker, *Birds and People*, Jonathan Cape, Londra, 2013.
4 R. Bosworth Smith, *Bird Life and Bird Lore*, John Murray, Londra, 1905.

Üçünün birlikte bulunduğu yerlerin sayısına ve Neandertallerin bu iki kuşu yakaladığını gösteren doğrudan kanıtlara dayanarak kaya kartalı ile kuzgunun Neandertal kültüründe ayrı bir yere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu iki türle kurulan, benzerlikler kadar farklılık da barındıran ilişkinin doğasını tasvir etmeye çalışalım: Kaya kartalı her yerde güç sembolü olarak görülürken kuzgun akla ve açıkgözlülüğe işaret eder; iki tür de, nasıl yakalandıklarının açıklaması olabilecek biçimde leşçillikle ilişkili olsa da kuzgunun keskin zekâsı yakalanmasını kaya kartalından daha zor kılmış olabilir; öte yandan kendine güvenen kuzgun, kamp sahalarından artık toplama gibi daha geniş leşçillik yelpazesi sebebiyle Neandertallerin daha yakınına girmiş ve bu da onun sonunu getirmiş olabilir.

"16. Bölüm"de Neandertal tarafından tutulduklarını bildiğimiz ve kaya kartalı ya da kuzgun kadar olmasa da yaygın olarak onlarla ilişkilendirilen dört tane daha yırtıcı saymıştık. Buradaki fark, her bir türe atfedilen önemde yatıyor olabileceği gibi kaya kartalı ile kuzgunun öteki türlere kıyasla daha geniş bir coğrafi alana yayılmasının da yansıması olabilir. İkinci ihtimal doğruysa Neandertal sahalarındaki baskın kaya kartalı ve kuzgun varlığı, bunlarla temas etme ihtimalinin daha fazla olmasının yansımasından başka bir şey değildir belki de.

Bariz bir şey varsa o da, bu dört yırtıcının –kara akbaba, sakallı akbaba, kızıl akbaba ile bayağı deniz kartalının– Neandertaller için "özel" türler takımını tamamladığıdır. Bayağı deniz kartalı, pençeleri kadar tüyleri için de avlanıyormuş gibi durmaktadır ("14. Bölüm"). "16. Bölüm"de gördüğümüz üzere büyüklüğüne ve gücüne rağmen, kaya kartalıyla bir araya geldiğinde ona boyun eğiyormuş gibi görünüyor. Mizacı, boyutunun büyüklüğü, devasa gagası (postu ve eti parçalamak için idealdir) kartaldan çok bir akbabayı andırır. Aslına bakılırsa, akbabalardan sonra Avrupa'nın en büyük alıcı kuşu da odur. Bugün artık

akbabaları göremediğimiz Avrasya'nın kuzeyinde akbabaların rolünü de kışları bayağı deniz kartalları üstlenir. Akbabaların bugün olduğundan daha kuzeyde, hatta Almanya'da dolaştığına dair açık kanıtlar olduğu için Neandertallerin zamanında durum farklı olsa gerek. Bu kuşları güneyden buralara doğru çeken de muhtemelen büyük rengeyiği ve yünlü mamut sürülerinden başkası değildi.

Bayağı deniz kartalları, Anglosakson ve İskandinav edebiyatında, savaş alanlarında leş yiyicilikte kuzguna eşlik ederken görülür.[5] Bayağı deniz kartalları, toplu yaşamaya kaya kartallarından daha yatkındır, bir yerde toplu besin kaynağı olduğunda büyük gruplar halinde toplanırlar, yani muharebe alanlarında görülmeleri şaşırtıcı değildir. Japonya'nın Hokkaido Adası'nda kışları balıkçı teknelerinden atılan iç organlardan nasiplenmek için yüzlercesi bir araya gelir.[6] 1871'den önce, soyları henüz gaddarca kurutulmamışken İskoçya'nın batı kıyılarında kırka yakınının leş peşinde bir araya toplandığı kayıtlara geçmiştir. [7] Kuzey Amerika'daki akrabası, ünlü dazlak kartal, Alaska'daki somon üreme alanlarında bugün hâlâ büyük gruplar halinde toplaşır.[6]

Bu kartalın Anglosakson dilindeki ismi *-Erne-* Viktorya dönemi ornitoloji çalışmalarında da kullanılmıştır. İskandinav muadili olan *Ørn* da pek çok şiirde karşımızda çıkar. "Kartala yemek vermek" ve "kartalları beslemek" deyimleri "düşmanı öldürme"nin[5] dolaylamalarıdır.[8] Sözgelimi, savaş anısına dikilmiş runik taşlarda karşımıza çıkarlar, "İsveçli Olaf Methiyesi"nde

5 I. L. Baxter, "Eagles in Anglo-Saxon and Norse poems", *Circaea* 10, 1993, s. 78–81.

6 J. del Hoyo, A. Elliott ve J. Sargatal (ed.), *Handbook of the Birds of the World*, 2. Cilt, Lynx Edicions, Barselona, 1994.

7 D. A. Bannerman, *The Birds of the British Isles*, 5. Cilt, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1956.

8 İngilizce *kenning*. Eski İskandinav dili ve Eski İngilizce şiirlerde kullanılan, metaforik anlama sahip ifadeler.

şöyle denir: "Olaf kartalları besler, var mı İsveç hükümdarından büyüğü? *Erne* akşam yemeğini yutar, dişi kurt kan içer, kurdun dişine kan değmiş, kartal orada doyurmuş karnını."

Bayağı deniz kartalının büyük cüssesi ve leşçil mizacı, sürücül davranış, güçlü gaga ve pençelerle birleşince Avrasya'da yaşayan insanların gözüne çarpan tesirli bir kombinasyon oluşturmuştur, bunun da Neandertallerle başladığı söylenebilir. Pençeler, Yerli Amerikan kültüründe bazen kolye, zaman zaman da ilaç olarak kullanılmıştır.[2]

Neandertallerle kaya kartalından sonra en çok münasebete giren yırtıcının kara akbaba olması bende hiç şaşkınlık yaratmıyor (Resim 5). Bu kuşa Avrasya kara akbabası da denir. Üç metrelik kanat açıklığı ve 12,5 kilogramı bulan ağırlığıyla, dünyadaki en büyük ve en ağır yırtıcılardan biridir. Onu uçarken görünce cüssesinin hakkını veriyorsunuz. Kanatları uzun ve geniş olduğu için, kanatlarını çırpmaya gerek duymadan gökyüzünde manevra yapan kara bir levha gibi belirir. Güneşin toprağı ısıtmasıyla ortaya çıkan termal akımlar sayesinde ihtiyaç duyduğu anda irtifa kazanan usta bir planördür.

Yerde de bir o kadar göz alıcıdır. Bir leş üstündeyse, başka akbabalar da varsa cüssesini göstermek için kanatlarını kısmen açar, başını hafifçe aşağı indirip öne doğru zıplayarak hareket eder. Omuzlarının üstünde dikine biten iki tüy öbeği, herkesin ayağını denk alıp yolundan çekilmesi gereken cesametli imajını tamamlar. Neandertaller bu davranışları yakın mesafeden gözlemlemiş ve akbabaların kralına hayranlık duymuş olsalar gerek. Tek tabanca doğasının da mistikliğini güçlendirmiş olması muhtemeldir. Sürücül kızıl akbabaların aksine kara akbabalar, kırlık bölgeleri kendi hesaplarına karkas bulmak için tararlar. Bazen birkaçının bir karkasın üstünde toplaştığına şahit olunsa da bunun nedeni sosyallik değil açlıktır. Falez çıkıntılarına yuva yapan öteki akbabaların aksine kara akbabalar uzun ağaçlara

yuva kurabilirler. Bu da diğer akbabaların erişemediği, Avrasya Stepleri boyunca geniş alanlara yayılabilmelerini sağlamıştır.

Neandertallerin favori listesindeki diğer iki akbaba, sakallı akbaba (veya öteki adıyla kuzu akbabası) ile kızıl akbabadır. Kızıl akbaba, büyük, tüysüz boynu ve kafası, bet sesli çeteleriyle dolaşıp otçul leşlerini yalayıp yutmasıyla akbaba arketipidir. Sakallı akbaba ise bambaşka bir hadisedir (Resim 6). Dünyada eşi benzeri bulunmaz. Devasa olmasına karşın uzunca yapısı ve elmas biçimli kuyruğu onu göz alıcı bir yaratık yapar. Özellikle de yerde.

Kozmetiği icat eden de bu kuştur. Yetişkinleri aslında beyazdır ama demirce zengin kaynaklarda, gölcüklerde yıkanır, hatta kırmızı kayaları gagalayıp ortaya çıkan kumda toz banyosu yaparlar.[9] Sonra da kızıl boyayı tüylerine bularlar. Aşıboyasının güneş ışığında faal hale gelip virüs ve bakterileri öldüren, pis kokulu organik maddeleri nötr karbondioksit gazına çeviren kimyasallar ürettiğini ileri sürerek buna sıhhi bir işlev atfeden araştırmacılar da vardır.[10] Çok cezbedici bir iddia da, insanların 100.000 yıl önce sakallı akbabaları gözlemleyerek benzer sıhhi amaçlarla aşıboyasını kullanmaya başladığıdır. Bu doğruysa, insanların aşıboyası kullanılan ritüelleri, sakallı akbaba davranışlarının gözlemlenmesiyle oluşan biomimetik bir kökene sahip demektir.

Arkeolog Joao Zilhao ve meslektaşları[11] 2010 yılında *Procee-*

9 S. Xirouchakis, "Dust bathing in the Bearded Vulture (*Gypaetus barbatus*)", *Journal of Raptor Research,* 1998, 32, s. 322; J. J. Negro, "The function of the cosmetic coloration of bearded vultures: when art imitates life", *Animal Behaviour,* 1999, 58, F14–F17; J. J. Negro ve A. Margalida, "How Bearded Vultures (*Gypaetus barbatus*) acquire their orange coloration: a comment on Xirouchakis (1998)", *Journal of Raptor Research,* 2000, 34, s. 62–3; J. J. Negro vd., "Iron oxides in the plumage of bearded vultures. Medicine or cosmetics?", *Animal Behaviour,* 2002, 64, F5–F7.

10 H. Tributsch, "Ochre Bathing of the Bearded Vulture: A BioMimetic Model for Early Humans towards Smell Prevention and Health", *Animals,* 2016, 6, doi 10.3390/ani6010007

11 J. Zilhao vd., "Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian

dings of the National Academy of Sciences USA dergisinde yayımladıkları makalede Neandertallerin sembolik davranışlar gösterdiklerinin işareti olarak ele aldıkları başkaca kanıtları ortaya koydular. 50.000 yıl kadar öncesine tarihlenen, Güneydoğu İspanya'daki Neandertal sahalarında sarı ve kırmızı pigmentlerin yanında sıralı delikler açılmış deniz salyangozları bulmuşlardı. Başka bir kabuklunun içinde hematit (demiroksit) ve pirit (demirsülfit) pigmenti kalıntıları vardı. 60 kilometre içerideki başka bir sahada da sıralı delinmiş bir tarak kabuğu bulunmuştu. Dışı hematit ve götit (demirhidroksit) karışımıyla boyanmıştı.

Bu sonuçlar, arkeologların belirlediği modern davranış standartlarının göstergesidir. Neandertallerin sakallı akbaba makyajının en azından bazı bileşenlerini kullanmaları tesadüften mi ibarettir? Bu pigmentler Neandertallere kozmetik ötesinde başka faydalar da sağlıyor muydu? Hayal gücümüzü biraz fazla zorluyor olabiliriz ama yine de merakımızı celbediyor. Zilhao'nun sahaları sakallı akbabaların uğrak yerleriydi, Neandertallerin büyük akbabaları avladıklarını da biliyoruz. Sakallı akbabaların eşsiz turuncu rengi bir merak kaynağı mı olmuştu? Neandertaller sakallı akbabaların yıkanma ritüellerini gözlemlemiş miydi? Tek bir Neandertalin bile bunu gözlemleyip gördüklerini taklit etmesi yeterli olmuş olabilir. Bu pratik hayata geçirildiyse, ondan sonra toplumsal olarak yayılmış olsa gerek.

Amerikalı arkeolog Ralph Solecki 1950'lerde Irak, Şanidar'da 13.000 yıllık bir avcı-toplayıcı sahasını kazmıştı. Taştan bir yapıya yakın kırmızı toprak çökeltisinde bir yığın hayvan kemiği buldu.[12] Bunların hepsi keçi kafatası ve kuş kemikleriydi. Bir tane toyu saymazsak kuş kemiklerinin hepsi sakallı akbabalara, kızıl akbabalara, bayağı deniz kartallarına aitti. Kesik

Neandertals", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2010, 107, s. 1023–8.

12 S. Mithen, *After the Ice: A Global Human History 20,000–5,000 bc*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2003.

izlerinin gösterdiği üzere, kuşların kalanından özenle ayrılmış kanat kemikleriydi bunlar, görünen o ki aşıboyasıyla kaplıydılar ve şamanik bir ritüelin parçası oldukları düşünülüyordu.[3]

Bu gözlemleri yorumlayan Steven Mithen'e göre, akbabalar yerleşimler etrafında evcilleşmiş ve yemle yakalanıyor olabilirlerdi ama kartallar için bunu yapmak muhtemelen daha zordu.[12] Kartalların yavruyken yuvalarından çalınıp insanlar tarafından büyütülmüş olmaları gerektiği sonucuna varmıştı, ancak bu bayağı deniz kartallarının davranışlarına dair yanlış bir kavrayışa dayanıyormuş gibi duruyor.

Bu gözlemler dikkate değer olsalar da Ortadoğu için benzersiz değillerdir. Türkiye'de bulunan 8.000 yıllık Çatalhöyük sahasında, hazırlanmış yüzey üstüne boyanmış dünyanın en eski kuş imgelerinden bazıları bulunur.[3] Akbabalardır bunlar. Bundan da önce, günümüz Türkiye'sinde yer alan Göbeklitepe'de de avcı-toplayıcılar yaklaşık 11.900 yıl önce dev sütunlar dikiyorlardı. Bu sütunlarda tasvir edilen hayvanlar arasında akbabalar da vardı.[13] Ortadoğu'da bulunan bu ve benzeri sahalar, Avrasyalı son avcı-toplayıcılar ile akbabalar arasındaki oldukça yakın, bariz biçimde ruhsal bağlantıyı kanıtlar niteliktedir.

Neandertallerin tüyleri ve pençeleri için yakaladığı "büyük altılı" kuş grubu, birisi hariç, normal şartlar altında Sahraaltı Afrika'sında bulunmayan kuşlardır. İstisna da, güneye doğru Büyük Rift Vadisi'nden Güney Afrika'ya kadar yayılmış bir popülasyona sahipmiş gibi görünen sakallı akbabadır. Sahraaltı Afrika'sında başka akbabalar da vardır. Eski Dünya akbabalarından benekli akbaba, ak sırtlı akbaba ve Kap akbabası olsa da kara akbaba bulunmaz. Sahraaltı Afrika'sının büyük akbabası, sarkık yanaklı akbabalardır. Kaya kartalları Kuzey Afrika'da bulunsa da Sahra Çölü'nün güneyine doğru inmezler. Afrika siyah

13 K. Schmidt, "Göbekli Tepe—the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs", *Documenta Prehistorica*, 2010, XXXVII, s. 239–56.

kartalı, Sahraaltı Afrika'sının bazı bölgelerini mesken tutmuş, orada Güney Afrika damanı avlamakta uzmanlaşmıştır. Bayağı deniz kartalının yerini de daha küçük olan Afrika balıkkartalı alır. Afrika siyah kartalı da Afrika balıkkartalı da nadir durumlar hariç leşle beslenmez. Kuzgunların gidip gidebildiği en güneydeki yer Lanzarote'tur. Afrika'da hepsi daha küçük ve yaşam alanları daha kısıtlı olan başka kuzgun türleri de vardır.

Alıcı kuşların tüy ve pençelerinden istifade edilmesine dair şimdiye dek tüm kanıtlar Avrasya'dan gelmiştir. Afrika'da bunlarla kıyaslayabileceğimiz bir şey bulunmuyor. Geniş bir zaman aralığına yayılan bu pratik, 130.000 yıl öncesinden başlayıp yakın zamana kadar görülür. Neandertal-modern insan sınırını aşmakla birlikte, yırtıcılar ile kuzgundan oluşan küçük bir grubu kapsar. İnsanların Kuzey Amerika'ya varışıyla birlikte benzer pratiklerin, aynı ya da yakın akraba olan türlerle de uygulandığını görürüz. Ancak bu pratiğin Kuzey Amerika'da müstakil biçimde mi başladı yoksa Sibirya'dan Bering Boğazı'nı geçen insanlar tarafından mı taşındı bilemiyoruz.

Neandertallere modern davranışlar atfetme yönündeki yakın zamanlı çabalar, Neandertallerin yalnızca yeni gelen modern insanları taklit ettiği, onların etkisi altına girdikleri[14] gerekçesiyle eleştirilmişti. Burada gözlemlediğimiz davranışların, mevzubahis kuş türleriyle Avrasya ve Kuzey Amerika'da girilen münasebetin tarihi ve bu pratiğin Avrasya'ya tek bir modern insan gelmeden 50.000 yıl önce cereyan ettiği gerçeği beni şu alternatif soruyu sormaya sevk ediyor: Modern insanlar, yırtıcıları ve kargagilleri yakalama pratiklerini ve onu izleyen sembolizmi Neandertallerden öğrenmiş olmasın? Genlerini güçlük çekmeden aldığımızı biliyoruz, neden âdetlerini de almış olmayalım?

14 P. Mellars, "The Neanderthal problem continued", *Current Anthropology*, 1999, 40, s. 341–64.

18. BÖLÜM

AKBABAYI NASIL YÜZMELİ?



Yaşadığım yer olan Cebelitarık Boğazı, Avrupa ile Afrika arasında seyahat eden kuşların başlıca göç rotalarındandır. Bu göçler, Sahra Çölü'nü yılda iki kez geçen pek çok türü kapsar.[1] Bu türlerin bir kısmı yırtıcı kuşlardan oluşur ve sayıları binleri bulabilir. Doğru mevsim ve hava koşulları altında, Cebelitarık Kayası'nın üstünden 10.000 ya da daha fazla yırtıcı kuşun geçişine şahit olmak vakayıadiyedir.

Bu kadar yırtıcının burada bir araya gelmesinin sebebi, sonbaharda kısa deniz yolundan Afrika'ya geçip baharda geri dönmektir. Bu cüsseli ve hantal yırtıcıların bazıları su üstünde uzun mesafeleri öylece uçamazlar. Boyutlarının büyüklüğü nedeniyle, göçten önce yüksek miktarda yağ depolamaları mümkün değildir. Pek çoğunun ağırlığı 10 ile 30 gram arasında değişen daha ufak ötücü kuşlar, uzun uçuşlar öncesi yağ depolar ve o ağırlıklarda vücut ağırlığını iki katına çıkarmak bile uçuş performanslarını o kadar etkilemez. Büyük yırtıcıların bu şekilde yağ depolamasıysa uçuş performanslarını tehlikeye atmakla kalmaz, daha baştan havalanmalarına mani olabilir.

Sık sık Gorham Mağarası'nın üstündeki Cebelitarık falezlerinde oturup başımın üstünde daireler çizen yırtıcı sürülerini

1 R. E. Moreau, *The Palaearctic-African Bird Migration Systems*, Academic Press, Londra, 1972.

izleyip Neandertallerin de aynı şeyi kaç kere yaptığını merak ederim. Başımın üstünden geçtiğini gördüğüm türlerin pek çoğu, bir şekilde mağaraların yolunu bulmayı başarmış gibidir. Belki bir kısmı dinlenecek bir yer bulmak için uçup durdu da sonunu getiremedi, bazıları da gördüğümüz gibi Neandertaller tarafından kapıldı, kim bilir.

Yüksek miktarda yağ depolayamamanın başlıca sonucu, yırtıcı kuşların uzun mesafeler katedebilmek için alternatif yollar bulmak zorunda kalmasıdır. Büyük yakıt depolarından yoksun olduklarından, randımanı yükseltmeleri gerekir. Geniş kanatlarından en iyi şekilde faydalanarak, güneşin karayı ısıtmasıyla ortaya çıkan termal akımlarla süzülürler. Yırtıcıları göçerken izleyecekseniz çok erken kalkmayın. Kuşluk vaktini bekleyin, sonra seyreyleyin temaşayı. Bu kuşlar, termal akımlar sayesinde irtifa kazanır ve irtifa kaybedip yeni bir akım yakalayana kadar yatay şekilde süzülüp yol alır. Bu şekilde, enerji sarf etmekten kaçınarak kanatlarını çırpmadan uzun mesafeler katedebilirler.

Deniz üstünde termal akım olmaz, yırtıcıların çoğunun deniz geçişlerinden kaçınması bundandır. Dar bir deniz sahasından geçmek zorunda kaldıklarında bir tarafta olabildiğince yükseğe çıkıp diğer tarafta yere inene kadar süzüldükleri düşünülür. Teori bu yöndedir, ders kitaplarının çoğunda böyle okursunuz. Gerçekse oldukça farklıdır. Kuzey Afrika kıyısından havalanan büyük yırtıcılara sıkça rastlarım. Diğer kıyıya mesafe 14 kilometredir ama rüzgârlar kuşları gidecekleri yere kadar götürmez her zaman.

Cebelitarık Kayası, Cebelitarık Boğazı'nın kuzeydoğu ucunda yer alır. Kuzey Afrika kıyısından 21 kilometre uzaklıktadır. Rüzgâr batıdan estiğinde yırtıcılar doğuya doğru sürüklenip Cebelitarık'ta Avrupa'ya çıkarlar. Yine görece kısa bir deniz geçişi olsa da 7 kilometrenin farkı hissedilir. Geçerken irtifa kaybedişlerini ve pek çoğunun neredeyse dalgaların tepelerine de-

ğecek gibi olduklarını görürsünüz. Son kilometrede ya da daha fazlasında kanat çırpmak zorunda kalır ve bitap düşmüş, nefes nefese, konup dinlenecek bir yer arar halde karaya varırlar. Yırtıcı göçü ders kitaplarında böyle tasvir edilmese de gerçek budur ve Neandertaller de bunu biliyor, muhtemelen bundan istifade ediyorlardı.

Deniz geçmenin riskleri o kadar büyüktür ki son derece karmaşık göç rotaları gelişmiştir. GPS ve konum belirleyiciyle takip teknolojisinin ilerlemesiyle, bu kuşların nelere hazırlıklı olduğunu daha yeni öğrenmeye başlıyoruz. Belki de en zahmetli göçlerden birini yapanlar, yılan kartallarıdır. Bu tür şubatta Avrupa'ya varır, eylülde de ayrılır; yetişkinliğe erişmemiş kuşların programa ayak uyduramamalarından dolayı göç dönemleri sarkabilir, haziranda bile gelen kuşları görebilirsiniz.

Yakın tarihli bir çalışmada,[2] İtalya'nın güneyinde doğmuş bazı genç yılan kartallarının izi sürüldü. Bu kuşların güneye, Sicilya'ya doğru göçtüğünü, oradan da görece kısa, 140 kilometrelik bir deniz geçişiyle Tunus'a vardıklarını farz etseniz kimse sizi suçlayamaz. Ancak takip sonuçları herkesi şaşkına çevirdi. Kuşlar kuzeye doğru uçup bütün İtalya'yı geçiyorlar, sonra batıya dönüp Güney Fransa'dan, güneybatı istikametindeki Pireneler'den geçtikten sonra bütün İber Yarımadası'nı aşıp Cebelitarık'a varıyorlardı. Buradan da Kuzey Afrika'ya. Süzülerek uçmaya bu kadar yatırım yapmış türler üstünde deniz geçişinin yarattığı devasa baskının bir örneği.

Göçün bu kuşlar için ne denli tehlikeli olabileceğini de öğreniyoruz. Sahra Çölü'nü aşmak devasa bir ekolojik bariyerin olabildiğince hızlıca aşılmasını da kapsar, ama pek çoğu, özellikle genç bireyler bu süreçte hayatını kaybeder. Bir araştırmaya

2 U. Mellone vd., "Individual variation in orientation promotes a 3000-km latitudinal change in wintering grounds in a long-distance migratory raptor", *Ibis*, 2016, 10.1111/ibi.12401.

göre,[3] Sahra Çölü'ndeki genç kuşların ölüm oranı, araştırılan bütün türler arasındaki genç birey ölüm oranının yüzde 50'sine tekabül etmekte ve çölü geçme girişimlerinin üçte biri ölümle sonuçlanmaktadır.

Kuşlar denizi geçerken de ölürler, her sene şahit oluyorum. Denizi geçerken bitap düşen yırtıcı kuşlar suyun üstüne inmeye çalışır. Ölümcül bir hatadır bu. Bir kısmı da oralarda yuvalayan martılar tarafından taciz edilip denize sürülür. Teknelerce kurtarılmadıkları takdirde onların da sonu boğulmaktır. Bir kısmı da, Neandertallerin zamanından beri falezlerde yuvalayan bayağı doğanların saldırısına uğrar. Doğanlar pençelerini çoğu zaman onların üç katı büyüklükte olan yorgun yırtıcıların kafalarına geçirirler. Bu Davud ile Calut mücadelesi her zaman Davud'un lehine sonuçlanır. En sık görülen kalıcı yaralanma ve ölüm nedenlerinden biri, pençenin göze girmesiyle ortaya çıkan görme kaybıdır.

Bütün bu dehşetli faaliyetin sonucu olarak, gelecekte referans olması için Cebelitarık Müzesi'nin dondurucularına koymak üzere epey bir ölü yırtıcı numunesi toplamış oldum. Topladığım türler arasında, boyutlarından dolayı bana feci depo kâbusları gördüren kızıl akbaba da vardı. Bu cüsseli kuşlar kanat çırpmak üzere tasarlanmamışlardı ve deniz geçmek bazılarının gücünü aşıyordu.

Neandertallerin büyük yırtıcılar üstünde neler yaptığını öğrenip kızıl akbaba gibi kuşların kanat kemiklerinde aletleriyle bıraktıkları kesik izlerini gördükçe, nasıl yapıldıklarını bu izleri tekrarlayarak öğrenebilirmişiz gibi geldi. Elimizde bir sürü akbaba numunesi vardı, tek ihtiyacımız aletlerdi. Fran Giles, müzede birlikte çalıştığım dört dörtlük bir çakmaktaşı yontucusudur. Ondan bazı çakmaktaşı yumrularını almasını ve Nean-

3 R. Strandberg vd., "How hazardous is the Sahara Desert crossing for migratory birds? Indications from satellite tracking of raptors", *Biology Letters*, 2010, 6, s. 297–300.

dertal aletlerinin kopyasını yapmasını istedim. Nasıl yaptığını izlemek olağanüstüdür ve keskin kenarlı yongalar yapma sürecinin, çakmaktaşının nasıl kırıldığına, darbenin nereye vurulacağına dair derin bir bilginin yanı sıra üç dört hareketin bir araya gelmesi neticesinde ortaya ne çıkacağına dair hayal gücü gerektirdiğini anlarsınız. Bu süreç büyük bir becerinin yanı sıra gelişmiş bir bilişselliği de şart koşar.

Bir yaz günü, haftanın kazılardan artakalan tek gününde dondurucudan üç kızıl akbaba çıkarmaya karar verdik. Çözülsünler diye bir gün öncesinden çıkarmıştık ama Cebelitarık'ın temmuz sıcaklıkları, biz operasyonu gerçekleştirmeye hazırlanırken karkasların iyice yumuşamasını sağladı. Kuş kemikleri üstünde harika iş çıkaran tafonomistlerimiz Ruth ve Jordi de dahil olmak üzere hepimiz oradaydık. Böyle deneysel işler onların sürekli yaptıkları şeylerdi. Örneğin, dağın birine bir karkas bırakıp kemiklerin –mesela leşçiller sebebiyle– nasıl saçıldığını görmek için onu yıllar boyunca izleyebilirlerdi. İspanya'nın kuzeyinde bir geyik karkasının üstündeki bozayıları çektikleri etkileyici bir kaydı izlemiştim.

Fran ve Jordi, akbabaların içini açarken kullanacağımız yongaları yapmaya başladı. Manzara bir Neandertal sahnesini –iş güvenliği kurallarının şart koştuğu koruyucu gözlük kullanımını saymazsak eğer– aratmıyordu. Neandertal yontucularındaki yaralanma oranını bilemiyorum ama ne yaptıklarını bildiklerinden şüphem yok. Yongaların şekillenmesi çok sürmedi, harekete geçmeye hazırdık. Planımız ön kısım, göğüskafesi ve karın boyunca kesip sonra da deriyi çıkarmaya başlamaktı. Akbaba yerdeydi; sırt kısmı yere, karnı yukarıya bakıyordu. Yongalar şaşırtıcı derecede keskindi, deriyi neşter kadar kolay kesiyordu. Bu da, yongaların keskin ağızlarının bu bağlamda ne kadar iyi iş gördüğüne dair bir ders oldu bize.

Bu aşamada akılda tutmamız gereken en önemli şey, kes-

kinliğin coşkusuna kapılıp da bağırsakları delmemekti. Yoksa akbaba karkasından hızla uzaklaşmamız gerekebilirdi. Akbabaların ilkini açarken böyle bir hayvanın yenilip yenilemeyeceğini tartıştık. Bu kuşları yalnızca tüyleri için mi avlıyorlardı? Benim için hiç iştah açıcı olmasa da eksiksiz iskeletini elde etmek için bir kızıl akbabayı temizlediğim zaman geldi aklıma. Süreç, kemiklerden ayırmak için etin haşlanmasını da içeriyordu. Koku haftalarca aklımdan çıkmadığından tavuk çorbası bile içemez olmuştum.

O zamandan beri etnografya literatürünü insanların akbaba yediğine dair bir veri bulmak için çok taradım, bulabildiğim tek vaka Hindistan'ın güneyindeki Andra Pradeş'te bulunan Bandalar oldu.[4] Küçük bir kabilenin sözkonusu olduğu münferit bir vakaydı, aktarıldığına göre karga ve başka leşçil kuşları da yiyorlarmış. Görünüşe bakılırsa akbabalar hiçbir zaman mönülerimizin aranan yiyeceği olmamış, muhtemelen Neandertaller için de böyleydi durum. Artık bildiğimiz üzere, onları yakalamalarının sebebi başkaydı.

Akbabanın derisini yüzme işi iki saat kadar sürdü. Neandertallerin bu kadar zamanını almadığından eminim. Yaparken öğreniyorduk. İşin püf noktası, bacakları yalıtmak için deriyi ayak bileğine doğru çekmekti. Sonra kanatlar geliyordu. Benim için en çarpıcı olansa kanatlarda bulduğumuz şeydi. Gördüğümüz üzere, verimli bir uçuş için yapılmış kızıl akbaba kanatları iktisat timsaliydi: Kanat kemiklerinden, ufak kaslardan, kanatları gerekli konumda tutan bir tendondan ve teleklerin çıktığı noktalardan ibaretti. Bu kısımlarda pek fazla et bulmanız olası değildi. Neandertal yongalarının açtığı kesik izlerine en çok rastladığımız yer de tam burası, kanatların ta kendisiydi. Etten başka bir şeyin peşinde olsalar gerek.

4 K. M. Rao, "The Bandas and their Impact on the Population of Vultures in Guntur and Prakasam Districts", *Blackbuck*, 1997, VIII, s. 60–3.

Gövdeyi kanatların etrafından dolanarak dikkatlice çekip karkası deriden tamamıyla ayırmak mümkündü. Birkaç doğrudan kesikle birlikte elimizde, üstünde hem kanatları hem de kuyruğu duran, akbaba tüyünden, eksiksiz bir pelerin vardı. Kanat kemiklerine baktığımızda kesim işleminin nasıl yapıldığının izlerini görebiliyordunuz. Zaman geçip pratiğimiz arttıkça akbabaların derisini yüzmede hızlansak da, asla Neandertallerin el çabukluğuna erişemediğimizden eminim.

Bütün çalışmalarımız karşılığını vermişti. Neandertaller için özel olan küçük bir grup yırtıcı ve kargagili ayırmıştık. Bu kuşları nasıl yakalamış olabileceklerini ve bunu yılın belli zamanlarında yaptıklarını anlamıştık. Faaliyetlerini planlıyorlardı, davranışları Klein'ın Güney Afrika'daki kahverengi sırtlanlarına benzemiyordu. Bu pratiğin binlerce yıl boyunca geniş bir coğrafi bölgeye yayıldığını, bir defaya mahsus bir şey olmadığını da biliyorduk. Deneylerimizin de doğruladığı üzere, antik kuş kemikleri üstünde bulduğumuz izler, kuşların tüyleri için yüzülmesi işleminin sonucuydu. Bu iş için, çoğumuzun yapmayı beceremeyeceği taş aletlerin ustaca imal edilmesi gerekiyordu. Bütün bunları yaptıktan sonra, sormamız gereken bir soru daha kalmıştı. Neandertaller kuşları yalnızca tüyleri için mi yakalıyorlardı, yoksa yemek için avladıkları türler de var mıydı?

19. BÖLÜM

GÜVERCİNLER İLE DAĞ KARGALARI



Gorham Mağarası'ndan çıkarılan kuş kemiklerinin yalnızca çeşitliliği değil, düpedüz niceliği de beni çarpmıştı. Neandertallerin yırtıcı ve kargagil tüylerini kullanmasına dair çalışma tüm önemine karşın bir yanıyla da dikkat dağıtıcıydı, çünkü öteki kuş türlerine bakmayı bırakmıştık. Yırtıcı ve kargagillerde bulduğumuz şeyin önemi düşünüldüğünde bu doğaldı ama dönüp diğer kuşlara da bir bakma konusunda hevesliydim. Bu çalışma hâlâ sürdüğü için başkaca sonuçlarının ileride yayımlanmasını ümit etsek de şimdilik gözlerimizi sahada en bol bulunanlar arasında yer alan iki kuş türüne –kalıntı sayıları bir şey ifade ediyorsa– çevirebiliriz: güvercinler ile dağ kargalarına.

Gorham Mağarası'ndaki Neandertal yerleşim katmanlarının neredeyse hepsinde güvercinlere rastlayabiliriz. Bunların çoğunu, bugün şehirlerde gördüğümüz güvercinlerin atası olan kaya güvercinleri oluşturur. Falez çıkıntılarında ve oyuklarda yuva yapan kolonici kuşlar oldukları için çok şaşırtıcı değildir. Cebelitarık kaya güvercinleri için bir cennet olmalıydı. Kaya güvercinlerinin kemiklerini, yakın akrabaları olan gökçe güvercinlerden ayırt etmek her zaman mümkün olmadığı için, tespit edilen kemiklerin bir kısmı bu iki kuştan birine atfedilmiştir. Gökçe

güvercinlerin falezlerdense ağaçları tercih etmesi dışında oldukça benzerdirler. Bir üçüncüsü, dikkate değer ölçüde daha büyük olan tahtalı da ağaçlıkları tercih eden bir kuştur ve onun da yolu Gorham Mağarası'ndan geçmiştir. Güvercinlerin başlamak için iyi grup olacağına karar vermemiz çok uzun sürmedi.[1]

Çalışmada 1724 güvercin kemiği mikroskop altında dikkatlice incelendi ve bunlar en az 198 tane müstakil kuşun varlığına işaret ediyordu. Bize Neandertaller ve onların güvercinlerden istifade etmesi hakkında konuşma hakkı veren muazzam bir örneklemdi bu. Kanat kemikleriyle birlikte, bacak ve göğüs kemikleri üstünde de Neandertallerin taş aletleriyle yaptıkları açık kesik izlerine rastladık. Bu izleri taşıyan kemiklerin oranı yaklaşık yüzde 2'ydi. Güvercinlerin işlenme sürecinin çoğunda alete ihtiyaç duyulmayacağı düşünüldüğünde, aslında oldukça dikkate değer bir orandır bu. Kuşu yüzüp tüylerini çıkardıktan sonra eti, yağı ve kıkırdağı kemiklerden ayırmak için eller ve dişlerden daha iyi bir alet bulunmasa gerek.

Böyle olduğunu, bazı kemikler üstünde bulduğumuz diş izlerinden ve alakalı hasarlardan yola çıkarak kanıtlayabiliriz. Kemiklerdeki izler ve tahrifat, Neandertaller tarafından yapılan yerinden çıkarmaların, hatta doğrudan tüketimin bir sonucudur. Aynı zamanda Neandertallerin güvercinleri ateşte pişirdiğini ortaya çıkardık. Kemiklerin yüzde 11'inden fazlasının ateşte pişirildiğine, yüzde 18'inden fazlasında ikili renklenme olduğuna dair kanıtlar vardır. Nedir bu ikili renklenme, neden önemlidir? Eşit olarak yanmış kemikler, kuşlar yenildikten sonra da ateşe atılmış olabilirdi, bu durumda kanıtımız yalnızca sıhhi bir pratiğe delalet ederdi.

İkili renklenmeyse bu sorunu çözer. Kemiğin bütün yüzeyi aynı yoğunlukta ateşe maruz kalmadığında gözlemlenir. Alışılageldik şekliyle, avın parçaları ya da tamamı kızartılmak üzere

1 R. Blasco vd., "The earliest pigeon fanciers", *Scientific Reports*, 2014, 4, s. 5971.

ateşin üstüne koyulduğu zaman meydana gelir. Üstünde et olmayan kemikler ateşe daha fazla maruz kalır, bu bölgelerdeki yanma derecesi de daha yüksek olur. Bunu yoğun kas kütlesiyle kaplanmış kemik bölgeleriyle kıyaslayabilirsiniz. Ateş bu kemikler üstünde ya hiç tahrifat yapmamış ya da çok az yapmıştır, bir de farklı renktedirler.

Neandertallerin güvercinleri kızartması bizi şaşırtmamalı. Ateşi kontrol altına alabiliyorlardı, becerilerini hafife alan biziz. 2011 yılında Smithsonian'daki Amanda Henry ile meslektaşları, Belçika, Spy'daki ve Irak, Şanidar'daki Neandertallerin dişleri üstünde yaptıkları incelemenin sonuçlarını yayımladılar.[2] Neandertallerin dişlerinden mikroskobik bitki fosili kalıntıları ile nişasta tanecikleri topladılar, bu da onların hurma, baklagil ve çim tohumu gibi geniş ölçekli bir bitki tüketimleri olduğunun göstergesiydi. Her şeyden önemlisi, çim tohumu taneciklerinin üstündeki hasarların su götürmez biçimde pişirmeye işaret ettiğini bulmalarıydı.

Gorham Mağarası'na geri dönersek, güvercinleri mağaraya taşıyan başlıca aktör Neandertaller miydi? Öyleymiş gibi görünüyor. Kemiklerin yalnızca yüzde 0,81'inde etçiller tarafından kemirildiklerine, yüzde 0,22'sinde de alıcı kuşlar tarafından sindirilmeleriyle ortaya çıkan hasara dair kanıt bulundu.

Örneklemimiz genişliği sayesinde, Neandertallerin bu pratiği sistematik biçimde uyguladığını ve bunun, kahverengi sırtlan sendromunda olduğu gibi ara sıra görülen bir davranış olmadığını gösteren sonuçlar elde ettiğimize emindik. Dahası, 11 farklı arkeolojik katmanda Neandertallerin güvercinleri kızarttığını ve bu pratiğin en az 67.000 yıl öncesine dayandığını, âdetin en az 40.000 yıl daha sürdüğünü kanıtlayabilir durumdaydık.

2 A. G. Henry, A. S. Brooks ve D. R. Piperno, "Microfossils in the calculus demonstrates consumption of plants and cooked foods in Neandertal diets (Shanidar III, Iraq; Spy I & II, Belgium)", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2011, 108, s. 486–91.

Bu çalışmanın çarpıcı veçhelerinden biri, Neandertaller ortadan kaybolduktan sonra Gorham Mağarası'na gelen modern insanlarla yapılan kıyaslamaydı. Onlar da güvercin yakalamış, Neandertaller nasıl davranıyorlarsa öyle davranmışlardı. Modern insanlar, en azından güvercin kemikleri üstündeki faaliyetlerine baktığımızda Neandertallerden ayırt edilebilir değillerdi. Bizim için şaşırtıcı olmadı bu. Gorham Mağarası'ndaki deniz yumuşakçalarından istifadeyi kıyaslarken Neandertaller ile modern insanların davranış biçimlerinin benzer olduğunu ve aynı türleri yakaladıklarını ortaya çıkarmıştık.[3]

Neandertallerin ve modern insanların davranışlarını aynı mıntıka içinde benzer bir zamansal çerçeveye oturttuğumuzda davranışları birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını görüyoruz. Geçmişteki pek çok karşılaştırma aynı yerden yapılmamıştı.[4] Bu da farklılıkların, Neandertaller ile modern insanlar arasındaki gerçek farklılıklarla mı, yoksa her mahalde mevcut olan besin kaynakları ve habitatlarla mı alakalı olduğunu ayırt edemeyeceğimiz anlamına gelir. Neandertal ve modern insan ekolojisi arasında var olduğu iddia edilen farklılıkların hepsinin değilse bile pek çoğunun, insanların kendisinden değil de mahallerden kaynaklandığından şüpheleniyorum.

Şüphem, 2017'de *Nature*'da yayınlanan bir makaleyle de pekişti.[5] Adelaide Üniversitesi'nden Laura Weyrich ve geniş bir ekipten oluşan çalışma arkadaşları, ne yediklerini bulabilmek için beş Neandertalin diş plaklarındaki antik Neandertal DNA'larına baktılar. Belçika'daki Spy Mağarası'ndaki Neander-

3 K. Brown vd., "Small Game and Marine Resource Exploitation by Neanderthals: the Evidence from Gibraltar", N. F. Bicho, J. A. Haws ve L. G. Davis (ed.), *Trekking the Shore: Changing Coastlines and the Antiquity of Coastal Settlement*, Springer, New York, 2011 içinde s. 247–72.

4 M. C. Stiner vd., "Paleolithic Population Growth Pulses Evidenced by Small Animal Exploitation", *Science*, 1999, 283, s. 190–4.

5 L. S. Weyrich vd., "Neanderthal behaviour, diet, and disease inferred from ancient DNA in dental calculus", *Nature*, 2017, 544, s. 357–62.

tal diyetinin büyük oranda etten oluştuğunu, yünlü gergedanları ve yabani koyunları da içerdiğini keşfettiler. İspanya'nın kuzeyinde, El Sidrón'daki mantar, çam fıstığı, yosun tüketen Neandertallerle zıtlık gösteriyordu. El Sidrón Neandertallerinin diyetinde hiçbir suretle et bulunmuyordu.

Baktığımız bir başka kuş grubuysa dağ kargalarıydı. Kargagillerden olan bu kuşların iki türü vardır – kırmızı gagalı ile sarı gagalı (ya da Alp dağ kargası; "6. Bölüm"). Gorham Mağarası'nda kuzgunlardan daha sık ve bol görünüyorlardı, Neandertal tüy çıkartma pratiklerinde de izlerine rastlanıyordu. Diğer kargagillerden anatomi ve davranış bakımından oldukça farklı olsalar da en azından bir kısmının pusu kurularak yakalanmış olabileceğini ileri sürdük. Dağ kargalarının da karkaslara geldiği olur ama kuzgunlar veya saksağanlar gibi müdavim değildirler.

Bu mağara sakinleri, döküntüleri kapmak için kamp mahallerinin yakınına iniyorlardı muhtemelen. 21. yüzyıldaki deneyimim bana kırmızı gagalı dağ kargalarının ihtiyatlı yaratıklar olduğunu söylüyor. Sarı gagalı dağ kargalarınınsa, en azından kış aylarında, son derece yanaşılabilir olduklarını gördüm. Örneğin, Pireneler'deki kayak tesislerini ziyaret ederseniz, köyün her tarafında bu dağ kargalarından bulabilirsiniz. Kalın kar örtüsü varsa, ekmek kırıntılarıyla akıllarını çelerek çatılardan aşağı kolayca indirebilirsiniz.

Güvercin üzerine makalemiz 2014'te yayımlandı. Bunu iki yıl sonra, güvercinlerle dağ kargalarını karşılaştırdığımız başka bir makalemiz izledi.[6] Elimizde bu kuşlardan 804 kalıntı vardı, 518'i Neandertal mıntıkalarından gelmişti, yani uğraşacağımız bir başka geniş örneklem önümüzde duruyordu. İlk makalenin yayımlanmasının ardından, büyük olan örneklem, incelediğimiz arkeolojik katmanların yüzde 80'inde güvercin ve dağ

6 R. Blasco vd., "Pigeons and choughs, a usual resource for the Neanderthals in Gibraltar", *Quaternary International*, 2016, 421, s. 62–77.

kargası kemiklerindeki Neandertal müdahalesini kanıtlarken, incelenen kemiklerin yüzde 13'ünden fazlasında insan kaynaklı hasara dair kanıtlar bulundu. Yine Neandertaller ile modern insanlar arasında bir farka rastlayamamıştık.

Güvercinlerdeki örüntünün dağ kargalarında da tekrar ettiğini gördük: kesik izleri, yanma ve dirseğin aşırı gerilmesi. Neandertal faaliyetleri, yırtıcı ve kuzgunlardakinin aksine yalnızca kanat kemiklerinde değil ayak kemiklerinde de yoğunlaşıyordu. Bu da dağ kargalarının tüylerinin yanı sıra besin için yakalandıklarının göstergesiydi. Boyutun bununla bir ilgisi olabilir.

Kuzgun 1 ila 1,5 kilogram arasında gelir. Orta halli bazı yırtıcılara denk düşen epey büyük bir kuştur. Öte yandan, kırmızı gagalı dağ kargası 275 ila 375 gram, sarı gagalı dağ kargası 170-250 gram arasında gelir. Kuzgundan önemli ölçüde küçüktürler. Kaya güvercinleri de dağ kargalarıyla aynı sıklettedir, 200-350 gram gelirler. Son olarak, daha büyük olan tahtalının ağırlığı ise yarım kiloyu bulur. Güvercinler ve dağ kargaları ile kuzgunlar arasındaki fark, kuzgunun tekilliğinin aksine diğerlerinin sosyal, kolonici olması, yüzlerce kuştan oluşan büyük sürüler oluşturabilmeleridir. Ekonomik bir açıdan bakarsak çokça orta boyutta dağ kargası ve güvercin bulunması mantıklı gelecektir. Çokça da ürerler, özellikle de güvercinler. Gorham Mağarası ve etrafındaki kaya sırtları güvercinler ve dağ kargaları için ideal habitattır. Neandertallerin yanı başında yaşadıklarından dolayı, onlar için garantili ve sürdürülebilir bir besin kaynağı olmuşlardır. Bu profile uyan başka hayvanlar –özellikle keklikler ve tavşanlar– da var, Cebelitarık'ta bu satırları yazarken bir yandan da onlara bakıyoruz.

Neandertal diyetini anlama konusunda çok yol katettik. Büyük otçul memelileri öldürüp yediklerine şüphe yok ama bu avların sıklığı ve bu besin kaynaklarına ne ölçüde bağımlı oldukları konusunda merakımız sürmeli. Diyetteki açık bölgesel

farklılıkları görmüştük. Neandertal diyeti, katı etçillikten vejetaryenliğe uzanan çizgide içine her türden hepçilliği de almaktadır. Yemeklerini pişiriyorlardı. Cebelitarık gibi yerlerde, ellerinin altındaki çok çeşitli besin kaynaklarından istifade ettiler. Kamp ateşlerinde fıstıkçamı tohumlarına sıkça rastladık, yani muhtemelen her yerde olduğu gibi burada da bitki ve tohumlarını yiyorlardı. Bunun yanı sıra deniz yumuşakçalarını, fokları ve yunusları ("13. Bölüm"), otçul memelileri, kara kaplumbağalarını ve kuşları da tüketiyorlardı. Oldukça geniş bir besin kaynağıdır bu da.

Kuşlar gibi yakalanmasının zor olduğu düşünülen besinlerin tüketiminin de boylarını aşmadığını artık biliyoruz. Kuşların yakalanması nadir bir pratikmiş gibi görülemez artık. Gorham Mağarası'ndan çıkan sonuçlar bize bunların on binlerce yıllık bir geleneğe yayılan düzenli pratikler olduğunu göstermiştir. Modern insanlar Avrupa'ya varmadan çok evvel kullanımdalardı. Etkili biçimde uygulanmaları için önemli ölçüde planlama yapmaya, daha da önemlisi kışın yırtıcılardan istifade edilmesinin bize gösterdiği üzere, bunun nerede ve ne zaman yapılacağına dair belirgin bir bilgiye ihtiyaç vardı. Kuş yakalama pratiklerine eşlik eden bir teknolojiye de sahip olsalar gerek ama gördüğümüz üzere arkeolojik kayıtlarda kolay bozunan objeleri bulmak oldukça güçtür.

Kolay bozunan objeler sorununa dair önemli ölçüde önümüzü açabilecek araştırma hatlarından biri, Neandertaller tarafından kullanılan taş aletlerin üstündeki kalıntıların analiz edilmesi olabilir. 2013 yılında Bruce Hardy ve meslektaşları,[7] tarihi yaklaşık 90.000 yıl öncesine dayanan, Fransa'daki Abri du Maras'da bulunan Neandertal taş aletleri üstünde yaptıkları bu tür bir analizden çıkan oldukça ilginç sonuçları yayımladılar.

7 B. L. Hardy vd., "Impossible Neanderthals? Making string, throwing projectiles and catching small game during Marine Isotope Stage 4 (Abri du Maras, France)", *Quaternary Science Reviews*, 2013, 82, s. 23–40.

Neandertallerin bu sahada büyük memeliler, balıklar, ördekler, yırtıcı kuşlar, tavşanlar, mantarlar, bitkiler ve odun da dahil olmak üzere oldukça geniş kaynaklardan istifade ettiğini gösterebildiler. Taş aletlerin üstünde, sicim ya da halat yapımının kanıtı olduğunu düşündükleri bükülmüş lifler buldular. Yazarların ileri sürdüğüne göre bu Neandertaller, yalnızca modern insanlar tarafından sahip olunduğu düşünülen karmaşık bir fırlatıcı teknolojisine bile sahip olabilirlerdi. Bunu şimdiye kadar gördüklerimizle bir araya getirirsek Neandertallere bakışımız gerçekten değişir, en azından değişmelidir.

Şimdi dikkatimizi, Neandertaller de dahil olmak üzere insan davranışları hakkındaki kavrayışımızın ilerlemesine ket vurmuş en büyük hatalardan birine çevirme vakti. Bu hata, avcı-toplayıcı perspektifinden doğal dünyayı hızlı ve yavaş hareket eden iki tür ava ayırabileceğimize dair düşüncedir.

20. BÖLÜM

AKBABALARI BESLEMEK



Kuşların, tavşan ve adatavşanlarının yakalanması zor, hızlı hareket eden avlar olduğu söylenegelir. Bu düşünce o kadar mutlak surette hatalıdır ki Neandertaller ile modern insanların avlanma davranışlarına dair başlıca hipotezlerin dayanak noktası olarak otuz yıl boyunca kök salabilmiş olması akla zarardır. Bunun cevabının, bu hipotezler geliştirilirken doğa tarihinin pek az hesaba katıldığı gerçeğinde yattığını düşünüyorum. Neandertallerin avlanmasını anlamak için ne Neandertal anatomisinin ne Neandertallerle beraber yaşayan hayvanların anatomisinin ne bize kemikleri ve kabukluları kimin, nasıl tükettiğine dair ipuçları verebilecek tafonomi sürecinin ne de taş aletlerin ve nasıl yapıldıklarının uzmanı olmak tek başına yeterli gelir. En önemlisi, potansiyel av türlerinin davranışlarını ve ekolojilerini anlama ihtiyacımızdır. Şu ya da bu türün davranışlarına dair ders kitaplarındaki açıklamaları okuyabiliriz, ama bunların tek başına bize bir kavrayış kazandırması mümkün değildir.

Her şeyi yerli yerine koymakta fayda var. Adatavşanları ve tavşanlarla başlayalım. İki hayvandan, bunların bütün türleri tek bir basit tanımın altında toplanabilirmiş gibi bahsedemeyiz. Lagomorpha takımında iki familya bulunur: Ochotonidae (pikalar) ile Leporidae (tavşanlar ile adatavşanları). Burada bizi ilgilendiren üç temel kıtaya baktığımızda, Afrika'da 12 tavşan ve

adatavşanı türü olduğunu görürüz. Avrasya'da (Güney ve Güneydoğu Asya hariç) 15, Kuzey Amerika'da 23 tür vardır. Ayrıca Avrasya'da 24 pika türü varken, bu sayı Kuzey Amerika'da 2'dir.

Buradaki sorun "standart" tavşan ile adatavşanının bile benzer biçimde davranmamasıdır. Tavşanlar genellikle hızlı koşan, açık habitat türleridir ve yırtıcılar tarafından görülmemek için kamuflaja bel bağlarlar. Tehdit altında "donup kalırlar". Kendimi bir tavşanın tam yanında bulduğum zamanlar oldu. Hayvan kamuflajına bel bağlayıp kımıldamadan durdu. İsteseydim elimle yakalayabilirdim. Ne hızlı hareket eden av ama! Bir Neandertal benim kaldığım durumda kalmış olsaydı –ki böyle durumlarda benden çok kalıyorlardı muhtemelen– tavşanı yakalar, arkalarında da yakalama yöntemine dair tek bir arkeolojik kanıt bırakmazlardı.

Adatavşanları, tavşanlardan daha kolonicidirler ve toplu yaşama, inlerine yakın yerlerde beslenme eğilimindedirler. Kısa mesafelerde hızlı koşarak emniyetli inlerine geri dönerler. Adatavşanı yakalamak için kullanılan geleneksel teknikler, kaçış rotası olacak bir tanesi haricinde inin bütün çıkışlarını kapatmaya dayanır. Bu çıkışa bir ağ yerleştirilebilir ama zorunlu değildir. Atik bir insan adatavşanını ortaya çıktığı anda elleriyle de yakalayabilir. Dışarı çıkmaya teşvik etmenin yolu genellikle dumana boğmaktır, eski zamanlarda inlerin içinde panik yaratmak için gelincik gibi avcılar kullanılırmış. Bir Neandertal bu yöntemlerle adatavşanı yakalamışsa, arkeologlara av yöntemine dair bulabilecekleri hiçbir iz bırakmamış olurdu.

Adatavşanlarıyla tavşanları tek bir kategori içine atmak akılsızcaysa, bunu dünyadaki devekuşları ve emulardan ufacık kolibrilere kadar uzanan 10.000 kuş türü için yapmanın ne olduğunu siz hesap edin. Kuşlara ne kadar yaklaşabildiğime dair örnekler vermiştim. "9. Bölüm"de, Kuzey Denizi'ndeki üreme kolonilerinde çeşit çeşit deniz kuşuna dokunma mesafesine na-

sıl geldiğimizi anlatmıştık. Onları yakalamak için teknolojiye gerek yoktu, çıplak elle yakalanabilirlerdi ve her ne kadar 21. yüzyılda bu adalara gitmek için teknelere ihtiyaç duymuş olsak da Neandertallerin zamanında gitmek için tekneye ihtiyaç duyulmayan anakara üstünde pek çok deniz kuşu kolonisi bulunuyordu. Cebelitarık da bunlardan biriydi. "10. Bölüm"de, kendini ele vermeyen yer kuşlarının Neandertallerce nasıl yakalanmış olabileceklerine dair birtakım fikirler geliştirmiştim. Tavşanı da yırtıcısıyla karşılaştığında kımıldamadan duran, kendini ele vermeyen türler arasında saymak mantıklıdır. Bu hayvanları yakalamak için dikkatli bir takip, keskin bir göz, ne aradığınızı bulmanızı sağlayan bir tür zihinsel imge yeterlidir. Sırıklara takılan ufak ağlar gibi teknolojilerin de faydası dokunabilir.

Şimdi tarif etmek istediğim şeyse büyük ve güçlü kuşların yanına nasıl yaklaşıldığıdır. Pireneler'de vahşi kızıl akbabalarla başımdan geçen iki tecrübeyi aktaracağım. İkisinde de oğlum Stewart yanımdaydı, yaşananları fotoğraflarla belgelemeyi başardı.

İlki, Katalan Pireneleri'ndeki Buseu isimli terkedilmiş bir köyün yakınındaki bir sahada gerçekleşti. Önceki akşam anlaştığımız saat ve yerde bizimle buluşan neşeli Katalan rehberimiz Jordi'yle (daha önce adı geçen zooarkeolog değil) bir keşif gezisi ayarlamıştık. Onu dağdan yukarı çıkarken, önce dar bir yolda, sonra da yine her zamanki gibi kilometrelerce devam eden patika boyunca izledik. Yarım saat kadar sonra Buseu'ya vardık. Bütün evlerin kapalı olduğunu görmek ürkütücü bir deneyimdi. Diğer yapıların üstünde kilisenin çan kulesi yükseliyordu. Yıllardır burada kimse yaşamamıştı, Jordi de köyü satın almıştı. Boş zamanlarında bazı yapıları onarıyordu, bir tanesini tamir edip ziyaretçilerinin konaklayabileceği muazzam bir dağ evine çevirmişti.

O akşam güneşin Pireneler'in uzaktaki tepeleri üstünden batışını izledikten sonra görkemli bir yemek bizi bekliyordu. Dağ

havası serinceydi. Ertesi sabahın neler getireceğini her zamanki gibi heyecanla bekleyerek yataklarımıza erken gittik. Erken bir kahvaltının ardından Jordi ve oğlu birdenbire elimizi çabuk tutmamız gerektiğini söylediler. Gitmemiz gerekiyormuş, biz de gittik. Böylesi durumlarda dağ insanlarının yöntemlerini sorgulamamayı öğrenmiştim. Ne gerektiğini bilirler, sormamak en iyisidir. İlk talimat ekipmanımızı onun 4x4'üne yerleştirmekti. Biner binmez sarp kayalık bayırlara doğru tırmanmaya başladık. Kendi aracıma ihtiyaç olmamasına memnundum. Stewart'la ben *offroad* sürüşlere alışık olsak da, kasa leşlerle yüklüyken yapılacak bu tırmanış tecrübe gerektiriyordu.

Jordi sürerken bir yandan da talimatları verdi. Bir noktada duraksayacak, Stewart'la ben de inip solumuzda kalacak gümeye girecektik. Oraya hızlı ve sessizce gitmemiz gerekiyordu. Günbatımında gelip bizi alacaktı. Sarp bayırlarda sürerken bir sürü kızıl akbabanın üstümüzde alçaktan uçtuğunu görebiliyorduk. Güneş ancak doğmuştu ama bu kuşlar yakınlarda uyuyor ve zamanı geldiğinde oluşacak termal akımlar yerine bayırlardaki yukarı yönlü akımları kullanıyor olmalıydılar. Ne olursa olsun, sabahın bu kadar erken saatinde başımızın üstünde daireler çizen bu kadar fazla akbaba görmek bizim için şaşırtıcıydı.

Jordi arabayı durdurunca biz de talimatlarına riayet ederek indik. O ve oğlu gittiler. Gümeye girip ekipmanımızı hızlıca çıkardık çünkü hiçbir aksiyonu kaçırmak istemiyorduk. Kameraları ve lensleri tripodun üstüne yerleştirince oturup dışarı baktık. Önümüzdeki manzaraya inanamamıştık.

Araba, ormandaki iğneyapraklıların arasındaki açık bir arazide durmuştu. Jordi ve oğlu dışarıda, bütün akbabaları görebilir haldelerdi. Leşleri getirip yere saçtılar. Akbabalar onlardan 100 metre öteye inmeye başladı. Önce on, sonra yirmi oldular, beş dakika sonra 300 tanesi yerdeydi. Bir tek onlar da değildi. Havada sakallı akbabalar, Mısır akbabaları dolanıyordu ama

birkaç kara akbaba da yere inmişti. Avrupa akbaba türlerinin dördü de önümüzde duruyordu.

Akbabalar cesaretlerini toplayıp yiyeceğe yaklaştı. Akbaba dalgası gelgit halindeydi, her seferinde ete ve hâlâ orada olan Jordi ile oğluna biraz daha yaklaşıyorlardı. Birkaç metre kadar yanlarına sokuldular, sonra alışıldık beslenme çılgınlığı başladı. Her akbaba kendi başınaydı artık, yanı başlarında duran insanlara dair bütün algıları yitirmişlerdi. Jordi istese, hemen oracıkta istediği kadar akbabayı yakalayabilirdi. Bunun yerine aracına atlayıp akbabaları bir modern zaman Musa'sı gibi iki yana ayırarak bayırdan aşağı inip bizi orada bıraktı.

Bir süre sonra dört akbaba türü de yere inmişti ve bizi tuhaflıklarıyla eğlendiriyorlardı. Yiyecek tükenince bize ziyaret ettiğimiz diğer sahalardan tanıdık olan başka bir akbaba huyunu gözlemledik. Uçup gitmek yerine dinlendiler. Önce dik şekilde, sonra ise karınlarının üstüne yattılar. Bu kadar tıkındıktan sonra gözlerini zar zor açık tutuyorlardı. Çok iyi anlıyordum onları. Akbabalar için şekerleme vaktiydi.

Bazı akbabalar o kadar oburluk etmişti ki bunu yapmaları şart olmuştu, çünkü havalanmadan önce sindirmek için zamana ihtiyaçları vardı. Tam bu noktada ortaya atılsak koşturup bir iki tanesini yakalayabilirdik. Spekülasyon yapmıyorum. Geçmişte İspanya'da insanların akbabaları böyle yakaladığı olmuştu, ama hiçbir zaman yenmedikleri için ne amaçla yakaladıklarından emin değilim.

Gümenin kapısının çalınmasıyla Jordi'nin geldiğini anladık, bir de sürprizi vardı. Araçla gelmemişti. Dağ evine kadar onca yolu ağır yükümüzle yürümemiz gerekiyordu. Yürürken aracının bozuk olmadığından bahsetti. Hep böyle yapıyormuş. Ne zaman araçla yukarı çıksa yiyecek taşıyor olduğundan akbabalar da sinyali almayı öğrenmişler. Yiyecek olmadan bizi almaya gelseydi akbabaların aklı karışacaktı. Sabahleyin başımızın üs-

tünde onca akbabanın alçaktan uçmasının sebebi buydu. Jordi'nin 4x4'ünü tanımışlardı.

İkinci tecrübemiz daha da ürkütücüydü. Pireneler'in bir yerinde vahşi akbabaları eliyle besleyen bir adam olduğunu duymuştuk. Bunu görmemiz lazımdı, biz de çeşitli irtibatlardan ve irtibatların irtibatlarından müteşekkil dolambaçlı bir yolla adamı bulduk. Bize verilen talimatlar gereği buluşmanın gerçekleşeceği yerin yakınındaki bir kırevinde geçirdik geceyi. Buluşma Santa Cilia de Panzano köyünde olacaktı. Asla aracınızın GPS'ine güvenmeyin. İki tane Santa Cilia olacağı aklımızın ucundan geçmezdi, ama varmış, biz de yanlış olana gitmişiz. Bize bir saatten fazla zamana mal olsa da sonunda oraya vardığımızda rehberimiz Manu (akbabaları besleyen adam) bizi gördüğüne mutluydu. Daha fazla zaman kaybetmeden Pirene yollarına koyulduk, bu sefer Huesca vilayetinin merkez bölgesinde. Yolun genişlediği bir yerde arabayı durdurup ekipmanı çıkarmaya başladık. Manu bir el arabası çıkarıp sanki dünyanın en normal şeyiymiş gibi bir kenara koydu, sonra da bizi bilgilendirdi. Onu tek sıra halinde izleyecek, ses çıkarmayacak, söylediklerini yapacaktık. Ne de olsa dağ insanları akbabaları böyle besliyormuş.

Manu birkaç et poşeti getirdi, poşetlerin birinde tavuk yumurtaları vardı. Açıkladığına göre, Mısır akbabaları yumurta yemeyi seviyormuş, diğer akbabalar da seviyormuş ama özellikle Mısır akbabaları. Çocukluğumda o zamanlar yeni keşfedilen, Mısır akbabalarının devekuşu yumurtalarını kırmak için kayaları alet olarak kullanma davranışının fotoğraflarını gördüğümü hatırladım, zihnim yapılabilecek deney fikirleriyle dolup taştı ki bunları Manu yapmıştı bile. Evet, Avrupa akbabalarına burada devekuşu yumurtası vermişti, onlar da kaya parçalarıyla yumurtaları kırmıştı. Bunu Afrika'daki kışlaklarında öğrenmiş olsalar gerek.

Bayırın yanındaki dar patikadan yürümeye başladık. Manu

parlak pembe bir rüzgârlık geçirdi üstüne. Biz sorunca, akbaba beslemeye giderken hep bunu giydiğini söyledi. İşaret veriyordu, onlar da tanıyorlardı. Bu kadar iyi tanıyabilecekleri tahmin etmemiştik. Çok geçmemişti ki akbabalar başımızın üstünde alçaktan uçuyorlardı, sonra sanki Manu'nun ritüelini beklemeden önümüzdeki patikaya ve yarım metre kadar arkamızdaki kayaların üstüne konmaya başladılar. Manu onları elleriyle kışkışlıyordu ama gelmeye devam ediyorlardı. Ne böyle bir şey görmüştük ne de Cebelitarık'ta onları denizden kurtardığımız zaman dışında vahşi akbabalara bu kadar yakın olmuştuk.

Geniş, kayalık bir bayır olan beslenme yerine vardık. Manu oturmamızı söyledi ve boş el arabasını yanımıza bıraktı. O da 10 metre ötemize gidip oturur oturmaz kızıl akbaba yığınının içinde kayboldu. Önce lokmaları biraz uzağa fırlattı, akbabalar ilk ulaşan olmak için gürültüyle mücadeleye giriştiler. Bir süre sonra Manu fırlatmaktan sıkılmış olacak, basbayağı bir parça eti eldivenle korumaya aldığı elinde tuttu. Üç akbaba davrandı, eti biri kapabildi. Evet, doğru görüyorduk, vahşi akbabalar bir adamın elinden yiyecek alıyordu (Görsel 12).



Görsel 12. Vahşi kızıl akbabaları besleyen Manu.

Stewart kuşların iyice yanına yaklaşıp geniş açılı objektiflerle fotoğraflarını çekiyordu. Dümdüz uzanıyordu yerde (Resim 7). Bir noktada Manu, Stewart'ın olduğu yöne doğru bir parça attı ve akbabalar Stewart'ın varlığına aldırmadan oraya yığıldılar, hatta biri pençelerini üstüne geçirdi. Stewart bu yakalaması zor, hızlı uçan yaratıklara epey yaklaşmıştı. Belki de kuşlar ona yaklaşmıştı demeliyim.

Manu, konuştuğu kuşları teker teker isimleriyle bildiğini iddia ediyordu. Unutulmaz bir tecrübeydi. Akbabaları beslemeye otuz yıl önce genç bir adamken başlamıştı, haftada birkaç kez olmak üzere bu zamana dek de sürdürmüştü. Bu kadar vahşi hayvanın güvenini kazanma konusundaki sebatına şahitlik ettik. Geri dönerken bir yandan Neandertalleri düşünüyor, bir yandan da yaşadığımız tecrübeyi kafamızdan çıkaramıyorduk. Nihayet hızlı uçan, yakalaması zor av fikrini bir kenara bırakmıştık.

21. BÖLÜM

HASHTAG VE NEANDERTAL ÖZGÜRLEŞMESİNE GİDEN UZUN YOLUN SONU



2012 yazıydı. Yırtıcı kuş tüyü kullanımının prömiyerini elimizden kaçırmamızın ardından toparlanmıştık, makalemizin çıkması da an meselesiydi. Gorham ve Vanguard mağaralarında yaptığımız yıllık kazıların ortasındaydık (Resim 8). O ânı açık biçimde hatırlıyorum. Gorham Mağarası'nda, dış kesitin yanındaydım, mağaranın iç kısmına gelmem söylendi, Paco beni görmek istiyormuş.

Paco Giles tanıdığım en iyi saha arkeologlarından biridir, onunla otuz yıldır çalışıyor olmak bir ayrıcalık. Paco'da arkeolojik bilgi ile doğal dünyaya dair deneyimin eşine az rastlanır bir birleşimi vardır. O bir natüralisttir. Sizi çağırınca hemen karşılık vermeniz gerekir. Oraya gittiğimde onu çömelmiş vaziyette, kafasındaki fenerle zemine dikkatle bakarken buldum. Beni neden görmek istediğini sordum, o da zemini işaret etti. Başta bir şey göremedim, çaprazlama bir desen oluşturuyormuş gibi görünen bazı çizgileri işaret etti.

Çizgilere gözümüzü diktik. Baktıkça baktık. Bunlar ne olabilirdi ve kim yapmıştı? Birbirimize söylememiş olsak da içten

içe, Neandertallerin yerleştiği bir katmana baktığımızı düşünüyorduk. Bu katmanı kazmıştık ve süreç içinde bu çizgiler ortaya çıkmıştı. Üstleri, yalnızca Neandertal yapımı şeylerin olduğu 60 santimetrelik bir çökeltiyle kaplıydı. Yapılacak çıkarım, bu çizgilerin Neandertaller tarafından yapılmış olduğuydu.

Buna inanmak istemedik. Oldukça büyük bir iddiaydı, bir şey söylemeden önce elimizde açık kanıt olmalıydı. Biz de şüphecilik egzersizi yapmaya giriştik. Neandertaller tarafından yapılmamış olduklarına dair her türlü olasılığı ortaya attık. Meseleyi uzmanlarımıza, özellikle de jeomorfoloğumuz, Huelva Üniversitesi'nden Joaquin Rodriguez Vidal'e açtık. Joaquin'in jeomorfolojiye ve jeolojik süreçlere dair bilgisi, mağaralarda olan biteni yorumlarken benim için her daim bir rahatlık ve güven kaynağı oluyordu. Bununla onun da sınırlarını zorlamış olacaktık.

Zaman geçti, Joaquin çizgilerin üstünü örten muhtelif mikroskobik katmanın nasıl şekillendiğine dair detaylı bir analiz çıkardı; görünen o ki çizgiler çökelti tarafından kapatılmadan önce başlayan bir süreçti bu. Hikâyeyi bize detaylarıyla anlatabiliyordu. Çizgiler, zemine kazınmış yivlerdi. İşleme gibi duran bir şey yapmışlardı.

2013 yazı oldu. Bir yıl geçmişti ve elimizdeki şeyin Neandertallerin elinden çıkan bir işleme olduğundan emindik (Görsel 13). Ne anlama geldiğini bilmiyorduk, şimdi de biliyor değiliz ama eşsiz, daha önce kimsenin bulmadığı bir şeydi. Sırrı bir avuç güvenilir meslektaş arasında tutmayı başarmıştık ama artık yayımlamanın vaktinin geldiğini düşündük. Bu yola girmeden evvel, iddianın önemini de aklımda tutarak ikinci bir görüşe ihtiyacımız olduğunu hissettim. Diğerleri de kabul etti. Sırrımızı kime açacağımıza dair tercih açıktı. Kemikler ve kayalar üstündeki antik işaretler konusunda bizim için dünyanın en başta gelen uzmanı olan Francesco d'Errico olmalıydı bu. Onun için bile bir ilk olacaktı.



Görsel 13. *Hashtag.*

2013 Temmuz'unda bir gün, herkesin yazlarını benim gibi sahada çalışarak geçirdiğini sanarak telefonu elime aldım. Francesco Bordeaux Üniversitesi'nde çalışıyordu ama ben onu aradığımda memleketi İtalya'da tatildeydi. Ailesiyle birlikte Liguria'da olduğunu, hemen gelmesinin mümkün olmadığını anlattı. Ne zaman gelebileceğinden beni haberdar edecekti. Bir hafta sonra Cebelitarık'taydı.

Francesco'yu mağaraya indirdik. Önceden bilgilendirme yapmıştık, şimdi göstermenin sırası gelmişti. Bir sene önce Paco'nun oturduğu yere oturdu. İşlemeye gözlerini dikti. Konumunu ve ışığın açısını değiştirip biraz daha baktı. Ne düşündüğünü öğrenmek için yanıp tutuşuyordum ama acele ettirmek istemedim. En kötüsünden, benim yorumumla uyuşmamasından korkuyordum. Sonra aniden dönüp, "Tamam, biraz ekipmana ihtiyacımız olacak, biraz şuna biraz buna," gibi şeyler söylemeye başladı. Tam kelimeleri hatırlamıyorum ama o noktada kendi-

mi tutamayıp, "Öyle mi?" diye sorunca, Francesco da sırıtarak, "Tabii öyle," diye cevap verdi.

İşlemenin üstünde bir yılımızı daha alacak detaylı bir araştırmaya giriştik. İşlemeyi laboratuvara götüremiyorduk, kalıp çıkarmaya çalışmak da yivlerinin fiziksel ve kimyasal bütünlüğünü tehlikeye atabilirdi. Böylece mağaraya özel bir mikroskop getirildi. İşlemenin nasıl yapıldığını anlamak için deneyler yürüttük. Halihazırda her bir yivin kesin ölçüleri elimizde olduğundan, işlemenin bir kopyasını çıkarmaya çalıştık. Bunu yapmak için çizgilerin işlendiği kayayla aynı türden bir kaya parçası aldık. Cebelitarık'ta kullanılanlarla aynı materyallerle yapılan replika Neandertal aletleriyle yivlerin kopyasını yapmaya başladık.

Francesco başladı, gelinim Jade notları tutmayı teklif etti. Taşa bastırıp ilk çizgiyi çizdi. Yivin genişliği ve derinliği ölçülürken biraz duruldu. Çizgiyi tutturmak zor olduğundan ikincisini yaparken zorlandı. Görüldüğünden daha zordu. Sonunda, altmış darbe tekrarından sonra orijinal yivin boyutlarına ulaşmıştık. Bu süreçte aletlerden birinin ucu deney esnasında kırılmıştı. İşleme sonunda tamamlandı ve böyle bir şey yapmanın iki saat alacağı hesaplandı. Öylesine bir çiziktirme olmadığı açıktı. Hatırı sayılır bir beceriye sahip biri yapmıştı bunu.

Sonra eleştirmenlerin önümüze koyabileceği ihtimalleri elemek üzerine kafa yorduk. Suyun gücüyle oluşan doğal çizgiler olabilecekleri ihtimalini hızlıca eledik. Mağarada bu türde çizgiler vardı ama tamamıyla farklı nitelik ve boyutlardaydılar. Bir başka eleştiri de bunların, et keserken kullanılan aletlerin kaymasıyla oluşan izler olabileceğiydi. Jade kasaba gitti ve derisi üstünde bir topak domuz eti alıp döndü. Francesco uğraşsa da çizgileri kontrol edemedi, sağa sola kayıyorlardı. Bunların kesim izi olmasının imkânı yoktu. Oradaydık ve bir Neandertalin elinden çıkan bir işleme bulduğumuzu bütün detaylarıyla gösterebilir durumdaydık.

Keşiften sonra pek çok tartışma ve deneyle geçen iki yılın ardından, sırrı bunca zaman saklayan muhteşem ekibimiz sayesinde makale *Proceedings of the National Academy of Science USA*'de yayımlandı.[1] İşlemenin sanat olduğu iddiasında bulunmadık. O zamandan bu yana bunu yapan çok kişi oldu. Biz bir Neandertalin maksatlı biçimde, herhangi bir işlevi olmayan çizgiler çizmiş olduğunu gösterdiğimiz için mutluyduk. İşlemeyi yapan kişi, bunu yapmak beceri ve deneyim gerektirdiği için, öncesinde başka işlemeler de yapmış olmalıydı. Ne anlama geldiğini bilmesek de 40.000 yıl kadar kadar önce birinin soyut bir desen oluşturduğunu gösteriyor.[2] Her şeyden de öte bu kişinin modern insanla kıyaslanabilir bilişsel becerilere sahip olduğunu kanıtlıyor. Neandertal nereden bakarsak bakalım bir insandır.

Son yıllarda çok yol katettik, Neandertal davranışlarına dair kanıtlar da Modern İnsan Bilişsel Devrimi'nin[3] 50.000 yıl önce ya da herhangi aşamada gerçekleşmiş olduğu fikrini savunulamaz kıldı. Yakın zaman önce, Neandertallerin sanatçılar ve kuyumcular oldukları, 64.800 yıl kadar önce[4] mağara duvarlarını boyamış

1 J. Rodríguez Vidal vd., "A rock engraving made by Neanderthals in Gibraltar", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2014, 111, s. 13301–6.

2 Birçok insan tarafından Neandertal Hashtag olarak bilinmesinin sebebi, Twitter gibi yerlerde sıkça kullanılan # sembolüne olan benzerliğindendir.

3 İnsan Bilişsel Devrimi'nin 50.000 yıl kadar önce yaşandığı fikri yakın zamanda şu kitapta yeniden gündeme getirildi: Y. N. Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Vintage Books, Londra [*Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara - İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015]. Harari, özellikle öncesinde Paul Mellars ve Richard Klein tarafından ortaya konulan argümanları geliştirir: P. Mellars, "Cognitive Changes and the Emergence of Modern Humans in Europe", *Cambridge Archaeological Journal*, 1991, 1, s. 63–76; P. Mellars, "Rethinking the Human Revolution: Eurasian and African Perspectives", P. Mellars, K. Boyle, O. Bar-Yosef ve C. Stringer (ed.), *Rethinking the human revolution*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 2007 içinde s. 1–11; R. G. Klein, "Archaeology and the Evolution of Human Behavior", *Evolutionary Anthropology*, 2000, 9, s. 17–36.

4 D. L. Hoffman vd., "U-Th dating of carbonate crusts reveals Neanderthal origin of Iberian cave art", *Science*, 2018, 359, s. 912–15; D. L. Hoffman vd., "Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian Neandertals 115 000 years ago", *Science Advances*, 2018, 4: eaar5255.

olabilecekleri düşüncesini destekleyen iki makale yayımlandı. Benim öne sürdüğüm görüşleri fazlasıyla destekliyor olsa da resimlerin yaşı modern insanların Avrupa'ya gelmesinden öncesine dayandığı için bu son iddiaya ihtiyatla yaklaşmamız gerekiyor. Neandertallerin varlığına doğrudan işaret eden paleontolojik ya da arkeolojik kanıtlar bulana kadar kapıyı tam kapatmamalı. Bilinmeyen insan soylarına[5] ve "hayalet" türlere[6] dair yapılan son genetik keşifler bize, çökeltilerin yaşından saha sakinlerinin kim olduğunu varsayamayacağımızı göstermektedir.

Genetik, insanın kökenlerine dair anlatıda bir çırpıda devrim yaptı. Kökleri Afrika'ya dayanmayan insanların Neandertal genleri taşıdıklarını ve bütün insan evrimi sürecinin kollar halinde akan bir akarsu modelini andırdığını,[7] soyların birbirinden ayrıldığını, zaman içinde bazen de tekrar bir araya geldiğini bugün artık biliyoruz. Doğrusal ata-alt soy şemaları, hatta ağaç dalları bile evrimimizi tatmin edici biçimde temsil etmekten çok uzak.

Bu model, "Bilgi Ağacı" mutasyonunun 50.000 yıl kadar önce bir gecede aniden içimizde belirdiğine yönelik kavrayışı desteklemez.[3] Aksine, farklı insan soyları arasında büyük ölçüde denklik olduğunu gösteren bir modeldir bu. Gördüğümüz üzere Neandertaller, bazı durumlarda modern insanların Avrupa'ya girişini engellemiştir. Bunun modern insanın üstünlüğünün işareti sayılması pek mümkün değildir. Bizim varlığımızda

5 Denisova insanlarının keşfi, teşhis edilemeyen bir kemik üstündeki genetik materyale dayanır. Bugün hâlâ ne Denisova İnsanlarının nasıl göründüğünü ne de coğrafi menzillerini ya da hangi zaman aralığında yaşadıklarını biliyoruz; J. Krause vd., "The complete mitochondrial DNA genome of an unknown hominin from southern Siberia", *Nature*, 2010, 464, s. 894–7.

6 *MUC7* geninin genetik varyasyonları üstünde çalışan bilim insanları, bilinmeyen bir Afrikalı popülasyonun bu genin varyasyonlarına katkısı olduğunu buldular; D. Xu vd., "African Hominin Introgression in Africa Contributes to Functional Salivary *MUC7* Genetic Variation", *Molecular Biology and Evolution*, 2017, 34, s. 2704–15.

7 C. Finlayson, "Viewpoint: Human Evolution, from tree to braid", BBC News Online, Science and Environment, 2013, http://www.bbc.com/news/science-environment-25559172.

ve Neandertallerin yok oluşunda şans önemli bir rol oynamış olabilir.[8]

Görünüşe bakılırsa modern insanlar yavaşça Neandertal bölgelerine girmiş ve popülasyonlar arasında kayda değer bir melezleşme olmuştur. Bu girişi kolaylaştıran da Neandertallerin gözdesi olan ağaçlık habitatların kaybı sebebiyle Orta Avrasya genelinde nüfuslarının gerilemesidir.[9] Geçmişte Yerine Geçme Modeli takipçilerinin,[10] Neandertallerin sembolik davranışlarına dair bariz kanıtları, aşağı Neandertallerin boncuk ve benzeri nesneleri yapmayı daha üstün modern insanlardan öğrenmek zorunda oluşuyla açıkladıkları bile olmuştur. İroniktir, modern insanlar büyük kartalları yakalamak ve tüylerini sembolik amaçlarla giyinmek gibi pratikleri, Neandertalleri izleyip onlardan öğrenerek almışlar gibi görünüyor artık.

Beyin fonksiyonuna ilişkin olarak da, neokorteksin büyüklüğü farklı primatlarda belli büyüklükteki gruplar içinde başarılı biçimde iş görme becerisiyle ilişkilendirilmiştir.[11] Neokorteks evrim geçirerek büyüdükçe daha büyük neokortekse sahip olanların gitgide daha büyük gruplar içinde sosyal ilişkiler geliştirebilir hale geldiği düşünülüyordu. Bir insanın ideal olarak 150 civarında insanla ilişkilerini yürütebileceği düşüncesi de bu

8 C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals died out and we survived*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

9 Orta Avrasya'daki ağaçlık bölgelerin azalmasının asli sebebi, son Buzul Çağı'na kadarki uzun dönem boyunca giderek artan soğukluk ve kuraklıktı; C. Finlayson ve J. S. Carrión, "Rapid ecological turnover and its impact on Neanderthal and other human populations", *Trends in Ecology and Evolution*, 2007, 22, s. 213–22.

10 Harari, Yerine Geçme Modeli'ne getirdiği yeni yorumda, bütün arkaik insanların (Neandertaller de dahil) yerine üstün modern insanların geçtiği düşüncesini yeniden değerlendirir. Başarı için bahsettiği muhtemel etmenler arasında daha iyi teknoloji ve üstün toplumsal beceriler varken, sürecin bir tür soykırım şeklinde gelişmiş olabileceğini de göz ardı etmez; Y. N. Harari, *Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara - İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015.

11 R. I. M. Dunbar, "The Social Brain Hypothesis", *Evolutionary Anthropology*, 1998, 6, s. 178–90.

Toplumsal Beyin Hipotezi'ne dayanmaktadır. 50.000 yıl önce gerçekleşen mutasyon sonucu ortaya çıkan becerilerin, 150'den daha fazla insanla etkileşime girmemizin yolunu açıp Bilişsel Devrim'i tetiklediğini öne sürmek için kullanılmıştır.[3] Sorun şu ki, ne böyle bir mutasyona dair genetik kanıt ne de 50.000 yıl önce gerçekleşen bir devrime dair arkeolojik kanıt bulunmaktadır ve artık Toplumsal Beyin Hipotezi'nin doğruluğu bile sorgulanır haldedir.[12]

İlk kez Mellars tarafından sıralanan, Bilişsel Devrim'i oluşturan parçaların hepsinin bir anda değil, uzun bir zaman zarfında tedricen ortaya çıktığı artık açık biçimde görülüyor. Bu unsurların pek çoğunun Neandertallerin yaradılışının bir parçası olduğu da açıktır; dilgi yapıyorlardı; karmaşık aletler yapıyorlardı; kartal tüylerinden kişisel süsleri vardı; kendilerini boyamak ve/veya resim yapmak için aşıboyası kullanıyorlardı; mağara duvarlarına işlemeler yapmışlardı ve yılın belli zamanlarında belli avlara yönelik av faaliyetlerinin detaylı planlamasını da içeren karmaşık ekonomik ve toplumsal örgütlenmeler geliştirmişlerdi. Bu avların içinde, güya yakalaması imkânsız, hızlı uçan hayvanlar olan kuşlar da vardı.

Neandertaller hakkında öğreneceğimiz çok şey var ama bize bilişsel olarak denk olduklarını ve yerlerinin bilişsel olarak daha üstün insanlarca alınmadığını söyleyebilecek kadar bilgiye sahibiz. Elimde olmadan, sesi çıkmayan Neandertallere[13] bakış açımızın, yeni dünyaları keşfettiğimizde diğer insanlara nasıl baktığımızla hemen hemen aynı olduğu hissine kapılıyorum.[14] Bir belgesel için yapılan yakın zamanlı bir mülakatta, mümkün

12 L. E. Powell vd., "Re-evaluating the link between brain size and behavioural ecology in primates", *Proceedings of the Royal Society B*, 2017, doi 10.1098/rspb.2017.1765

13 "Suskunluğun" sebebi konuşamamaları değil –ki konuşabildiklerini biliyoruz– kendilerini savunmak için aramızda olmamalarıdır.

14 D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, Yale University Press, New Haven, 2008.

olsaydı yaşayan bir Neandertalle tanışmak isteyip istemeyeceğim sorulmuştu. Başta evet diyecek oldum ama duraksadım ve tereddüt ettim. İstemezdim, dedim. İlk defa karşılaştığımız diğer insanlara nasıl davrandığımızın ve sonraki muamelelerimizin tarihini ölçüt alacaksak Neandertaller için en iyisi günümüz dünyasında yaşarken keşfedilmemeleri olurdu.

Bu kuralın bir istisnası varsa o da, ilk modern insanlar ve Neandertallerin on binlerce yıl önceki karşılaşması olabilir. Çünkü yakın tarihimize dayanarak, yeni insanlarla tanışıp onları yok etmemenin mümkün olabileceğini düşünemediğimiz için basitleştirilmiş Yerine Geçme Modeli'ni öne sürdük.

Yuval Harari, kitabı *Sapiens*'te[15] kurguların uçsuz bucaksız güçler biriktirdiği ve muhayyel gerçekliklerin dünya üstünde güç uyguladığı fikrini ortaya atıyordu. Durum böyle de olabilir gayet. İronik biçimde bunun en iyi örneklerinden biri, daha aşağı insanlar pahasına nasıl yükseldiğimize dair anlatageldiğimiz hikâyedir. En iyi yaratılış mitleri kadar tesirli olmuş olsa da ne yazık ki yanlıştır. Artık bu gezegende yaşayan ve yaşamış olan bütün insanların hikâyelerinin ne denli karmaşık ve güzel olduğunu görüyoruz. İnsanları bilişsel seviyelerine göre sınıflandırabileceğimize dair günü geçmiş düşünceyi silip atmanın, Neandertalleri küresel topluluğumuza buyur etmenin vaktidir artık.

15 Y. N. Harari, *Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara - İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015.

Ek 1

Metinde Bahsi Geçen Kuş Türleri

Karaca kaz	*Branta bernicla*
Ak yanaklı kaz	*Branta leucopsi*
Boz kaz	*Anser anser*
Boz ördek	*Anas strepera*
Yeşilbaş	*Anas platyrhynchos*
Kılkuyruk	*Anas acuta*
Çıkrıkçın	*Anas querquedula*
Çamurcun	*Anas crecca*
Yaz ördeği	*Marmaronetta angustirostris*
Macar ördeği	*Netta rufina*
Elmabaş patka	*Aythya ferina*
Tepeli patka	*Aythya fuligula*
Kara gözlü pufla	*Polysticta stelleri*
Süslü pufla	*Somateria spectabilis*
Kadife ördek	*Melanitta fusca*
Bayağı kara ördek	*Melanitta nigra*
Telkuyruk	*Clangula hyemalis*
Kızıl ayaklı keklik	*Alectoris rufa*
Bıldırcın	*Coturnix coturnix*
Kızıl gerdanlı dalgıç	*Gavia stellata*
Borankuşu	*Hydrobates pelagicus*
Kuzey fulmarı	*Fulmarus glacialis*
Cory yelkovanı	*Calonectris borealis*

Atlantik yelkovanı	*Puffinus puffinus*
Balear yelkovanı	*Puffinus mauretanicus*
Leylek	*Ciconia ciconia*
Bayağı aynak	*Plegadis falcinellus*
Mor balıkçıl	*Ardea purpurea*
Kuzey sümsükkuşu	*Morus bassanus*
Tepeli karabatak	*Phalacrocorax aristotelis*
Bayağı karabatak	*Phalacrocorax carbo*
Balıkkartalı	*Pandion haliaetus*
Sakallı akbaba	*Gypaetus barbatus*
Mısır akbabası	*Neophron percnopterus*
Kızıl akbaba	*Gyps fulvus*
Kara akbaba	*Aegypius monachus*
Yılan kartalı	*Circaetus gallicus*
Cüce kartal	*Hieraaetus pennatus*
İspanyol şah kartalı	*Aquila adalberti*
Kaya kartalı	*Aquila chrysaetos*
Afrika siyah kartalı	*Aquila verreauxii*
Tavşancıl	*Aquila fasciata*
Kızılçaylak	*Milvus milvus*
Karaçaylak	*Milvus migrans*
Afrika balıkkartalı	*Haliaeetus vocifer*
Bayağı deniz kartalı	*Haliaeetus albicilla*
Dazlak kartal	*Haliaeetus leucocephalus*
Paçalı şahin	*Buteo lagopus*
Bayağı şahin	*Buteo buteo*
Bayağı toy	*Otis tarda*
Kori toyu	*Ardeotis kori*
Mezgeldek	*Tetrax tetrax*
Sukılavuzu	*Rallus aquaticus*
Benekli yelve	*Porzana porzana*

Sakarmeke	*Fulica atra*
Bayağı kocagöz	*Burhinus oedicnemus*
Uzun kuyruklu kocagöz	*Burhinus grallarius*
Uzunbacak	*Himantopus himantopus*
Kızkuşu	*Vanellus vanellus*
Bayağı çulluk	*Scolopax rusticola*
Suçulluğu	*Gallinago gallinago*
Bataklık kırlangıcı	*Glareola pratincola*
Kara ayaklı martı	*Rissa tridactyla*
Büyük kara sırtlı martı	*Larus marinus*
Kuzey gümüş martısı	*Larus argentatus*
Gümüş martı	*Larus michahellis*
Kutup sumrusu	*Sterna paradisaea*
Kara sumru	*Chlidonias niger*
Büyük korsan martı	*Stercorarius skua*
Küçük dalıcımartı	*Alle alle*
Bayağı dalıcımartı	*Uria aalge*
Ustura gagalı dalıcımartı	*Alca torda*
Büyük dalıcımartı	*Pinguinus impennis*
Bayağı denizpapağanı	*Fratercula arctica*
Tahtalı	*Columba palumbus*
Üveyik	*Streptopelia turtur*
İshakkuşu	*Otus scops*
Kar baykuşu	*Bubo scandiacus*
Puhu	*Bubo bubo*
Alaca baykuş	*Strix aluco*
Kızıl boyunlu çobanaldatan	*Caprimulgus ruficollis*
Bayağı çobanaldatan	*Caprimulgus europaeus*
Mozambik çobanaldatanı	*Caprimulgus fossii*
Bayağı ebabil	*Apus apus*
Boz ebabil	*Apus pallidus*

Gökkuzgun	*Coracias garrulus*
İbibik	*Upupa epops*
Orman alaca ağaçkakanı	*Dendrocopos major*
İber yeşil ağaçkakanı	*Picus sharpei*
Küçük kerkenez	*Falco naumanni*
Bayağı kerkenez	*Falco tinnunculus*
Ada doğanı	*Falco eleonorae*
Delice	*Falco subbuteo*
Bayağı doğan	*Falco peregrinus*
İberya örümcekkuşu	*Lanius meridionalis*
Sibirya alakargası	*Perisoreus infaustus*
İber saksağanı	*Cyanopica cooki*
Bayağı saksağan	*Pica pica*
Kırmızı gagalı dağ kargası	*Pyrrhocorax pyrrhocorax*
Sarı gagalı dağ kargası	*Pyrrhocorax graculus*
Küçük karga	*Coloeus monedula*
Kara leşkargası	*Corvus corone*
Kuzgun	*Corvus corax*
Dağ baştankarası	*Poecile montana*
Sibirya baştankarası	*Poecile cincta*
Büyük baştankara	*Parus major*
Orman toygarı	*Lullula arborea*
Tarlakuşu	*Alauda arvensis*
Tepeli toygar	*Galerida cristata*
Boğmaklı toygar	*Melanocorypha calandra*
Maskeli ötleğen	*Sylvia melanocephala*
Bahçe tırmaşıkkuşu	*Certhia brachydactyla*
Kara sığırcık	*Sturnus unicolor*
Karatavuk	*Turdus merula*
Ökse ardıcı	*Turdus viscivorus*
Kızılgerdan	*Erithacus rubecula*

Kara sinekkapan	*Ficedula hypoleuca*
Kara kızılkuyruk	*Phoenicurus ochruros*
Bayağı kuyrukkakan	*Oenanthe oenanthe*
Karakulak kuyrukkakan	*Oenanthe hispanica*
Bayağı serçe	*Passer domesticus*
Söğüt serçesi	*Passer hispaniolensis*
Orman serçesi	*Passer montanus*
Kaya serçesi	*Petronia petronia*
Çitserçesi	*Prunella modularis*
Sarı kuyruksallayan	*Motacilla flava*
Ak kuyruksallayan	*Motacilla alba*
Kır incirkuşu	*Anthus campestris*
Çayır incirkuşu	*Anthus pratensis*
Dağ incirkuşu	*Anthus spinoletta*
İspinoz	*Fringilla coelebs*
Bayağı kocabaş	*Coccothraustes coccothraustes*
Tayga çütresi	*Pinicola enucleator*
Florya	*Chloris chloris*
Saka	*Carduelis carduelis*
Tarla çintesi	*Emberiza calandra*

Ek 2

Bahsi Geçen Memeli Türleri

Yünlü mamut	*Mammuthus primigenius*
Yabankedisi	*Felis sylvestris*
Vaşak	*Lynx lynx*
İber vaşağı	*Lynx pardina*
Aslan	*Panthera leo*
Pars	*Panthera pardus*
Benekli sırtlan	*Crocuta crocuta*
Kahverengi sırtlan	*Hyaena brunnea*
Kurt	*Canis lupus*
Kutup tilkisi	*Vulpes lagopus*
Kızıltilki	*Vulpes vulpes*
Bozayı	*Ursus arctos*
Mağara ayısı	*Ursus spelaeus*
Boz fok	*Halichoerus grypus*
Akdeniz foku	*Monachus monachus*
Volverin	*Gulo gulo*
Porsuk	*Meles meles*
Gelincik	*Mustela nivalis*
Kokarca	*Mustela putorius*
At	*Equus caballus*
Yünlü gergedan	*Coelodonta antiquitatis*
Yabandomuzu	*Sus scrofa*
Sığın	*Alces alces*

Rengeyiği	*Rangifer tarandus*
Bayağı geyik	*Cervus elaphus*
İrlanda geyiği	*Megaloceros giganteus*
Yabanöküzü	*Bos primigenius*
Berberi koyunu	*Ammotragus lervia*
Dağkeçisi	*Capra ibex*
İber dağkeçisi	*Capra pyrenaica*
Misköküzü	*Ovibos moschatus*
Elik	*Rupicapra rupicapra*

GÖRSELLER

Görsel 1 © Clive Finlayson.
Görsel 2 © Stewart Finlayson.
Görsel 3 © Clive Finlayson.
Görsel 4 © Fran Giles Guzman, Cebelitarık Müzesi.
Görsel 5 © Stewart Finlayson.
Görsel 6 © Stewart Finlayson.
Görsel 7 © Stewart Finlayson.
Görsel 8 © Stewart Finlayson.
Görsel 9 © Stewart Finlayson.
Görsel 10 © Stewart Finlayson.
Görsel 11 © Stewart Finlayson.
Görsel 12 © Stewart Finlayson.
Görsel 13 © Stewart Finlayson.

RESİMLER

Resim 1 © Stewart Finlayson.
Resim 2 © Stewart Finlayson.
Resim 3 © Stewart Finlayson.
Resim 4 © Stewart Finlayson.
Resim 5 © Clive Finlayson.
Resim 6 © Stewart Finlayson.
Resim 7 © Clive Finlayson.
Resim 8 © Clive Finlayson.

Dizin

Ada doğanı 75, 145, 220
Adatavşanı 161, 200
Afrika balıkkartalı 182, 218
Afrika siyah kartalı 181–182, 218
Ak sırtlı akbaba 181
Ak yanaklı kaz 92, 217
Akbabalar 7, 16, 72–73, 75, 120, 131, 165–167, 169–171, 174, 176–181, 187–189, 199, 201–206
Akdeniz foku 130, 142, 223
alıcı kuşlar 75, 145, 147–149, 151, 157, 167–168, 170, 182, 193
Anatomik Olarak Modern İnsanlar 23
Arap Yarımadası 35
Arhangelsk, Rusya 57
Arkaik Modern İnsanlar 31, 34
Aslan 67, 223
At 53, 56, 67, 70, 128, 130, 141, 146, 148, 153, 223
avlanma 25, 52, 76, 111, 115, 128–130, 132, 149, 166, 199
Avustralya 35, 110, 114, 158

Bailey, Geoff 87
Bajondillo Mağarası 141
Balear yelkovanı 104, 218
Balıkkartalı 75, 182, 218
Bandalar, Andra Pradeş 188
Barents Denizi 46, 57
Bass Kayası, İskoçya 101–105, 107
Bataklık kırlangıcı 56, 89–90, 219
Batsfjord, Norveç 46, 48–49
Bayağı deniz kartalı 75, 152–153, 168–171, 176–178, 180–182, 218
Bayağı doğan 75, 145, 186, 220
Bayağı geyik 53, 55–56, 67, 80, 84, 130, 142, 159, 224
Bayağı kerkenez 75, 85, 220
Bayağı kocagöz 14, 109–110, 219
Bayağı kuyrukkakan 94–95, 221
Bayağı şahin 75, 85, 218
Bayağı uzunbacak 89, 90, 219
Bayağı yunus (tırtak) 142
Benekli akbaba 181
Benekli sırtlan 53, 67, 125, 223
Benekli yelve 89–90, 218
Beyaz Hayalet 7, 60–64
Bıldırcın 85, 115–116, 217
Bilişsel Devrim 2–3, 11, 211, 214
bilişsel düzey 2–3, 11, 21, 27–28, 32, 34, 36–37, 73, 90, 110, 138, 187, 211, 214–215
bitki tüketimi 193
Blasco, Ruth 10, 146, 192, 195
Boğmaklı bakal 156
Bolomor Mağarası 146
Borankuşu 104, 217
Bortolotti, Gary 10, 147, 149
Boule, Marcellin 20
Boz kaz 91–92, 217
Bozayı 67, 142, 187, 223
Buseu, Katalan Pireneleri 201
Buzul sığınağı 85
Büyük baştankara 42–43, 85, 220
Büyük dalıcımartı 7, 41, 97–100, 103, 105, 219
Büyük korsan martı 106, 219

Cebelitarık 4, 7, 9, 13, 17–22, 39, 46–47, 49–54, 56–60, 62, 64–66, 69–73, 75–76, 79, 81–85, 87–88, 92–95, 98–99, 103, 106–107, 109, 113–114, 119–120, 124, 129–133, 135, 138, 140–142, 145–147, 149–151, 154, 158, 166, 174, 183–187, 191, 196–197, 201, 205, 209–210, 225
Cebelitarık Boğazı 81, 103, 183–184
Cebelitarık Kayası 46, 70, 73, 82, 99, 103, 119, 129–130, 132, 183–184
Cebelitarık Mağaraları 56, 71, 85, 93, 109, 120, 132, 135
Cebelitarık Müzesi 4, 17, 22, 87, 98, 124, 186, 225
Cley, Norfolk 92–93
Combe Grenal, Fransa 152
Cortes, Migue 141

Cory yelkovanı 104, 217
Cüce kartal 75, 85, 218

Çatalhöyük, Türkiye 181
çevresel nitelik 98
Çin 35–36, 94, 221
Çobanaldatan 56, 85, 113–114, 117, 219
Çöl koşarı 173
Çulluk 85, 114, 219

D'Errico, Francesco 81, 99, 153, 208
Dağ kargaları 7, 70–72, 119, 191, 195–196
Dağkeçisi 56, 67, 122, 129, 132–133, 142, 166, 224
Davranışsal Olarak Modern İnsanlar 23, 31, 34
Denizördeği 46, 49, 56–58, 60, 66, 90, 99, 103, 105
Denizpapağanı 100, 104–106, 219
Devil's Tower 46, 119
Disko Bay, Grönland 173
diyet 34, 137, 195–197
doğa tarihi 4, 9, 20, 41, 48, 103, 120, 153, 160, 165
Doñana Milli Parkı 10, 115, 147
Dorothy, Garrod 19
Dunbar, İskoçya 100, 110, 213

El Sidrón, İspanya 195
Elik 67, 160, 224
Erne 177–178

Farne Adaları 106–107
Finlayson, Geraldine 5, 9–10, 17–18, 76–77, 79, 82, 87–88, 97, 100, 111, 115, 155, 157, 173
Finlayson, Stewart 5, 10, 16–18, 20, 39–40, 51–52, 56, 59, 61, 66, 76, 97, 99, 113, 127, 133, 161, 165, 167–168, 201–202, 206, 225, 227
Flemming, Nic 87
Flint 7, 13, 17–19, 21–22, 28, 97
Florya 42–43, 85, 221
foklar 7, 79, 104, 130, 135, 142–143, 167, 197
Fuerteventura, Kanarya Adaları 173
Funda ötleğeni 156

Garrod, Dorothy 19
Gelincik 67, 200, 223
Giles, Fran 186, 225
Giles, Paco 207
Gorham Mağarası 9, 13, 16, 46–47, 56, 59, 70, 82, 87, 93, 97, 103, 119, 121–122, 125, 129–133, 138–139, 141, 145–147, 150–151, 166, 183, 191–197, 207
Göbeklitepe, Türkiye 181
Gökçe güvercin 191
Grönland martısı 174
Gümüş martı 101, 104, 146, 219
Güney Afrika 31–32, 136, 140–141, 143, 146, 153, 167, 181–182, 189
Güney Afrika damanı 182
Güney Afrika kulaklı foku 141
Güneydoğu Asya 25, 35, 200
Güvercinler 7, 119, 145, 171, 191–196

Hashtag 7, 207, 209, 211
Hayalet türler 212
Henry, Amanda 193
Hokkaido Adası, Japonya 177

Ibex Mağarası 99, 119, 129, 131–133, 224
Islay, İskoçya 92–93

İber dağkeçisi 56, 67, 224
İber vaşağı 67, 145, 223
İber yeşil ağaçkakanı 220
İberya saksağanı 85
İbibik 85, 220
iklim 10, 28, 43, 47, 49, 51, 55–57, 61, 64–67, 69, 77, 79–81, 84–85, 89–90, 105, 111, 120, 125, 135, 143, 173
İnsan Devrimi 26, 33, 154
İrlanda geyiği 67, 224
İskoçya Deniz Kuşu Merkezi 101
İspanyol şah kartalı 161–162, 218

Joao Zilhao 179

Kaamanen, Finlandiya 40, 42–45, 54
Kamuflaj 109, 117, 200

Kap akbabası 181
Kar baykuşu 60, 63–66, 219
Kara akbaba 15, 75, 85, 149, 152, 168, 176, 178, 181, 203, 218
Kara ayaklı martı 104–105, 174, 219
Kara gözlü pufla 46, 58–59, 217
Kara leşkargası 72–73, 220
Karaca kaz 56, 92, 217
Karaçaylak 75, 85, 90, 171, 218
Karatavuk 85, 220
Kargagiller 70–73, 75, 107, 147–150, 154, 170, 174, 182, 191, 195
Kaya güvercini 119, 191, 196
Kaya kartalı 7, 14, 73, 149, 152, 157–159, 161, 163, 165, 167–168, 170–171, 174, 176, 178, 218
Kennis 13, 18, 20–21
Kırmızı gagalı dağ kargası 71, 196, 220
kıyı kaynakları 138
Kızıl akbaba 16, 75, 165, 168, 176, 178–180, 186–188, 201–202, 205, 218
Kızıl boyunlu çobanaldatan 56, 85, 113, 117, 219
Kızılçaylak 75, 85, 218
Kızıltilki 14, 67, 145, 169, 223
Klein, Richard 31–32, 37, 136–137, 141, 143, 148–149, 167, 189, 211
Kokarca 67, 223
Koprolit 166
Körfez Akıntısı 57
Kromanyon 23
Kurt 53, 67, 73, 112, 121, 150, 160–162, 178, 186, 205, 223
kuş yakalama 47, 74, 148, 197
Kutup martısı 174
Kutup sumrusu 106, 219
Kutup tilkisi 67, 223
Kuzey Atlantik Akıntısı 57, 61
Kuzey sümsükkuşu 99, 218
Kuzgun 72–73, 152–153, 173–177, 182, 195–196, 220
Küçük alamecek 173
Küçük dalıcımartı 104, 219
Küçük kerkenez 56, 75, 220

Lagomorpha 199
Lanzarote, Kanarya Adaları 173, 182
Laroulandie, Veronique 152
Lemming, nüfus döngüsü 65
Leporidae 199
Les Fieux 152
Livingstone Wilson, Gilbert 160
Macar ördeği 89, 217

Mağara kazıları 120
Mails, Thomas 159–161, 175
Marean, Curtis 136–137
Melezleşme 36–37, 213
Mellars, Paul 23–26, 37, 91, 128, 136, 148, 154, 182, 211, 214
memeliler 47, 51–52, 55, 66–67, 90, 111, 117, 120, 135, 142–145, 163, 166, 196–198
Mezgeldek 93–94, 218
Mısır akbabası 171, 218
Misköküzü 47, 67, 224
Modern davranış paketi 28–29, 32, 34, 136
Moreau, Reg 116, 183
Mozambik çobanaldatanı 219
Murmansk Görevi 57
Murmansk, Rusya 57

Nana 7, 13, 17, 21–22, 28, 97
Neander Vadisi, Almanya 19
Neandertal Paradoksu 28, 36
Negro, Juanjo 10, 147, 179

Ochotonidae 199
Ontario, güney 61, 65
Orman alaca ağaçkakanı 84–85, 220
Orta Avrupa Ovası 54

Ökse ardıcı 85, 220

Paçalı şahin 66, 218
Pars 67, 223
Pech de l'Azé IV, Fransa 152
Peresani, Marco 148–149, 151
Pikalar 199–200
Pinnacle Point, Güney Afrika 136–138, 141, 146
planlama 87, 91, 94, 120, 130, 197, 214
Pleistosen 24, 42–44, 52, 60, 107, 120, 150, 165

Polen 56, 76, 125–126
Ponce de León, Marcia 21
Porsuk 67, 223
Puhu 145–146, 219
pusu 7, 52–53, 80, 91–94, 111, 134, 163, 165, 171, 195

Radovcic, Davorka 153
Renfrew, Colin 25–27, 123
Rengeyiği 40, 47, 53–56, 67, 128–129, 177, 224
Riparo Fumane 148, 151
Rodríguez Vidal, Joaquín 211
Rosell, Jordi 10, 147

Sahra Çölü 171, 173, 181, 183, 185–186
Sakallı akbaba (kuzu akbabası) 15, 75, 149, 168, 176, 179–181, 202, 218
Saksağan 72, 85, 147, 195, 220
sanat 23, 25–26, 211
Sanchez Marco, Antonio 10
Santa Cilia de Panzano, Huesca 204
Sapiens Paradoksu 27
Sarı gagalı dağ kargası 71, 149, 196, 220
Sarkık yanaklı akbaba 181
Savan, Güney Avrupa 67, 84, 89–90, 93, 111, 171
Shea, John 33, 138
Sığın 46, 67, 72, 85, 138, 168, 223
Sırtlan 53, 67, 73, 125–126, 142–143, 166–167, 189, 193, 223
Sibirya alakargası 43, 220
Sibirya baştankarası 43, 220
Simon, Marili 141
Solecki, Ralph 180
Spy, Belçika 193–194
Step-tundra 52–53, 55–56, 67, 129
Stiner, Mary 29–31, 37, 148, 194
sualtı sahaları 87
Sumatra 35
Süslü pufla 46, 58, 217
Svartälven vadisi 168

Şanidar, Irak 180, 193
Şişe burunlu yunus (afalina) 142

Tahtalı 85, 192, 196, 219
Tavşan 30, 34, 75, 106, 116, 159, 171, 196, 198–201, 218
Tavşancıl 75, 171, 218
Tayga çütresi 43–45, 51, 60, 221
Tayga ormanı 40, 42–43, 46, 52, 54–55, 60
Telkuyruk 7, 46, 48–51, 56–58, 60, 66–67, 70, 89, 92, 105, 217
Toy 85, 93–94, 117, 145, 173, 180, 218, 220
Tundra 48, 52–57, 59–60, 64–67, 81, 94, 129, 134

Unst, Shetland 58, 106–107
Uzun kuyruklu kocagöz 110, 114, 219

Vanguard Mağarası 13, 46, 70, 119, 121, 129–132, 139, 141–142, 145, 207
Varanger Yarımadası 46, 57–59, 61–62, 66, 92
Vasteras, İsveç 168
Vaşak 67
Victoria Gölü, Tanzanya 113–114
Volverin 67, 223

Weyrich, Laura 194

Yabandomuzu 56, 67, 142, 223
Yabankedisi 67, 145, 223
Yabanöküzü 55–56, 67, 224
Yakalı toy 173
Yerine Geçme Modeli 213, 215
Yırtıcı göçü 185
Yitik çoğunluk 24
yumurta 89–91, 112, 117, 204
Yünlü gergedan 41, 47, 55–56, 67, 195, 223
Yünlü mamut 41, 47, 51, 55–56, 60, 67, 177, 223

Zafarraya 131–133
Zaskalnaya VI 153
Zilhao, Joao 179–180
Zollikofer, Christoph 21
Zürih Üniversitesi 21

Modern insanı diğer primatlardan ayıran, onlara üstün kılan nedir? 1980'lerden bu yana hâkim görüş, MÖ 50.000 civarında yaşanan bir "bilişsel devrim"in bu ilerlemeye yol açtığını ve *Homo sapiens*'in dünyanın efendisi olup diğer insan türlerini yeryüzünden sildiğini öne sürüyor. Clive Finlayson ise güncel genetik verilere dayanarak bambaşka bir hikâyenin mümkün olduğunu savunuyor. Modern insanlar ve Neandertaller arasında sanılandan çok daha fazla etkileşim yaşandığını, Afrikalı olmayan tüm insanların bir miktar Neandertal geni taşıdığını artık biliyoruz. Üstelik Neandertal davranışlarını incelediğimizde sanılanın aksine bilişsel açıdan modern insanın gerisinde olmadıklarını, hatta kendi sanat ve ritüellerinin olduğunu görüyoruz. Neandertal davranışlarında uzmanlaşan Finlayson ve ekibi, bize Neandertallerin kuş yakalama stratejilerini gösteren kanıtlar sunuyor ve bu kuşların sadece besin amaçlı avlanmadıklarını, tüylerinin de sembolik amaçlarla kullanıldığını gösteriyor. Cebelitarık kazılarıyla elde edilen sanatsal örnekleri de Neandertal zekâsının bir göstergesi olarak takdim ediyor. Asla sanıldığı türden bir *Homo sapiens* devrimi yaşanmadığını, modern insan davranışının aslında Neandertal ve modern insan topluluklarının etkileşimiyle ortaya çıktığını savunan Finlayson, kimi davranışlarımızın tamamen Neandertal kökenli olabileceğini ileri sürüyor. Böylece insanın kökenine dair klasik anlatıyı tersyüz ediyor ve bize yeni sorular sormamız için bir kapı aralıyor.



babil kitap
babilkitapyayin
www.babilkitap.net

